2019 147

Toplum ve Bilim

YİNE BİR HAYALET DOLAŞIYOR: POPÜLİZM

Popülizm, personalizm, patronaj	*Toygar Sinan Baykan*
Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz	*Ümit Akçay*
21. yüzyılda toplumsal hafızanın sağ popülist temsili	*Zeynep Özen Barkot*
Pragmatizmin sınırlarında hukuk yaratmak	*Aydın Atılgan*
Türkiye'de sağ popülizm ve kadın	*Gülçin Özge Tan*
ABD'de toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümü	*Evren Dinçer*
Kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması	*Elif Karaçimen*
Arendt ve Marx'la siyasal bir emek kategorisine doğru	*Seval Ünlü*

Toplum ve Bilim

SAYI 147 • 2019

Toplum ve Bilim
Bu sayıda... 3

Toygar Sinan Baykan
Türkiye'de ideolojik ve programatik olmayan parti-seçmen bağları üzerine kavramsal bir tartışma: Popülizm, personalizm, patronaj 10

Ümit Akçay
Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz 46

Zeynep Özen Barkot
21. yüzyılda toplumsal hafızanın sağ popülist temsili 71

Aydın Atılgan
Pragmatizmin sınırlarında hukuk yaratmak: Yargısal popülizm 90

Gülçin Özge Tan
Türkiye'de sağ popülizm ve kadın 108

Evren Dinçer
ABD çalışma ilişkilerinde toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümü: 2008 krizi ve etkileri 128

Elif Karaçimen
Türkiye'de finansallaşmanın bir ayağı olarak kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması 152

Seval Ünlü
Arendt ve Marx'la siyasal bir emek kategorisine doğru 178

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 199

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

KAPAK: Seda Mit
KAPAK FOTOĞRAFI: Körotonomedya

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENLERİ
Nilgün Toker
Yüksel Taşkın

YAZI KURULU
Olcay Akyıldız
Polat S. Alpman
Seda Altuğ
Eylem Ümit Atılgan
Asena Günal
Burak Onaran
Serdar Şengül
Serdar Tekin
Ömer Turan
Ebru Voyvoda
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak
Semih Sökmen

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Aybars Yanık

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

KAPAK
Seda Mit

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 38 46

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3
Fatih 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Popülizmin popülerliği

Toplum ve Bilim'in bu sayısı popülizm konusuna eğilerek ilgili literatüre mütevazı bir katkı sunmayı amaçlıyor – popülizmin tanımlanmasıyla ilgili çetrefil sorunları mümkün olduğunca paranteze alan ve daha ziyade onun eklemlenişlerine, tezahürlerine, kesitlerine odaklanan bir katkı.

"Halk"ı merkeze yerleştiren bir sesleniş, temsil veya inşa siyaseti olarak popülizmin ne olduğu ve ne olmadığı, nerede başlayıp nerede bittiği konusunda bir asgari mutabakattan söz etmek kolay değil. Kavramın mahiyetine ve kullanımlarına ilişkin muğlaklık, hemen her tür siyasi musibetin serbestçe popülizmle ilişkilendirildiği, terimin giderek popülerleştiği ve ekseriyetle bir "itham terimi" olarak kullanıldığı günümüz koşullarında bilhassa rahatsız edici. Popülizmin popülerliği, bu açıdan bakacak olursak, çağımızın krizleri karşısında yaşanan kavramsal kötürümlüğün bir emaresi. Öte yandan, popülizmin mahiyetine dair muğlaklığın kendisi modernliğin siyasal formasyonundaki yapısal meselelerden –söz gelimi "halk"ın ne olduğu veya olmadığı, halk egemenliğinin insan haklarıyla ilişkisi, demokrasinin anayasal sınırları gibi meselelerden– kaynaklandığı ölçüde, popülizmin nispi belirsizliğini veya elastikeyitini onu anlamanın bir yolu olarak görmek de mümkün.

Elinizdeki dosyayı oluşturan yazılar, tanım sorununa kati çözümler getirme iddiası taşımıyor. Buna karşılık, popülizmin farklı alanlardaki somut eklemlenişlerini, bağlamsal tezahürlerini ve performatif veçhelerini tartışarak, hem verili tanımları test ediyor, hem de kavramın yayıldığı gri alanı taramaya yöneliyor. Yine de, dosya yazılarını takdim etmeden önce, popülizmin mahiyetine ilişkin güçlüklere kısaca göz atmakta fayda var.

Siyasal düşünceler tarihinden bir fragman

Hemen belirtelim ki söz konusu güçlüklerin en azından bir kısmı, özgül tarihsel momentimize değil, bir bütün olarak modernliğin siyasal formasyonuna ait sayabileceğimiz güçlükler. Siyasal düşünceler tarihinden bir fragmanı, 17. yüzyıl İngiliz mutlakıyetçisi Sir Robert Filmer'ın "halk" hakkında söylediklerini hatırlayalım mesela:[1]

> Yönetimi veya yöneticileri halkın seçmesi, şayet halk bunu yapmak istese ve yapmasına müsaade edilse bile, aslında mümkün değildir. Zira halk, tam olarak söylemek gerekirse, mütemadiyen başkalaşım ve değişim halinde olan bir şeydir. Muhtelif parçalardan oluşan öyle bir kalabalıktır ki bir dakika bile aynı kalmaz, yaşlanıp ölenlerin yerini mütemadiyen diğerleri alır. Şu dakika halk olanlar bir sonraki dakika artık aynı halk değildir. (1949: 225-226)

Filmer bu argümanı, Kral ve Parlamento arasındaki çatışma bağlamında, siyasal meşruiyetin kaynağı olarak halkın rızasına işaret eden Parlamentoculara karşı ileri sürer. Halk, burada ve şimdi yaşayanların oluşturduğu, ölenlerle eksilen doğanlarla çoğalan ahalidir Filmer'a göre. Nefes alanlardan mürekkep nüfustur. Tek tek bireylerin, gerçek kişilerin, daima oluş halindeki çokluğudur. Dolayısıyla ondan sanki tek bir bedenmiş gibi, yapıp etmelerinin bir birliği olabilirmiş gibi söz etmek yanlış ve yanıltıcıdır. Başka bir deyişle, halkın rızası diye bir şeyi siyasal meşruiyetin temeli olarak vazedemeyiz, çünkü halk kendi iradesi olabilecek yekpare ve sabit bir varlık değildir.

Parlamentocular kendilerine karşı ileri sürülen bu argümanı ironik bir memnuniyetle karşılarlar: Filmer haklıdır! Yaşayan bireylerin somut çokluğu olarak halkın yekpare bir özne gibi hareket etmesi elbette mümkün değildir, ama zaten tam da bu yüzden halkın "temsil" edilmesi gerekir. Nitekim, Parlamentoculara göre kendilerinin, daha doğrusu meclis denen müessesenin varlık nedeni budur. Gerçek kişilerin çokluğu olarak halk ancak Parlamento aracılığıyla bir "beden" kazanır, karar ve eylem kapasitesine sahip bir "tüzel kişilik" haline gelir (Morgan, 1988: 17-93).

Buna karşılık bir 17. yüzyıl mutlakıyetçisi olan Filmer, çağımızın radikal demokratlarından büsbütün farklı sayamayacağımız nedenlerle, bu temsil argümanında çarpık bir şeyler olduğu görüşündedir. "Şayet tüm halkın rızasını almanın mümkün olmadığı ve bu nedenle halkın kendi edimi olması imkansız bir şeyin halkın edimi olarak görülmesi gerektiği söyleniyorsa, bu tuhaf bir cevap olacaktır" diye yazar (1949: 226). Parlamento'nun kendinden menkul temsil iddiası, rızayı gerçek bir iradi edim olmaktan çıkartarak bir "varsayım" haline getirmektedir. Bu ise tek tek herkesin rızasını almaksızın "halk" adına konuşmanın mümkün olması ve –Filmer'ın haklı olarak dikkat çektiği gibi– "her lalettayin kalabalığın kendisini (veya canı her kimi isterse onu) 'halk' diye takdim edebilmesi" anlamına gelir (1949: 226).

1 Filmer'a ilişkin notlar Tekin (2016: 17-18)'den kısmen değiştirilerek alınmıştır.

Nitekim, İngiliz iç savaşında kent yoksullarının örgütlenmesi olarak başlayan, savaşta Parlamento ile saf tutan, ama radikal unsurları daha sonra Cromwell tarafından tasfiye edilen Leveller hareketi tam da Filmer'ın korktuğu şeyi yapmıştır. Asıl halkın ayrıcalıksız kalabalıklar olduğunu söyleyen, Parlamento'ya sundukları dilekçelerde Lordlar Kamarası'nı muhatap almayan, genel oy hakkı ve demokratik temsil talep eden bu hareketin manifestosu *Bir Halk Sözleşmesi* adını taşır (Sharp, 1998).

Şimdi bir an için, 17. yüzyıl İngiltere'sinde cereyan eden bu polemiğin terimlerini anakronik bir tarzda büktüğümüzü ve tarafları çağdaş popülizm tartışmasının diliyle konuşturduğumuzu farz edelim. Filmer'ın Parlamentocuları "popülist" olmakla itham ettiği bir sahneyi kolaylıkla canlandırabiliriz gözümüzde. Filmer için Parlamentocular kendi çıkarları uğruna sıradan halkı seferber eden ve müesses nizamın temellerine (üstelik ilahi temellerine) saldıran bozgunculardır. Peki böyle bir itham karşısında Parlamento'daki centilmenler ne diyeceklerdi? Popülist olmadıklarını, ama halkın ortak yararını savunduklarını söyleyeceklerdi muhtemelen. Ayrıca yine kuvvetle muhtemel ki popülizmin esasen Leveller denen ayaktakımına ve onların liderlerine mahsus bir şey olduğunu vurgulamayı da ihmal etmeyeceklerdi. Leveller hareketinin mensupları ise bunu itham değil iltifat olarak aldıkları, çünkü popülizmin "halkçılık" anlamına geldiği ve halkın zaten kendileri olduğu yanıtını verebilirlerdi pekâlâ.

Popülizmin güçlükleri

Yapmaya çalıştığımız şey, çağdaş popülizm tartışmasını müstehzi bir şekilde resmetmek değil. Daha ziyade, bu tartışmanın içerdiği bazı güçlüklere dikkat çekmeye çalışıyoruz. Kabaca üç başlık altında toplayabiliriz söz konusu güçlükleri. (1) Öncelikle, elbette, "halk" kavramının kendisinden, daha doğrusu kavramın müphemliğinden kaynaklanan sorunlar var. (2) İlaveten, "halk"ı merkeze alan bir sesleniş, temsil veya inşa siyaseti olarak popülizmin ne olduğu veya olmadığı, nasıl tanımlanacağı sorunu var. (3) Nihayet bu ikisiyle iç içe geçen bir biçimde, popülizmin normatif anlamı, demokratik idealler açısından ne ifade ettiği, iyi bir şey mi yoksa kötü bir şey mi olduğu –dolayısıyla popülizm tartışmasının kendi siyasal mahiyeti– sorunu var. Kısaca açalım.

Halk dediğimiz şey, Filmer'ın varsaydığı gibi, tek tek bireylerin daima değişim halindeki ampirik toplamından mı ibarettir gerçekten? Yoksa onu, Parlamentocuların ileri sürdükleri gibi, siyasal varlığın kolektif bedeni veya bir tarz "tüzel kişilik" olarak mı görmemiz gerekir? Herkesi kapsayan bir bütün müdür halk? Yoksa Leveller hareketinin savunduğu üzere, bütünün içindeki ayrıcalıksızlardan, avamdan, aşağı tabakadan oluşan bir kısım mıdır? Hatta şu veya bu anlamda bir insanlar topluluğu mudur? Yoksa daha ziyade böyle bir topluluk tahayyülünü mümkün kılan hikâyelerin ve performansların (örneğin "temsil"le ilgili hikâye ve performansların) bir toplamı mıdır? Esasen mekânda mı var olur, yoksa "ulus"a benzer bir bi-

çimde zamana yayılan ve kuşakları içeren tarihsel bir veçhesi de var mıdır? Bu sorulara ne tür cevaplar verirsek verelim, "halk" kavramının popülizm için elzem olan siyasal kullanışlılığı, son tahlilde biraz da bu belirsizliklerden, daha doğrusu burada zikredilen anlamlardan her birinin modernliğin toplumsal/siyasal deneyiminde ve bu deneyimi teşkil eden mücadelelerde gerçek bir karşılığa sahip olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla diyebiliriz ki popülizmin mahiyeti konusundaki muğlaklık, en azından bir bakıma, bizzat "halk" kavramının muğlaklığıyla doğrudan ilgilidir.

Öte yandan, sadece bununla ilgili değildir. Sorunun bir diğer veçhesi, popülizm teriminin birbirinden çok farklı siyasal zaman ve coğrafyalarda ortaya çıkan ve birbirinden çok farklı hususiyetleri olan fenomenleri adlandırmak üzere kullanılması. 19. yüzyıl Rus Narodniklerini, 1950'lerin Peronizmini ve günümüzün yabancı düşmanı Avrupa partilerini "popülist" yapan müşterek bir paydadan söz edebilir miyiz? Veya bunların bir ve aynı anlamda popülist olduklarını söylemek ne derece mümkün? Bu güçlüğün farkında olarak, popülizmin müstakil bir ideoloji olmadığına dikkat çekmek isteyebiliriz (Canovan, 2005: 78-79). Sosyalizm, liberalizm veya milliyetçilik gibi dört başı mamur ideolojilerden farklı olarak, popülizmin muayyen bir "çekirdek fikriyatı" olmadığına ve her zaman bir başka ideolojiyle simbiyotik (veya isterseniz, parazitik) biçimde eklemlendiğine işaret edebiliriz. Ancak böyle bir tespit, kuşkusuz doğru bir gözleme dayanmakla birlikte, mahiyet sorununu çözmeyecek, aksine onu daha belirgin hale getirecektir, zira sorun zaten popülizmin kendisinin ne olduğu sorunudur.

Popülizm literatüründe giderek öne çıkan "düşünsel" veya "fikri" (*ideational*) yaklaşım, popülizmi müstakil bir ideoloji olmaktan ziyade nispeten esnek veya plastik bir bakış açısı, siyasal evreni "seçkinler" ve "halk" olarak ikiye ayıran ve diğer ideolojik unsurları bu temel ikilik etrafında organize eden bir düşünsel şema olarak tarif eder (Mudde ve Kaltwasser, 2017). Fakat bu tezin yukarıdaki soruyu – popülizmin ne olduğu sorusunu– gerçekten yanıtladığını varsaydığımız takdirde, böyle bir yanıta ihtiyacımız olup olmadığını da ayrıca sormamız gerekmez mi? Şayet bir popülizm kuramının bize sunduğu kavramsal esas bundan ibaretse, popülizmi kuramsallaştırmaya çalışmak yerine vaka incelemelerine, bağlama, popülist mobilizasyonu mümkün kılan bağlamsal unsurlara odaklanmak daha cazip değil midir? Öyle ya da böyle, analitik sorun, "halk"ı merkeze alan bir sesleniş, temsil veya inşa siyaseti olarak popülizmin ne olduğu veya olmadığı konusunda hem yeterince kapsayıcı hem de yeterince spesifik bir kuramsal çerçeve geliştirme sorunudur. Başka bir deyişle, popülizmi anlamak ve açıklamak üzere geliştirilen bir kuramsal çerçevenin, bir yandan çok farklı fenomenlere anlamlı bir biçimde uygulanabilmesi (yani yeterince kapsayıcı olması), diğer yandan da popülizmin ne olduğu ve ne olmadığı konusunda içeriksel zenginliği olan ayırt edici ölçütler sunabilmesi (yani yeterince spesifik olması) gerekir. Ve belki şunu da göz önüne almakta fayda var: Böyle bir sorun prensip olarak çözülebilir olmak zorunda değildir; fenomenin kendi doğası makro bir kuramsal çerçeveye müsaade etmiyor olabilir.

Nihayet bir de popülizmin normatif anlamı, demokratik idealler açısından ne ifade ettiği, iyi bir şey mi, yoksa kötü bir şey mi olduğu meselesi var. Terimin polemik kullanımı, bu sorunun çetrefilliği konusunda yeterince uyarıcı aslında. Popülist olduğu söylenen siyasal aktörlerin kendilerini öyle tanımlamadığı, dolayısıyla popülizmin daha ziyade bir "itham terimi" olarak kullanıldığı, fakat aynı zamanda başka bazı siyasal aktörlerin, üstelik zaman zaman hiç de popülist addedilmeyen aktörlerin, terimi açıkça sahiplendiği bir dünyada yaşıyoruz.[2] Jan-Werner Müller'in deyişiyle, "siyasal aktörlerin ne zaman popülist olarak adlandırılabileceklerine dair anlamlı bir kriterimiz yok" gerçekten de (2017: 14).

Buna karşılık, Müller'in kendi önerdiği kriterin de sorunu çözmediğini, aksine onun bir semptomu olduğunu belirtmek gerek. Müller'e göre, müesses nizama ve onun seçkinlerine karşı halka hitap eden her siyaset popülizm değildir; popülist hareketler/liderler mevcut seçkinlere karşı sıradan halka başvurmanın yanı sıra, "her zaman çoğulculuk karşıtıdır" (2017: 15) ve yekpare bir halkın yegâne temsilcisi oldukları varsayımıyla hareket ederler. Popülizmi siyasal muarızları düşmanlaştıran otoriter bir kimlik siyaseti olarak takdim eden bu argüman, demokratlarla popülistler arasında net bir ayrım yapmamıza olanak sağlar ve böylece şu veya bu şekilde halk desteğini seferber edebilmiş berbat adamların (zaman zaman berbat kadınların) herhangi bir anlamda demokrat olmadıklarını, olamayacaklarını gönül rahatlığıyla söylememizi mümkün kılar.

Ancak tüm bu berraklık, yalınlık ve kendinden eminlikte şüphe uyandırıcı olması gereken bir şey yok mu? Bernard Yack, sivil (iyi) ve etnik (kötü) milliyetçilik arasındaki klasik ayrımın "doğru olmak için biraz fazla iyi, dünya hakkında inanmak istediğimiz şeylere biraz fazla yakın" bir ayrım olduğunu söylemişti bir seferinde (1999: 105). Müller'in iyi demokratlar ile kötü popülistler arasında yaptığı ayrım için de pekâlâ benzer bir şey söylemek mümkün. Bu ayrım popülizmin ne olduğundan ziyade, bir çoğulcu demokrasi kuramcısının popülizmi nasıl görmek istediğine, yahut da onu nasıl tarif ederse kendisini kuramsal açıdan daha korunaklı bir zeminde hissedeceğine dair bir şey söylüyor esasen. Müller'i meşgul eden dip meselenin, küresel düzlemde yükselişini izlediğimiz yeni otoriterlik olduğunu görmek güç değil elbette. Fakat –burası önemli– yeni otoriterliğin popülist veçhelerini tes-

2 Bunun çarpıcı örneklerinden birini, 2016'daki son ABD başkanlık seçimleri öncesinde, Donald Trump'ın popülist olarak adlandırılmasına itiraz eden Barack Obama vesilesiyle görmüştük. Obama, bir basın toplantısında konunun açılması üzerine, Trump ve benzerlerinin popülist diye anılmalarını yadırgadığını, onların bu sıfatı asla hak etmediklerini, zira popülizmin halktan yana olmak ve toplumsal adalet için mücadele etmek anlamına geldiğini söylemişti: "Şimdiye kadar işçilerin sorunlarını hiçbir biçimde dert edinmemiş, toplumsal adalet için en ufak bir çaba göstermemiş, hatta işçilerin ve sıradan halkın ekonomik imkânlarını genişletme yönündeki çabaların aleyhinde bulunmuş olan birisi, şimdi kalkıp da oy toplamak için tantana yaratacak laflar söyleyince aniden popülist oluvermez. Popülizmin ölçütü bu değildir. Bu göçmen karşıtlığıdır, yabancı düşmanlığıdır, hatta belki daha kötüsüdür. Yahut da basitçe sinizmdir." Konuşma videosu için bkz. *Washington Examiner*, 29 Haziran 2016, https://www.washingtonexaminer.com/obama-lectures-trump-is-no-populist. Bu epizodun işaret ettiği siyasal sorunsala dair ufuk açıcı bir müdahale için ayrıca bkz. Ateş (2018).

pit ve tahlil etme çabası ile popülizmin kendisi bakımından otoriter olduğunu göstermeye çalışmak birbirinden çok farklı şeyler. Müller'in argümanı birinci (ve hayırlı) yolu değil, ikinci (ve yanıltıcı) yolu izliyor. Yeni otoriterliğin popülist stratejilerini irdelemekten ziyade, okurunu popülizmin özsel olarak otoriter olduğuna ikna etmeyi deniyor.

Diğer taraftan, popülizmin demokratik bir muhtevası olduğunu veya Cristobal R. Kaltwasser'in *Birikim* söyleşisinde dile getirdiği üzere "demokratik olmayan bir liberalizme karşı liberal olmayan bir demokratik yanıt" teşkil ettiğini (Baykan, 2018) varsaymak da –şayet demokrasiden basitçe "demos"un çıplak gücünü anlamıyorsak– bir o kadar sorunlu. Öyle görünüyor ki popülizmin özsel olarak otoriter yahut demokratik olduğunu ileri sürmekten ziyade, kendisi bakımından bir normatif içeriği olup olmadığı sorusunu (ve olmayabileceği ihtimalini) ciddiye almamız gerekiyor. Popülizmin popülerliğini izah etmenin bir yolu da çağımızın böylesi bir normatif içeriksizliğe düşkünlüğü olabilir mi?

* * *

Toygar Sinan Baykan "Popülizm, personalizm, patronaj" adlı makalesinde geleneksel anlamda sağ-sol ve dindarlık-sekülerlik ayrımları üzerinden okunan parti-seçmen ilişkisini "popülizm", "personalizm" ve "patronaj" kavramları üzerinden anlamayı önererek parti siyaseti ve siyaset sosyolojisine alternatif bir bakış geliştirmeyi deniyor. Ümit Akçay, "Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz" adlı yazısında popülizm tartışmasına odağına AKP'yi alarak emek merkezli bir hattan dahil oluyor. Bunun yanında neoliberal popülizm kavramının açıklayıcılığını kriz konjonktürüyle otoriterleşmenin bağını kurarak sorguluyor. Zeynep Özen Barkot, "21. yüzyılda toplumsal hafızanın sağ popülist temsili" adlı makalesinde sağ popülizmin toplumsal hafızayla ilişkisini irdeliyor ve "travmaya yer açmayan popülizmin toplumsal hafıza stratejisini ve bunun taşıdığı riskleri" tartışarak popülizme farklı bir perspektiften bakmayı deniyor. Popülizmle yargı arasındaki ilişkinin mahiyetini tartışan Aydın Atılgan, "Pragmatizmin sınırlarında hukuk yaratmak" isimli makalesinde "yargısal popülizm" kavramını önererek yargı kararlarında popülist söylemlerin tarihsel ve güncel dinamiklerini ele alıyor. Gülçin Özge Tan, "Türkiye'de Sağ Popülizm ve Kadın"da popülizmin sağ yorumuyla sol yorumunu birbirinden ayrıştırarak sağ popülizmin halk inşasında sürecinde, Türkiye özelinde AKP ve önemli bir seçmen grubu olarak kadınların ilişkisinin nasıl kurulduğunu tartışmaya açıyor ve otoriterleşme ve ataerkillik bağlantısını gündeme getiriyor.

Dosyamızda popülizmle "doğrudan" bağlantısı bulunmayan üç yazı daha yer alıyor. Bunlardan ilki Evren Dinçer'in ABD'nin 2008 krizinin etkileriyle değişen/dönüşen çalışma ilişkilerini incelediği ve tarihselleştirdiği "ABD çalışma ilişkilerinde toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümü: 2008 krizi ve etkileri" adlı makalesi. Dinçer, bu makalesinde aynı zamanda "toplu pazarlık" olgusunun ABD'deki merkezî rolüne, bu rolün mahiyeti ve ulaştığı evreye de ışık tutuyor. "Türkiye'de finan-

sallaşmanın bir ayağı olarak kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması" adlı ikinci makalede Elif Karaçimen Türkiye üzerinden "geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadın girişimciliğinin teşvik edilmesine yönelik bankacılık faaliyetlerinin nasıl finansallaşmanın bir ayağı haline geldiğini" tartışıyor. Bu makaleyi Nancy Fraser'ın meritokratik kurumsal feminizm ve yeni toplumsal hareketler eleştirisiyle birlikte (2017) okumanın hem popülizm, hem de Fraser tarafından ileri sürülen, (finansal) iş dünyası ile yeni toplumsal hareketlerin eklemlenişini ifade eden "ilerici neolibelralizm" kavramı üzerine düşünmek açısından faydalı olacağını not etmek gerekir. Son olarak Seval Ünlü, "Arendt ve Marx'la siyasal bir emek kategorisine doğru" adlı yazısında emek ve siyasetin ayrışmasını sorun ediyor ve Arendt'i Marx'la birlikte okumanın "birlikte eyleme kapasitesi olarak siyaset ile özgürleştirici bir pratik olarak emeğin ilişkisi"ni yeniden düşünme imkânı sunup sunamayacağını ele alıyor. Böylelikle, emeğin özgürleşim arayışında nerede durduğunu da tartışmaya açıyor.

SERDAR TEKİN - AYBARS YANIK

KAYNAKÇA

Ateş, K. (2018) "Popülizm Eleştirisinin Eleştirisine Giriş: Halkı Savunmak Gerekir", *Birikim*, 353: 54-6665.

Baykan, T. S. (2018) "Cristobal Rovira Kaltwasser ile söyleşi: 'Popülizm, demokratik olmayan bir liberalizme karşı liberal olmayan demokratik bir yanıttır'", *Birikim*, 353: 66-71.

Canovan, M. (2005) *The People*, Polity, Cambridge.

Filmer, Robert (1949) *The Patriarcha and Other Writings*, Basil Blackwell, Oxford.

Fraser, N. (2017) "İlerici Neoliberalizme Karşı Gerici Popülizm: Bir Hobson Seçimi" H. Geiselberger (der.) *Büyük Gerileme içinde*, Metis, İstanbul, 59-68.

Morgan, E. (1988) *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America*, W. W. Norton & Company, New York.

Mudde, C. ve Kaltwasser, C. R. (2017) *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.

Sharp, A. der. (1988) *The English Levellers*, Cambridge University Press, Cambridge.

Tekin, S. (2016) *Founding Acts: Constitutional Origins in a Democratic Age*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Yack, B. (1999) "The Myth of the Civic Nation", Beiner, R. (der.) *Theorizing Nationalism*, SUNY Press, New York, 103-118.

Türkiye'de ideolojik ve programatik olmayan parti-seçmen bağları üzerine kavramsal bir tartışma: Popülizm, personalizm, patronaj

*Toygar Sinan Baykan**

Özet: Bu çalışmada Türkiye'de partiler ve seçmenleri arasındaki ideolojik ve programatik olmayan bağlar üzerine bir kavramsal tartışma geliştirilmiştir. Türkiye siyasetinde seçmenlerin sağ-sol ekseni üzerindeki ideolojik, toplumsal ve iktisadi siyasa tercihleri ve seküler ya da dindar bir kimliği benimsemeleri seçim davranışı bakımından şüphesiz önemli sonuçlar doğuran etkenler olarak ortaya çıkar. Ne var ki siyasal pratiğimiz üzerine yapılan saha araştırmasına dayanan birçok çalışma bize partiler ve seçmenleri arasındaki bağların çok daha yoğun ve çok-boyutlu olduğunu gösterir. Türkiye'de siyasal parti yaşamının ve özel olarak parti-seçmen bağlarının renkliliği, çok-boyutluluğu ve yoğunluğu bu gerçekliği anlamak için çok daha nüanslı kavramsal araçlara ve tartışmalara ihtiyaç duyduğumuz gerçeğine işaret eder. Bu makalede, Türkiye'de parti-seçmen bağlarının yoğunluğunu gösteren çalışmalar takip edilerek partiler ve seçmenleri arasında temel olarak sağ-sol ve dindarlık-sekülerlik ayrımları üzerinden kurulmayan ilişki biçimlerine odaklanılmıştır. Bu ilişki biçimlerini sistemli bir biçimde anlamak için "popülizm", "personalizm" ve "patronaj" kavramları, yakından ilişkili diğer kavramlar da hesaba katılarak, ayrıntılı bir şekilde incelenecek. Bu üç kavramın aralarındaki kesişimlerin ve ayrımların (ideolojik ve programatik parti seçmen bağları ile ilişkileri içinde) incelenmesi Türkiye'de siyasal partiler ve seçmenleri arasındaki ilişkilere merkez-çevre, dindarlık-sekülerlik gibi ikili karşıtlıklara dayanan toplumsal bölünme yapıları çerçevesinde yaklaşılmasının sınırlılıklarına işaret eder.

Anahtar sözcükler: İdeolojik ve programatik parti-seçmen bağları, popülizm, personalizm, karizma, patronaj, klientelizm.

Giriş

Türkiye'de partiler arası rekabeti ve partiler ile seçmenleri arasındaki ilişkileri tanımlayan temel "bağların"[1] arasında şüphesiz ideolojik yatkınlıklar, değerler ve kimlik temelindeki yönelimler, ve özellikle yeni kurulan siyasal partile-

(*) Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. Çok faydalandığım yorum, öneri ve eleştirileri için Tanıl Bora'ya ve makalenin hakemlerine teşekkür borçluyum.

1 "Bağ" ("linkage") kavramı için bkz. Kitschelt (2000).

rin programatik çağrıları, önemli bir yer tutar. Türkiye siyasetini incelemek için 1980'lerden beri kullanılagelen merkez-çevre yaklaşımı (Mardin, 1973) –ve bu yaklaşımın güncel yorumları– da hem partiler arası ayrımlar ve rekabet hem de parti-seçmen bağları açısından temel olanın din ve laiklik konusundaki tutumlar ve kimlik temelli yatkınlıklar olduğuna yönelik bir vurgu içerir. Partiler ve seçmenler arasındaki ilişkileri ve özellikle partiler arası rekabeti anlamakta kullandığımız ve değer ve kimlik temelli yatkınlıklarla da büyük oranda örtüşen bir diğer araç da sağ-sol ayrımıdır. Sağ-sol ayrımı da hem partilerin kendilerini program ve ideoloji düzeyinde kimliklendirmesi ve seçmenlere takdim etmesi hem de seçmenlerin siyasal tercihlerini şekillendiren bir zihinsel harita işlevi görmesi bakımından önemli bir belirleyen olarak ortaya çıkar. Bu ayrım Türkiye'de parti-seçmen bağlarının şekillenmesinde zaman zaman çok güçlü (örneğin 1960'ların sonundan 1980 darbesine uzanan süreçte),[2] zaman zaman ise daha zayıf (özellikle Türkiye'de çok-partili hayata geçildiği 1940'larda ve belirli zaman kesitlerinde, 1980 sonrası dönemde) ama her zaman etkili bir rol oynamıştır (Wuthrich, 2015).

Ne var ki, Türkiye siyasetinde hem partiler arası rekabet bakımından hem de parti-seçmen ilişkileri açısından ideolojik ve programatik olmayan bağların da olduğu hem Türkiye siyasetinin araştırmacılarının dikkat çektiği hem de siyasete katılan yurttaşların, aşağıdaki tartışmada gösterilmeye çalışılacağı gibi, yakından bildiği bir gerçektir. Yani partilerin kendilerini üyelerine, destekçilerine, kamuoyuna sundukları formel program kimlik ve ideoloji temelli olmakla birlikte hem partiler arası rekabet hem de parti-seçmen bağları açısından, belki de bu formel yönden daha belirleyici olanın, geniş ve yoğun bir enformel bağlar alanı olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'de parti-seçmen bağlarının bu boyutu aslında ihmal edilmiş değildir. Bu metnin başlığında kullanılan kavramlar olan popülizm, personalizm ve patronaj (ve klientelizm), en azından 1970'lerden beri Türkiye siyasetini çözümleyen birçok metinde ideolojik ve programatik olmayan bağları anlatmak için kullanılagelmiştir.[3] Ne var ki 1970'lerden beri bu kavramların kullanılmasına eşlik eden, en iyi niyetli yorumla, bir karmaşa mevcuttur. Popülizm, personalizm ve patronaj kavramları, çoğu zaman yeterli kuramsal ve kavramsal titizlik gösterilmeksizin ve birbirlerinin yerine de geçecek şekilde kullanılır (Baykan, 2017).

Bu özensizlikte şüphesiz bu tarz bağların Türkiye'de parti siyasetinin uzun dönemli gelişimi ve işleyişi açısından ideolojik ve kimlik temelli ayrımların ve

2 Sağ-sol ayrımının 1960'larda ve 1970'lerde kazandığı öneme Özbudun (2013) dikkat çeker.

3 Bu çalışmalara örnek olarak bkz. Akarlı ve Ben-Dor (1975); Heper ve Keyman (1998); Sayarı (1976); Sunar (1985). Bu üç kavram arasından daha yoğunluklu olarak üzerinde durulan ilişki biçimlerinin öncelikle "patronaj" ve ardından da "popülizm" olduğunun altı çizilmelidir. Personalizm ise, ne 1970'lerde ve 1980'lerde ortaya çıkan ne de son birkaç on yılda popülizm ve patronaj üzerine, aşağıda değinilecek olan, daha özenli yakın zamanlı çalışmalarda dikkatle incelenmiş bir kavramdır.

ilişkilerin yanında ikincil bir konumda olduğuna –ve giderek de arızileşeceğine– dair bir varsayım güçlü bir rol oynamıştır. Bu nedenle Türkiye'de siyasal partilere ilişkin Türkçe ve İngilizce yazının ana gövdesini ya tekil partilerin ideolojilerini[4] –ve daha az oranda da örgütsel yapılarını–[5] ya da parti sisteminin dindarlık ve sekülerlik arasındaki temel bir ayrım üzerinden okunmasını (Özbudun, 2000; 2013) konu alan çalışmalar oluşturur. Yakın zamana kadar bu çalışmaların çoğu ise parti siyasetini yasal ve resmî parti evrakı, siyasal alanı düzenleyen kanunlar ve istatistikî veriler üzerinden okumaya yönelik yöntemsel araçlara dayanmıştır. Popülizm, personalizm ve patronaj ise bu metinler açısından çoğu zaman parti siyasetine ilişkin genel hikâyenin ikincil ve normatif olarak da çoğu zaman mahkûm edilen bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de parti-seçmen bağlarının popülizm, personalizm ve patronaj temelli yönlerine ilişkin anlayış, son dönemlerde ortaya çıkan daha titiz çalışmalara kadar,[6] genel parti siyaseti içinde "geçerken" yapılan bir vurgu olarak kalmış, ideolojik ve değer temelli bağlanmalardan daha az önemli bir boyut olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte son dönemlerde ortaya çıkan kuramsal bakımdan daha özenli çalışmalar dahi popülizm, personalizm ve patronaj kavramları arasındaki ilişkileri ve ayrımları sistemli bir şekilde incelemeyi tercih etmemişlerdir. Diğer bir deyişle Türkiye siyasetinde popülizm, personalizm ve patronaj üzerine sistemli bir kavrayış, bu kavramlar arasındaki farkları ve kesişimleri daha dikkatle ele alan yaklaşımlar son derece sınırlıdır. Bu metinde yapmaya çalışacağım ise tam da bu farklılıklara ve kesişimlere odaklanarak Türkiye'de parti siyaseti üzerine yazında programatik ve ideolojik olmayan parti-seçmen bağlarını anlamamıza yardımcı olacak bir çerçevenin oluşmasına katkı sunmak olacak. Aşağıda sırasıyla bu üç dinamiği önce kuramsal ve kavramsal düzeyde, daha sonra da Türkiye'de parti siyaseti açısından oynadıkları rol, aralarındaki ilişkiler ve ayrımlar bakımından bir değerlendirmeye tabi tutacağım.

Popülizm

Popülizm günümüzde o kadar sık duyduğumuz bir kavram ki bir popülizm çağında yaşadığımızı ileri süren araştırmacılar bile var.[7] Günümüz siyasetinin temel kavramlarından biri haline dönüşmesine rağmen popülizmle ilgili her akademik yorum hâlâ kavrama içkin olan zorlukları ve muğlaklıkları teslim ede-

4 Bu tarz çalışmalara örnek olarak bkz. Rubin ve Heper (2002).

5 Bu tarz çalışmalar örnek olarak bkz. Hale ve Özbudun (2010).

6 Son dönemde ortaya çıkan ve kuramsal bakımdan çok daha titiz bu çalışmalara örnek olarak bkz. Aytaç ve Öniş (2014), Ateş (2017), Bozkurt (2013), Çarkoğlu ve Aytaç (2015), Çevik-Gürakar (2016), Çınar (2016), Dinçşahin (2012), Erdoğan (1998), Esen ve Gümüşçü (2017), Kemahlıoğlu (2012), Komsuoğlu (2009), Marschall vd. (2016), Selçuk (2016), Türk (2017), Yabancı (2016), Yetkin (2010) ve Yıldırım (2009).

7 Bu teşhisi yapan Ivan Krastev'den aktaran Müller (2016: 2).

rek başlama ihtiyacı hissediyor (Taggart, 2000: 1). Bunda popülizm vakalarının Rusya ve Amerika bağlamlarında ortaya çıktığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başından beri geçirdikleri evrimin, bu vakaları tanımlamak için kullanılan popülizm kavramına yüklenen değişik ve çoğu zaman da birbiriyle çelişen anlamların önemli bir katkısı olduğu ortadadır. Burada bu kavramsal tartışmanın içinde çok boğulmadan kavram üzerine akademik tartışmaların gelişimi bakımından temel olan birkaç eğilimi teşhis etmek popülizm kavramının süreç içinde ima ettiği görüngülerin nasıl bir değişime uğradığını ve günümüzde popülizm üzerine odaklanan tartışmaların yoğunlaştığı alanların kendine has niteliklerini anlamak açısından faydalı olacaktır. Ama bunu yapmadan önce bu taramada faydalı olması muhtemel, popülizme ilişkin temel bir niteliği vurgulayarak başlamak yerinde olacaktır. Popülizm, kelimenin kökenindeki "*people*/halk" kavramının da ima ettiği gibi, siyasette geniş, ayrıcalıksız, sıradan halk kitlelerinin rolü ve konumuna ilişkin temel bir iddiayı ve vurguyu kamusal alana taşımış ve bunu yaparken de çeşitli seçkin gruplarının ve bu grupların kontrolündeki siyasal kurumların yol açtığı adaletsizliğe işaret etmiştir. Dolayısıyla seçkinlere ya da onların kurumsal/ideolojik egemenliklerine yönelik "halk" kavramını (Canovan, 2005) öne çıkaran ya da söylem kuramcılarının altını çizdiği gibi, bu seçkin "Öteki"ye karşı halkı kuran/inşa eden, halkın sınırlarını belirleyen bir müdahale (Laclau, 2007) her zaman için popülizm bakımından merkezî bir öneme sahip olmuştur.

Popülizm dalgaları ve birinci ve ikinci kuşak popülizm araştırmaları

Popülizm kavramı başlangıçta, yani 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında, Rusya'da entelektüelleri geniş halk kitlelerine yönelmeye davet eden ("Narodnizm" olarak adlandırılan) bir doktrin olarak ortaya çıkmıştır. Eşzamanlı olarak Amerika'da güneyli kırsal üretici kesimlerin kentli finans ve endüstri sermayesine karşı çıkarlarını savunan bir taban hareketi olarak karşımıza çıkar (Taggart, 2000). İki savaş arası döneme damgasını vuran popülist hareketler ise –aşağıda tartışacağımız gibi kısmen Türkiye'de de bir yansıma bulan– Doğu Avrupa'da ortaya çıkan "köylücü" ve "kırsal popülist" hareketlerdir (Karaömerlioğlu, 2002). İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçlerde ise popülizm ile özdeşleştirilen coğrafya daha çok Latin Amerika olmuştur. Latin Amerika'da, başta Arjantin olmak üzere, bir dizi ülke hızlı sanayileşme sürecinde kentlerde yoğunlaşmaya başlayan yoksul kesimleri, Boratav'ın ifadesi ile, temel olarak ekonomik alanda yeniden dağıtımcı ve devlet müdahalesinin ve dahlinin yoğun olduğu ve sınıflar arası bir koalisyona dayanan "popülist bir siyasal-ekonomik çerçeve" (Boratav, 1983) içinde soğurmaya gayret etmiştir.[8] 1940'lardan 1980'lere kadar uzanan bu sürecin mirası popülizmin ithal ikameci sanayileşme

8 Popülizm üzerine bu dönemde üretilmiş şu iki önemli eser bu tarz yaklaşımların ve dönemin popülizminin tipik bir resmini sunar. Bkz. Germani (1978) ve Ionescu ve Gellner (1969).

ve başta patronaj olmak üzere yeniden dağıtımcı teknikler ve geri kalmış dünyada modernleşmenin problemleri ile yakından alakalı görülmesidir. Aşağıda tartışılacağı gibi popülizmin 1940'lardan 1980'lere uzanan bu dalgasının izleri popülizm üzerine popüler tartışmalarda ve kavram üzerine kimi akademik yayınlarda hâlâ görülür.

Ne var ki 1980'lerle birlikte yaygınlaşan neoliberal uygulamalar popülizmin ithal ikameci sanayileşme ve geniş bir kamu ekonomisinin varlığı ile özdeşleştirilmesine kuşkuyla yaklaşılmasına yol açmıştır (Roberts, 1995; Weyland, 1999). 1980'lerle birlikte başlayan popülizmin bu ikinci dalgası ve bu dalganın yarattığı ikinci kuşak popülizm araştırmaları popülizmin sıkı sıkıya siyasal bir mesele olduğuna dikkat çekmiştir. Zira, 1980'lerde, başta Arjantin olmak üzere, bir dizi Latin Amerika ülkesinde saldırgan neoliberal uygulamalar –hem kamu sektörünün yaygın ve köklü özelleştirmelerle küçültülmesi hem de çalışan sınıfların ithal ikameci dönemde elde ettikleri bazı kazanımların ellerinden alınması anlamında– popülist olduğu öne sürülen yönetimler tarafından başlatılmış ve sürdürülmüştür. Bununla birlikte 1990'ların sonlarında ve 2000'li yıllarda yine Latin Amerika'da, başta Venezuela ve Bolivya olmak üzere sol eğilimli bir popülist dalga Chavez ve Morales gibi isimlerle yine yükselmiştir.

Avrupa'ya bakıldığında ise 1990'larda ortaya çıkan göçmen karşıtı radikal sağ hareketler 2000'lere gelindiğinde popülist tonlar kazanmaya başlamış ve özellikle içinde bulunduğumuz son on yılda birçok Batı Avrupa ülkesinde önemli kazanımlar elde etmiştir (Betz, 1994; Mudde, 2007). Bunların yanı sıra, özellikle İtalya'da ortaya çıkan şahıslar etrafında şekillenen ve ortanın sağına düşen ve iktidara yükselen hareketleri de Avrupa'daki 1990'lı ve 2000'li yılların popülist dalgasının bir parçası olarak görmek gerekir (Albertazzi & McDonnell, 2016). Ancak özellikle son yıllarda İspanya ve Yunanistan'da yükselen ve popülist olarak nitelenen, Podemos ve Syriza tarafından temsil edilen bir sol dalga da mevcuttur (Ramiro & Gomez, 2017; Stavrakakis & Katsambekis, 2014). Dolayısıyla tıpkı Latin Amerika'da olduğu gibi Avrupa'da da popülizm sağ-sol eksenini dikine kesen bir siyasal ayrım içinde anlaşılmak durumundadır (Ostiguy, 2017). Bu kısmın girişinde de belirtildiği gibi, ideolojik yelpazenin farklı noktalarındaki bu farklı popülizmleri ortaklaştıran öğeler mevcuttur. Bu siyasal aktörler ya "söylem-yoğun" yöntemlerle ya da "performans ve tarzlarıyla" seçkinler ve onların kurumları karşısında halk kitlelerine vurgu yapan, geniş ve ayrıcalıksız kitlelerin gözünde bir özdeşlik hissi yaratmayı başaran, kitlelerin beğeni ve zevklerine uygun anlatılar, siyasal iletişim yöntem ve teknikleri benimsemişlerdir.

İkinci kuşak popülizm ve güncel kavramsal tartışmalar

Popülizmin günümüzde küresel düzeydeki bu değişik yansımaları popülizm kavramının yukarıda işaret edilen muğlaklığını ve üzerinde bir uzlaşmaya varıl-

masının zorluğunu bugün de sürdürmesinin temel nedenlerinden biri olsa gerek. Bugün dünyanın değişik coğrafyalarından gelen ve değişik popülizm vakalarına odaklanan araştırmacılar birbirlerinden epeyce farklı popülizm tanımlarına ulaşmışlardır. Güncel bakımdan etkili olan yaklaşımları ise temel olarak dörde ayırmak mümkündür.[9] Günümüzde en önde gelen ve ana akım olarak nitelendirilebilecek popülizm tanımı Cas Mudde'ye aittir ve temel olarak Batı Avrupa'daki popülist radikal sağın incelenmesinden ortaya çıkmış bir yaklaşımdır.[10] Mudde'ye göre popülizm "toplumu nihai olarak, 'saf halk' ve 'yozlaşmış seçkinler' şeklinde iki homojen ve uzlaşmaz karşıtlık içinde olan gruba ayrılmış olarak değerlendiren ve siyasetin halkın genel iradesinin (*volonté générale*) bir ifadesi olması gerektiğini ileri süren bir *ideoloji*dir" (2004: 543).[11] Mudde'ye göre popülizm, Freeden'in (Freeden, 1996) kavramsallaştırdığı şekliyle, bir "seyrek-sığ-merkezli ideolojidir" ve genellikle komünizm, milliyetçilik ve sosyalizm gibi diğer daha yoğun-sistemli ideolojiler ile bileşimler üzerinden hayat bulur (2004: 544). Kirk Hawkins de söyleme ve dünya görüşüne odaklanan benzer bir yaklaşım kullanır fakat popülizm tanımlamasında siyasal söylemin kazandığı ahlâki vurguya özel bir önem atfeder (2010: 33-35). Popülizmi bir ideoloji ya da dünya görüşü olarak anlamak araştırmacıları çoğunlukla parti liderlerinin ve seçkinlerinin, çoğu zaman iyi tasarlanmış kamusal söylemlerini ve resmî, kamusal parti materyalini incelemeye sevk eder.

Mudde ve Hawkins söyleme ve ideolojiye/dünya görüşüne odaklanırken popülizm çalışmalarını özellikle Latin Amerika'ya yoğunlaştırmış olan Kurt Weyland ise popülizmi siyasi liderlerin stratejik tercihleri üzerinden tanımlar. Weyland'a göre popülizm "en iyi, şahısçıl (*personalist*) bir liderliğin iktidara gelmek veya iktidar uygulamak için büyük sayıda ve çoğunlukla örgütlenmemiş takipçilerinin doğrudan, aracısız, kurumsallaşmamış desteğine dayandığı bir siyasal strateji olarak tanımlanır" (2001: 14). Dolayısıyla Weyland'ın analizi popülizmin teşhisinde araştırmacıları linguistik olmayan bir alanda da gözlemler ve incelemeler yapmaya sevk eder. Fakat bunu yaparken, daha sonra bir dizi araştırmacının işaret ettiği gibi, yanıltıcı şekilde popülizmin teşhisinde örgütsel öğelere odaklanmayı da teşvik eder (Albertazzi & McDonnell, 2016; Ostiguy, 2017).

Günümüzde popülizm araştırmalarında etkili olan söylem temelli bir diğer yaklaşım ise Laclau'ya ve takipçilerine aittir. Laclau popülizmin bir ideoloji ya

9 Yakın zamanda yayınlanan *The Oxford Handbook of Populism* (Rovira Kaltwasser, Taggart, Ochoa & Ostiguy, 2017) temel yaklaşımlar bakımından, aşağıda da incelen yazarlardan Mudde, Weyland ve Ostiguy'i içeren, üçlü bir tasnife gitmiştir. Ben burada Laclau'nun, Türkiye'de de yaygın bir şekilde benimsenen, söylem kuramsal yaklaşımının kendi başına dördüncü bir yaklaşım olabileceğini düşünüyorum. Zira bu yaklaşım popülizmi ne bir ideoloji, ne bir strateji ne de bir tarz-üslup olarak değerlendirir. Aşağıdaki tartışmada işaret edileceği gibi Laclau popülizmi bir toplumsal-siyasal mantık olarak görür.

10 Mudde'nin popülizm tanımını açıkladığı çalışması Avrupa'da aşırı sağ üzerine yürüttüğü araştırmalardan türemiştir. Bkz. Mudde (2007).

11 İtalikler Mudde'ye aittir.

da dünya görüşü olarak anlaşılamayacağını, daha doğru yaklaşımın popülizmin bir "toplumsal mantık" olarak anlaşılması olduğunu iddia eder (Laclau, 2007: xi). Çok basite indirgeyerek anlatmak gerekirse Laclau'ya göre popülizm farklı taleplerin kaynaştırılarak antagonistik (uzlaşmaz karşıtlık) bir biçimde düşman bir öteki ile ilişki içine sokulduğu her siyasi müdahalenin adıdır ve Laclau'ya göre her siyasi sıfatını hak eden müdahale popülist olmak zorundadır (Laclau, 2007: 154). Laclau'nun yaklaşımı da (aslında her ne kadar Laclau söylemden dilsel olmayan öğeleri anlıyor olsa da) bu yaklaşımı takip eden araştırmacıları çoğunlukla partilerin kamusal söylemlerine odaklanmaya, bu söylemlerin bir içerik analizini yapmaya yönlendirmiştir.

Güncel tartışmalar bakımında değinmek gereken son yaklaşım ise popülizmi yalnızca söylem alanında değil, linguistik olmayan, siyasal aktörlerin siyasal alandaki üslubu, tarzı ve performansı yoluyla da teşhis etmeye çabalayan "kültürel-ilişkisel" yaklaşımdır. Pierre Ostiguy'in temsil ettiği bu yaklaşıma göre popülizm "siyasette kültürel olarak popüler ve yerli olanın ve bir karar verme biçimi olarak personalizmin, uzlaşmaz karşıtlık içeren ve seferber edici biçimde, övünç dolu, gösterişli bir şekilde ortaya koyulması" olarak anlaşılmalıdır (Ostiguy, 2017). Popülizme bu tarz bir yaklaşım siyasal aktörlerin yalnızca söylemlerini değil, kamu alanındaki bütün hareketlerini ve yarattıkları imajları, sergiledikleri zevkleri ve tercih ettikleri ilişki biçimlerini çözümlemeye dahil etmeyi gerektirir. Diğer taraftan da bu yaklaşım oldukça sezgisel bir şekilde sosyo-kültürel ayrımların siyasete izdüşümleri üzerinden de bir okumaya teşvik eder; yalnızca popülist değil, anti-popülist hareketler ve destekleyicileri arasındaki sosyo-kültürel yakınlıkların da popülizm analizinin bir parçası olarak değerlendirilmesini olanaklı kılar.

Popülizmin 1980 sonrası dalgası üzerine gelişmiş bu ikinci kuşak araştırmalar ile ilgili yapılacak genel bir değerlendirmede ise en başta şu vurgulanmalıdır: Şu anda şu ya da bu ölçüde etkili hiçbir kavramsallaştırma, yukarıda Latin Amerika özelinde birinci kuşak popülizm literatürü olarak adlandırılmış olan dalga içinde yer alan çalışmalar gibi, popülizmi ekonomik bir rejimin siyasal çerçevesi olarak ya da patronaj ya da klientelizm gibi yeniden dağıtımcı tekniklerle özdeş görmez. Son kuşak popülizm araştırmaları kavramdan daha çok siyasal düzeyde, yani, siyasal söylemlerle, stratejilerle, siyasal mantıklarla ve siyasileşmiş sosyo-kültürel dinamiklerle ilgili bir olguyu anlarlar.

Güncel kavramsal tartışmalar ışığında Türkiye'de popülizm

Ne var ki Türkiye siyasetinin popülist boyutunu anlamak açısından bu yaklaşımların hepsinin elverişli olduğunu ileri sürmek zordur. Kısaca gerekçelendirmek gerekirse Türkiye'de popülizmi aşırı sağ bir ideolojiye eşlik eden, temel olarak partili aktörlerin söyleminde ortaya çıkan bir seyrek-sığ-merkezli ideo-

loji olarak göremeyiz. Türkiye'de, siyasal yelpazenin aşırı uçlarından yer alan partilerin resmî söylemleri dahi çoğunlukla Mudde'nin (2004) ve Hawkins'in (2010) tarif ettiği tarzda ve sistemli bir şekilde çatışmacı/antagonistik bir popülist ideolojiyi ve dünya görüşünü yansıtmaz. Wuthrich'in (2015) altını çizdiği gibi, Türkiye'de çok-partili hayata geçildiğinden beri bütün siyasi partiler, en azında formel düzeyde, kendilerini toplumun bütün kesimlerine hitap eden "millet partileri" olarak kurmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan Türkiye'de, Cem Uzan ve Genç Parti vakası hariç, Weyland'ın tanımına uygun bir popülizm vakası da mevcut değildir. Türkiye'de liderlerin ve "personalizmin" aşağıda tartışılacak olan siyasi önemine rağmen bir liderin aracısız ve kayda değer bir biçimde örgütlenmeden çok sayıda insanın desteğini iktidara gelecek düzeyde, ya da siyasal olarak varlığını hatırı sayılır bir uzunlukta sürdürebilecek şekilde, devşirebildiği bir örnek mevcut değildir. Diğer bir deyişle Türkiye siyasetinin etkili aktörleri her zaman, Weyland'ın tanımını ürettiği Latin Amerika örneklerinden (Weyland, 2001) çok daha rutinleşmiş ve bürokratikleşmiş parti örgütlerine dayanmışlardır (Demirel, 2004; 2011). Türkiye siyasetinin popülist yönünü anlamak için belirli toplumsal grupları ve taleplerini bir eşdeğerlik zinciri içinde eklemleyen ve bunu bir düşman diğerine karşı uzlaşmaz karşıtlık içinde kuran bir sosyal mantık olarak anlayan yaklaşım bir parça daha iyi sonuçlar üretme potansiyeline sahip gibi görünüyor. Ne var ki Türkiye'de popülist aktörlerin söylemlerinde Laclau'nun yaklaşımına (2007) uygun bir antagonistik/çatışmacı öğeyi her zaman, sistematik bir şekilde bulmak mümkün olmayacaktır.

Fakat yine de, Türkiye siyasetinin popülist bir yönü olduğunu ve bu yönün siyasal aktörlerin başarısında ya da başarısızlığında etkili bir değişken olarak hesaba katılması gerektiğini teyit edecek şekilde, daha önceki bir çalışmada işaret ettiğim gibi (Baykan, 2017), popülizm kavramını kullanan birçok çalışmanın olduğunu biliyoruz. Peki, en azından 1970'lerden beri kavramı işe koşan bu çalışmalar, son dönemlerde uyanan daha titiz ve dikkatli ilgi bir yana bırakılırsa (Ateş, 2017; Bozkurt, 2013; Dinçşahin, 2012; Selçuk, 2016; Yabancı, 2016), temel olarak popülizmden ne anlıyorlardı? 1990'larda ve 2000'li yıllarda yayımlanmış istisna tutulabilecek birkaç çalışma bir yana bırakılırsa (Demirel, 2011; Erdoğan, 1998) Türkiye'de popülizm meselesini irdeleyen araştırmalar genellikle erken Cumhuriyet döneminin halkçı söylem ve doktrinlerine odaklanmış ya da çok-partili hayata geçişle birlikte, özellikle merkez-sağ partilerin geliştirdikleri, patronaj ve klientelizm temelli siyasi stratejileri konu edinmişlerdir. Dolayısıyla Türkiye'de popülizm üzerine araştırmaların bir kısmı bir yandan resmî ve yukarıdan aşağı uygulanan, Zafer Toprak, İlhan Tekeli ve Asım Karaömerlioğlu gibi önemli araştırmacılarca incelenmiş, solidarist-korporatist bir ideolojik mühendislik denemesi olan erken Cumhuriyet halkçılığı üzerine eğilmiştir (Karaömerlioğlu, 2006; Tekeli, 1983; Toprak, 1977). Diğer taraftan ise özellikle 1970'lerde ve 1980'lerde konu üzerine eğilen araştırmacılar patronajı ve popü-

lizmi çok yakından ilintili görmüşlerdir (Akarlı & Ben-Dor, 1975; Sayarı, 1976; Sunar, 1985).

Ne var ki Türkiye'de, özellikle çok-partili hayata geçişle birlikte gelişen parti siyasetinin popülist yönü, ne erken Cumhuriyet halkçılığında olduğu gibi kendini tarif eden, kendinin bilincinde bir doktriner ilke olarak ortaya çıkmış ne de basitçe iktidardaki merkez-sağ partiler ve seçmenleri arasındaki bir maddi alışverişten ibaret kalmıştır. Çok-partili hayata geçişle birlikte Türkiye siyasetinde gelişen popülist yön, yukarıda tartışılan Ostiguy'in yaklaşımından hareket ederek söylemek gerekirse, sıkı sıkıya sosyo-kültürel ayrımlarla alakalı olmuştur. 1950'lerden itibaren başlayan ve 1960'larda ivmesi artan hızlı sanayileşme, kentleşme ve bu süreçlerin büyük kent merkezlerinde artık siyasi olarak da hesaba katılması gereken geniş yoksul ve emekçi kitleler yaratması Türkiye siyasetinin popülist yönünün iyiden iyiye görünürlük kazanmasına yol açmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi boyunca Kemalist seçkinlerin, yukarıdan, modernleştirici girişimlerinin toplumun kimi kesimlerinde yarattığı "gizlenen/bastırılmış yaralar" çok-partili hayata geçişle birlikte bir siyasi ifade kanalı bulmuştur. Bu kitleleri peşinden sürükleyen siyasal aktörler ise genellikle başarılarını sıradan insanlara değer veren, onun diliyle konuşan, onu ciddiye alan bir tarz izleyerek; kitlelerle yakın, sıcak, çoğu zaman maddi alışverişi de içeren, bir popülist bağın inşası yoluyla sağlamıştır (Demirel, 2004, 2011).

Burada tekrar erken Cumhuriyet dönemine dönerek, özellikle yoksul ve kırsal kesimler bakımından bahsedilen yaralara yol açan modernleştirici müdahalelerden bahsetmek faydalı olacaktır. Bu müdahaleler yalnızca kelimenin düz anlamıyla şiddet içeren ya da laiklik adına getirilen kısıtlamalar ve tedbirlerden ibaret olmamıştır. Bunlardan daha yaygın ve sık bir şekilde kamu alanını sembolik olarak düzenlemeye yönelik "medenileştirici" müdahaleler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu tedbirlerden bilinen bir örnek, ve burada ifade etmeye çalışılan nokta bakımından en tipik olanı, genç Cumhuriyet'in yeni ve modern kamusal alanı olarak tasarlanan Ankara'nın Yenişehir (bugünkü Kızılay) bölgesine kılık kıyafet bakımından uygun olmadığı düşünülen kimselerin alınmamalarıdır (Şenol Cantek, 2003: 219-220). Her ne kadar popülizmin kültürel-ilişkisel kavranışının geriye dönük uygulanışında bazı zorluklar mevcutsa da[12] özellikle Türkiye demokrasisinin erken dönemlerinin önemli aktörleri olan Demokrat Parti ve Adalet Partisi üzerine titiz incelemeler (Demirel, 2004, 2011) bu partilerin yoksul, kendisini seküler ve modernleştirici Kemalist uygulamalar tarafından dışlanmış, tahkir edilmiş gören kitleler arasında büyük bir sempati yarattığını gösteriyor. Ne var ki bu merkez-sağ partilerin programlarına ve kamusal

12 Çağdaş siyasi aktörlerle kıyaslandığında özellikle tarihî siyasi aktörlerin takipçileri ile olan ilişkilerinin niteliğini anlamamıza yardımcı olacak görsel, işitsel ve yazılı materyalin daha sınırlı olabileceğini teslim etmek lazım. Ama yine de, özellikle döneme ait anıların, gözlemlerin ve bazı değerlendirmelerin bu siyasi aktörlerin siyasal tarzları ve performansları ile ilgili temel eğilim ve tercihlerini yansıttığını düşünüyorum.

söylemlerine baktığımızda ise, Wuthrich'in çalışmasının işaret ettiği gibi, keskin bir popülist dili ya da sistemli bir popülist ideolojiyi tespit etmek zordur (Wuthrich, 2015). Ancak Demirel'in daha zengin ampirik malzemelere dayanan çalışmalarının gösterdiği gibi, Türkiye'de Demokrat Parti ile başlayan merkez-sağ gelenek, geniş ve ayrıcalıksız kitlelerde bir sosyo-kültürel yakınlık hissi uyandırmakta son derece başarılı olmuş ve bunu yaparken de, bugün giderek daha fazla temkinli yaklaşılmasının da işaret ettiği gibi, temel olarak ve yalnızca dindarlık ve sekülerlik arasındaki bir ayrımdan hareket etmemiştir.

Dolayısıyla Türkiye'de popülizmin temel niteliği tarihsel-siyasal nedenleri de bulunan sosyo-kültürel ayrımların –çoğu zaman ekonomik sermaye dağılımı ile de örtüşmeyen bir şekilde– siyasileşmesidir. Günümüz Türkiye siyasetine de baktığımızda bu popülist boyutun ne kadar dirençli olduğunu görüyoruz. Adalet ve Kalkınma Partisi ve Erdoğan, Türkiye'de basitçe ve yalnızca dindar kesimlerin temsilcisi olarak görülemez. Kanımca bundan daha önemlisi partinin kendisini, uzun iktidarı boyunca destekçilerinin ve seçkinlerinin yaşadığı yukarı doğru toplumsal mobilizasyona rağmen, hâlâ dışlandığının, "mağdur edildiğinin", haksızlığa uğradığının sürekli altı çizilen –içinde yalnızca kır ve kent yoksullarının değil, ancak muhafazakâr bir entelijensiyanın, İslâmi-muhafazakâr burjuvazinin, muhafazakâr Kürtlerin, dar gelirli ve muhafazakâr Türk milliyetçilerinin de bulunduğu– heterojen bir seçmen kitlesinin otantik temsilcisi olarak başarılı bir şekilde kurması ve takdim etmesidir. Yalnızca destekleyicilerinin değil (Başlevent, 2013), Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekilleri arasında 2007 yılında yapılan bir araştırma bize bu popülist partilerin seçkinlerinin de kendi destekçilerine çok benzeyen sosyo-kültürel arka planlardan geldiklerini gösterir (Aydın & Dalmış, 2008).[13] Burada Erdoğan örneği üzerinden meseleyi açıklamak yerinde olacaktır. Tayyip Erdoğan'ın Türkiye siyasetinde bu denli dirençli bir figür olarak ortaya çıkmasını Türkiye'de dar gelirli, iyi eğitim alma fırsatı bulamamış kitlelerin gözünde yarattığı özdeşlik duygusundan ayrı göremeyiz (Yıldırım, İnanç, & Özler, 2007). Yalnızca konuşma tarzı ve konuşmalarının içeriği değil, bedensel duruşundan ve beden dilinden kamusal olarak sergilediği zevklere ve duygulara uzanan bir performans geniş kitleler gözünde son derece önemli bir sosyo-kültürel bilgiyi iletmeye yardımcı olmuştur. Bu bilginin sağladığı sosyo-kültürel yakınlık hissi –örgütsel, ideolojik, programatik ve klientelist bağların yanı sıra ve hatta bunlardan daha etkili bir şekilde– Erdoğan ve destekleyicileri arasındaki popülist rabıtayı güçlendirir. 1970'lerde Türkiye solunun, kentlerdeki popüler sektörlerin eklemlenmesine yönelik Ecevit ve Dev-Yol ile gösterdiği kısmi başarı (Erdoğan, 1998), bu süreçte dahi merkez-sağ ve

13 Özellikle Demokrat Parti bakımından bu nitelik daha az belirgindir fakat günümüze yaklaştıkça, özellikle parti liderleri bakımından, bu sosyolojik rezonans gittikçe belirgin hale gelmiş ve Adalet ve Kalkınma Partisi ve Erdoğan özelinde gözden kaçmayacak bir "kaynaşmaya" dönüşmüştür. Adalet ve Kalkınma Partisi'ne yakın bir dizi organik entelektüelin yakın zamanlarda "organik liderliğe" yaptıkları vurgular bu sosyolojik rezonansı vurgulamaya yönelik girişimlerdir.

sağ partilerin bu kitlelere seslenmek konusunda geliştirdikleri popülist çağrı nedeniyle kalıcılaşamamıştır.

Özetlemek gerekirse, hem Türkiye'de hem de Türkiye'ye benzeyen gelişmekte olan ülkelerde popülizm ulusallaştırıcı/modernleştirici/seçkinci siyasal müdahalelere[14] ve bunların yarattığı toplumsal/tarihsel travmalara/yaralara karşı dar gelirli, iyi eğitim alma fırsatı bulamamış kitlelerin siyasi öneminin hızlı sanayileşme ve kentleşme süreçlerinde yükseldiği bir tarihsel momentte ortaya çıkmıştır. Popülizmin 1950'lerden ve 1960'lardan itibaren Türkiye'de ve benzeri gelişmişlik düzeyindeki Latin Amerika ülkelerindeki bu yükselişinin, yukarıda özetlenmiş olan tarihsel ve toplumsal gelişmeler kadar, özellikle kitle iletişim teknolojilerindeki gelişimlerce de desteklendiği not edilmelidir. 1950'lerde yeni basım tekniklerini kullanan "yığın gazetelerinin" ortaya çıkışı (Gevgilli, 1983: 220), gazete tirajlarındaki hızlı yükselme (Özükan, 1983: 231), radyonun kullanımdaki hızlı yaygınlaşma (Kocabaşoğlu, 1983: 2735), 1960'ların sonundan itibaren ise televizyon yayıncılığının başlaması ve 1990'larda da özel televizyonların kurulması ile bu alanda da çeşitliliğin, yayın saatlerinin ve mecralarının artışı (Serim, 2007), özellikle liderler ve bu liderleri sosyo-kültürel imajları dolayısıyla takip eden kitleler arasında bir bağ olarak popülizmin etkili bir siyasi unsur olarak yükselmesine zemin hazırlamıştır.

Türkiye'de popülizm meselesi üzerine kısa bir tartışma

Peki, bu noktaya kadar bahsedildiği manada, Türkiye'de popülizmin toplumsa düzen ve demokrasi bakımından etkileri ne olmuştur? Karşılaştırmalı yöntemden ödünç alınacak bir araçla, yani "karşı olgusal" (*counter factual*) bir egzersizle bu soru şu şekilde de formüle edilebilir: "Popülizm çok-partili hayata geçişle birlikte bir siyasi etken olarak ortaya çıkmasaydı nasıl bir siyasi sistem ve toplumsal düzen içerisinde yaşıyor olurduk?" Bu soruya, popülizm üzerine olumsuz normatif yargılar barındıran kimi sol ve liberal demokratik perspektiflerden bakıldığında verilecek cevap büyük oranda olumlu olacaktır. Çünkü siyasetin toplumsal grupların maddi çıkarlarının eksiksiz, sulandırılmamış bir savunusu olması gerektiğini ileri süren bakış açılarına göre sosyo-kültürel yakınlık hissi dolayısıyla geniş ve heterojen halk kitleleri ile onlarla güçlü rabıtalar kuran popülist siyasal liderler/seçkinler/partiler arasındaki bağ, parti siyasetinin temel bir niteliğini sakatlayan bir unsur olarak görülür. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, sol ve liberal bir perspektiften yukarıda formüle edilmiş olan "karşı olgusal" soruya verilen cevap şu olacaktır: "Eğer popülizm olmasaydı Türkiye'de siyaset, tıpkı Batı Avrupa demokrasilerinde görüldüğü gibi, net bir

14 Burada bu tarz "modernleştirici-medenileştirici" müdahalelerin iki yüzü olduğu ve bir yüzünün, yukarıda da bahsedilen yaraları derinleştirirken, diğer pozitif yüzünün ulusun refahı ve sağlığı ile ilgili kaçınılmaz, normatif olarak mahkûm edilmesi güç tedbirleri içerdiği vurgulanmalıdır.

programatik-ideolojik zemine, daha dengeli bir sol-sağ ayrımı üzerine oturabilirdi. Böylelikle sosyoekonomik ve kültürel bakımdan ayrıcalıksız kitleler siyasete büyük oranda, kimlik ve sosyo-kültürel temelli bağlarla değil, kendi maddi çıkarlarını da gözetecek şekilde, (Batı Avrupa'da olduğu gibi) programatik sol partiler aracılığıyla bağlanırlardı."

Ancak meseleyi, popülizm ve demokrasi üzerine yakın zamanlı tartışmalardan ilham alarak, daha olumlu bir perspektiften değerlendirmek de mümkündür. Türkiye'de popülizm, dünyadaki diğer örneklerinde de görüldüğü gibi (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2012), toplumsal ve siyasal bakımdan dışlanmış, yok sayılmış, görmezden gelinmiş geniş kesimlerin talep ve beklentilerini meşru siyasal zeminlerde dile getirmesi bakımından hem demokrasinin gelişmesine hem de toplumsal düzenin korunmasına olumlu bir katkıda bulunmuştur. Yukarıda verilmiş olan karşı olgusal mantığı takip edilecek olursa, popülizmin etkili bir siyasi öğe olarak ortaya çıkmadığı, hızlı sanayileşmenin ve kentleşmenin şehir merkezlerinde biriken yoksul ve iyi eğitim alma olanağı bulamamış kitleleri soğuramadığı bir durumda popüler sektör mobilizasyonuna da dayanan aşırılıkçı siyasetlerin güçlenebileceği ileri sürülebilir. Diğer bir deyişle, sol ve liberal beklentinin aksine, popülizmin olmadığı bir Türkiye siyaseti dengeli bir sol-sağ eksenine değil, hayli kutuplaşmış, illegal yöntemlerin ve şiddetin merkezî öneme sahip olduğu, hem demokratik bakımdan, hem de toplumsal düzen bakımdın olumsuz bir bağlam olarak da hayal edilebilir. Bu bakımdan Müslüman çoğunluğa sahip Cezayir, Mısır ve Afganistan gibi ülkelerde İslâmcı silahlı aşırılıkçı hareketlerin etkisi ile siyasetin popülist yönünün gerilemesi[15] ya da hiç ortaya çıkamaması arasında güçlü bir bağlantının olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla popülizm, gelişmekte olan ülkelerde modernleşme ve toplumsal-siyasal dönüşüm uygulamalarına karşı olan kesimlerin tepkilerinin yıkıcı bir mahiyet kazanmadan sistem içinde soğurulması bakımından son derece önemli bir işlev üstlenmiştir. Gelişmiş Batı demokrasilerinde ise merkez partilerin oluşturduğu kartel sistemlerine (Katz & Mair, 1995) karşı olan ve refah devletinin gerilemesi ile ekonomik bakımdan da güvencesizleşen toplumsal grupların tepkilerinin demokratik sisteme yönlendirilmesi bakımından bir rol oynamıştır. Ve bu hareketlerin liberal demokrasiye verdiği hasarlardan kaynaklanan güncel karamsarlığa rağmen popülizm, sağ ve sol çeşitlemeleriyle, Avrupa'da bu rolü oynamaya devam da ediyor.

Ne var ki popülizm, özellikle uzun süreli iktidarda kalan örneklerinde, içinde güçlendikleri siyasal sistemin kimi hukuki-kurumsal denge ve denetleme mekanizmalarına verdikleri hasarla birlikte de değerlendirilmelidir. Özellikle demokratik sistemlerde nüfusun büyük çoğunluğunun pek de benimsemediği/önemsemediği (başta azınlıklarınki olmak üzere) hak ve özgürlüklerin korunması bakımından vazgeçilmez olan anayasal ve hukuki çerçevelerin popülist ik-

15 Özellikle Mısır'da Nasır sonrası dönem böyle bir bağlam teşkil eder. Bkz. Wickham (2002).

tidarların çoğunlukçu mantığı tarafından aşındırıldığına, en çarpıcı örneklerini Venezuela ve Türkiye'de görülen popülizm vakaları üzerinden şahit olunuyor. Son birkaç sene hem Venezuela'nın hem de Türkiye'nin, ilkinde tam, ikincisinde de yarışmacı bir otoriterliğe kayışını konu edinen birçok araştırma yayımlanmıştır (Corrales, 2015; Esen & Gümüşçü, 2016; Handlin, 2016; Somer, 2016). Popülizmin etkileri bakımından diğer bir değerlendirmeyi, özellikle siyasa yapımı ve hükümet etme pratikleri açısından yapmak gerekir. Popülizmin çoğunlukçu, ayrıcalıksız kitlelerin taleplerine ve sağduyusuna hitap edilmesini gerektiren yönünün, özellikle teknik uzmanlık gerektiren alanlar bakımından yaptığı etkilerin tartışma konusu edilmesi gerekir. Zira kamuoyunun beğenisine ve sağduyusuna uygun her karar ve siyasa orta vadede dahi kamu çıkarıyla bağdaşan sonuçlar üretmekten uzaklaşabilir. Basit bir örnekle anlatmak gerekirse, yurttaşların çok zaruri bir şekilde ihtiyaç duyduğu barınma gereksinimlerini gecekondular yoluyla kendileri karşıladıkları durumların ürettiği riskler de mutlaka olacaktır. İstanbul'un göç ve çarpık gelişme sonrası gelişen banliyölerinde ortaya çıkan ölümle sonuçlanan bazı kazalar bu bakımdan ibret verici örnekler teşkil eder. Dolayısıyla pratik hükümet etme düzeyine yansıyan, "umumun beğenisi ile umumun çıkarları arasındaki" (Akdoğan, 2017) ilişki üzerine kafa yormayan, koşulsuz bir "popülist yönetimselliğin"[16] yaratacağı sorunlardan bahsetmek yerinde olacaktır. Venezuela'nın, Batı'da etkili sol-liberal basın tarafından da ön plana çıkarılan, yönetim krizini bu bakımdan düşünmek gerekir. Diğer taraftan, popüler sektörlerin, göç, yoksulluk gibi sorunlarıyla baş etmek için geliştirdikleri taktiklere yönelik müsamahakâr/empatik popülist tutumun Türkiye'de, benzeri birçok gelişmekte olan ülkedekilere benzer bir toplumsal yönsüzleşmenin travmalarını hafiflettiğini de teslim etmek gerekir (Pınarcıoğlu & Işık, 2008).

Personalizm

Kavram ve siyasal ve toplumsal arka planı

Personalizm kavramı en geniş anlamıyla siyasette partilerin, kurumların, ideolojilerin ya da kolektif kimliklerin değil, şahısların ön planda olduğu bir durumu anlatır (Balmas, Rahat, Sheafer & Shenhav, 2014). Özellikle Batı demokrasilerinde, siyasal partilerin gerilemesine paralel olarak, son birkaç on yılda siyasetin "şahsileşmesine" (ya da "başkanlaşmasına" (Poguntke & Webb, 2007)), kurum, program ya da ideoloji yerine "şahısların" ve imajlarının önem kazanmaya başlamasına vurgu yapan bir literatür ortaya çıkmıştır (Blondel, 2010; Mazzoleni, 2000; McAllister, 2007; McDonnell, 2013; Rahat & Sheafer, 2007). Par-

16 Bunu daha önceki bir çalışmada "idare-i maslahatçılık" olarak kavramsallaştırmıştım. Bkz. Baykan (2015).

ti siyaseti açısından şahsileşmeye vurgu yapan literatürün bir diğer yüzü de Batı demokrasilerinde siyasal partilerin ve özellikle "kitle partisinin"[17] gerileyişine eğilen çalışmalardır. Daha 1960'ların ortasında, Otto Kirchheimer ideolojik, belirli bir toplumsal kesimi temsil etme iddiasında olan kitle partilerinin hızlı bir gerileyiş içinde olduğunu ve bu parti modelinin üst düzey lider gruplarının ön planda olduğu, ideolojik vurguları yumuşamış, "*catch-all*", yani "herkese hitap eden"[18] partiler tarafından tedrici olarak kenara itildiğini yazıyordu (Kirchheimer, 1966). Parti örgütlenmelerinin bu değişimi hem Batı demokrasilerinin sosyal, ekonomik ve teknolojik dönüşümüyle bir koşutluk arz etmiştir hem de bu dönüşümün bazı eğilimlerini derinleştirmiştir. Güçlü refah devleti uygulamaları sınıf yapılarını değiştirirken, teknolojik gelişme de –özellikle radyo ve televizyonun yaygınlaşması–, gelişmiş Batı demokrasilerinde, yerel topluluklaın içine gömülmüş, hayli ideolojik kitle partilerini giderek daha az etkili siyasal araçlara çevirmiştir. Siyasal partilerin örgütsel gerileyişi ve ideolojik bakımdan yaşadıkları yumuşama (ve bir bakıma muğlaklaşma) şahısların, şahsi ilişkilerin ve liderliğin rolünü gittikçe arttırmıştır. Siyasetin şahsileşmesi, yani "personalizasyonu", öyle bir noktaya varmıştır ki, 1990'lara gelindiğinde dünyanın belirli ülkelerinde "şahsi partilerden" bahsedilmeye başlanmıştır (Calise, 2015; McDonnell, 2013). Özellikle İtalya'da Berlusconi, (Pasquino, 2014) ve Avrupa'da bir dizi başka siyasal figür, kendi kişilikleri etrafında oluşturdukları yalnızca kampanya dönemlerinde canlanan örgütlerle seçimlerde büyük başarılar göstermiştir. Örneklerine dünyanın diğer yerlerinde de –ve aşağıda tartışacağımız gibi Türkiye'de de– rastlanan bu parti tipi "şahsi parti" (Calise, 2015; McDonnell, 2013) olarak adlandırılmıştır.

Ne var ki personalizmi yalnızca yakın zamanların bir ürünü olarak görmek de yanıltıcıdır. Aslında siyasal partiler ortaya çıktığından beri bazı lider kişiliklerin belirleyici rolleri olmuş, bu liderler partileriyle özdeşleşen kişilere dönüşmüşlerdir. Mesela Michels, siyasal partiler üzerine olan klasik yapıtında –ki bu yapıtı klasik bir kitle partisinin çözümlemesi olarak da görebiliriz– partilerin bazen liderlerle öylesine özdeşleştiğini belirtir ki partinin mülkü bile liderin şahsi varlığı gibi görülmeye başlanır (Michels, 1959: 222-223). Gerçekten de bazı siyasal parti liderleri, içinde bulundukları parti oldukça kurumsallaşmış, ideolojik ve programatik geleneği çok güçlü bir hareketin geç kuşak lideri bile olsalar, belirli liderlik becerileriyle bu partiler için "vazgeçilmez" hale gelebilirler. Bu durumlarda ortaya çıkan, çok-yönlü ve çok etkin bir siyasal çabaya dayanan, "ka-

17 Türkiye'de "kitle partisi" denildiğinde popüler söylemde anlaşılanın çoğu zaman geniş ve heterojen kitleler tarafından desteklenen bir parti modeli olması ironiktir. Oysa Duverger'nin de altını çizdiği gibi, kitle partisine özgül niteliğini kazandıran şey üye örgütünün sayı bakımından büyüklüğü değil, yapısıdır (Duverger, 1974: 106). Bu yapı toplumun (başta işçi sınıfı olmak üzere) belirli kesimlerinin çıkarlarını savunmaya yönelik, yerel topluluklar içine gömülmüş, bu toplulukları her bakımdan belirli bir ideolojiye ram eden bir örgütlülüktür.

18 "Catch-all party" terimi için Munci Kapani "toplayıcı parti" karşılığını kullanır (Kapani, 1992: 175).

rizmatik olmayan personalizmdir" (Ansell & Fish, 1999). Çağdaş ve daha önceki formlarıyla personalizm kavramının "karizma" olgusu ile de güçlü bağlantıları vardır. Bir liderin, bütün geleneksel ve kurumsal otorite kaynaklarını aşacak şekilde bir bağ ile takipçileri ile özel bir ilişki kurduğu, bu takipçilere yeni birer kimlik kazandırdığı özel bir liderlik ve iktidar biçimi olarak "karizma" (Weber, 1946) her durumda personalistiktir. Ve belki de karizmayı personalizmin en saf biçimi olarak görmek gerekir çünkü burada lider, çoğunlukla kendi kişiliği ve fikirleri dışında, başka iktidar kaynaklarını (para, sosyal ve simgesel sermaye, kurumsal ve örgütsel yapılar) çok sınırlı düzeyde kullanır. Bu iktidar kaynakları karizmatik ilişkide ortaya çıksa bile çoğu zaman karizmatik liderin kendi şahsının ve fikirlerinin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Fakat "karizma", popüler kullanımdaki rahatlığa karşın, çok temkinli kullanılması icap eden, oldukça nadir görülen bir personalizm türüdür (Tucker, 1968).

Personalizmin, daha eski ve günümüze de miras kalmış olan formları bakımından daha yaygın olan biçimi ise daha çok başka iktidar kaynaklarının becerikli ve uzun süre kullanımına dayanan, bu kullanım sonucu da makam ile şahsı özdeşleştiren biçimleridir. Hem geleneksel hem de rasyonel-bürokratik otorite pozisyonlarını uzun süre işgal eden bireyler ve aileler çoğu zaman bu pozisyonlarla, karizmatik olmamalarına rağmen, özdeşleşmeye başlarlar. Arap Baharı sırasında yıkılmış birçok diktatörlük ve şu anda hâlâ iç savaşın olduğu Suriye bu tip örneklerdir. Buna benzer bir duruma birçok Latin Amerika ülkesinde de rastlanır. Bazı güçlü büyük toprak sahibi bireyler ve aileler, kimi Latin Amerika ülkelerinde, 1950'lerde yükselen popülist dalga sonrasında da, iktidarı bu gruplarla özdeşleşecek şekilde ellerinde bulundurmayı başarmışlardır ve bunu yaparken de karizmatik bir lider-izleyici ilişkisi geliştirmemişlerdir. Büyük bir Asya demokrasisi olan Hindistan'da da benzer bir dinamiği görmek mümkündür. Örneğin Hindistan'ın dekolonizasyonuna öncülük eden Gandhi'nin partisi Kongre, uzun yıllar bu mücadelenin öncüleri olan Nehru ve Gandhi ailelerinden gelen bireyler tarafından yönetilmişlerdir. Bununla birlikte personalizmi yalnızca ulusal düzeyde ortaya çıkan bir ilişki biçimi olarak da görmemek gerekir. Personalizm yerel düzeyde de ortaya çıkabilir ve kavramın patronajla ilişkisini de özellikle bu yerel düzeydeki tezahürü üzerinden tartışmak faydalı olacaktır. Özellikle modern devlet aygıtlarının ve ilişkilerinin nüfuz edemediği bölgelerde geleneksel otorite yapılarının ve bunlara bağlı olarak bazı şahısların etrafında gelişmiş olan şahsileşmiş bir iktidar biçiminin çok yaygın bir şekilde görülebileceğini belirtmek gerekir. Bu şahsileşmiş iktidar biçimleri çoğu zaman ya toprak ve mal gibi bir güç kaynağına ya da dinî bilgiye dayanabilir. Mesela Latin Amerika'daki birçok ülkede, modern devlet aygıtlarının nüfuz edemediği birçok bölgede, "*caudillo*" denen güçlü, silahlı, büyük toprak sahiplerinin şahsi egemenlikleri gündelik hayatın bir parçası olmuştur. Tıpkı Latin Amerika gibi Avrupa'nın güneyinde de ve özellikle İtalya'da, toprak ve mülk sahibi, büyük,

belirli bir asabiyete/dayanışmaya sahip aileler yerel topluluklar üzerinde büyük bir nüfuza ve etkiye sahip olmuşlardır (Weingrod, 1968).

Türkiye'de personalizm: Yerel ve ulusal boyutlar, tarihsel ve sosyal arka plan

Türkiye'ye bakıldığında da, tıpkı yukarıda anlatılan örneklerde olduğu gibi, modern devlet aygıtının ve ilişkilerinin nüfuz edemediği uzunca bir süre boyunca ülkenin önemli bir kesiminde başat siyasi pozisyonları ve işlevleri kurumsal ve kolektif yapılardan çok şahısların yerine getirdiği görülür. Osmanlı-Türkiye tarihi boyunca ve hatta kimi bölgelerde günümüzde de güçlü ailelerden gelen bireylerin, aşiretlerin, kimi dinî grup cemaat ve tarikatların liderlerinin siyaset üzerinde son derece etkili bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Özellikle Güneydoğu'da aşiret bağları temelli şahsileşmiş iktidar ilişkileri ve yapıları, yıpranmalarına karşın, siyasette çoğu zaman sol-sağ ayrımına baskın gelecek sonuçlar üretir. Mesela, "Türkiye'nin belediye hanedanları" başlıklı bir gazete haberinde, Trabzon'un Of ilçesinde de belediye başkanlığını 135 yıldır aynı aileden gelen ve Cumhuriyet sonrasında da aynı soyadını taşımaya başlamış olan kimselerin yaptığı vurgulanıyor. Burada ilginç olan nokta ailenin 1980 öncesinde CHP'den belediye başkanı olurken 1980'lerden sonra bir dizi sağ partiyi de tercih etmiş olmasıdır.[19] Sarıalioğulları ve Saral soyadlarını alan iki kolu olan bu ailenin nüfuzu, Türkiye'de özellikle bazı küçük taşra kentlerindeki iktidar ilişkilerinin patronaj ve personalizm bağlamında aldığı biçimi göstermesi açısından tipik bir manzara oluşturur. 1980'lerin ortasına ait bir röportajda ailenin etkisi Of'un yerlileri tarafından şu şekilde tanımlanıyor: "Kadimden beri herkese yardım etmişlerdir. Kızılay vazifesi görmüşlerdir. Bidayetinden beri müşfiktirler. Hiçbir kul hakkı üzerlerinde yoktur. Hükümet memurunun parasını kendileri göndermişlerdir. Ömer Lütfi Ağa'nın ekmeğini ha bu Of'ta yemeyen yoktur. Merkez ağasıdırlar, hükümetle ilişkileri hep onlar kurmuşlardır" (Bora, 1986: 33). Yine aynı röportajda ailenin önde gelen mensupları da ailenin nüfuzunu teyit eder: "Bizi bildikleri için, ailemizi bildikleri için, devlet dairelerinde, çeşitli yerlerde işlerimizin olmasını isterler. Hangi parti iktidarda olursa olsun" (33).[20] "Türki-

19 Bkz. http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-nin-belediye-hanedanlari-11262018, erişim tarihi: 20 Ocak 2018. Yine aynı haberden Batman'da Ekmen, Diyarbakır'da Arzu ve yine Trabzon'da Çebi ailelerinin benzer bir başarıyı gösterdiklerini öğreniyoruz. Bu örneklerde de ailelerin farklı ve hatta Türkiye siyasetinin geleneksel okumaları bakımından birbirine zıt siyasi partilerden belediye başkanı olduğunu öğreniyoruz.

20 Bu son derece yararlı röportaja dikkatimi çeken ve bir kopyasını bana sağlayan Tanıl Bora'ya teşekkür ederim. Bu noktada Sarıalioğulları-Saral ailesinin Of'taki nüfuzunun, özellikle Kürt illerinde olduğu gibi, kandaşlık temelli aşiret benzeri bir örgütlenmeden kaynaklanmadığı not düşülmelidir. Meeker'in (2001) önemli yapıtının işaret ettiği gibi, Anadolu taşrasının Osmanlı iskân siyaseti ile şekillenmiş ve göç ve benzeri süreçler sonucunda otokton nüfusların melezleştiği Of ve benzeri diğer kentlerinde iktidar sahibi aileler ortak dinsel ve toplumsal pratik üzerinde yükselmiş "toplumsal oligarşiler" olarak görülmelidir. Yani Of özelinde gözlemlenen bu

ye'nin Belediye Hanedanları" adlı yukarıda değinilen gazete haberinden benzer örneklerin Batman'da ve Diyarbakır'da olduğu da görülüyor. Buralarda da güçlü aileler ve onların fertleri ve takipçileri siyasete sağ-sol ayrımını aşan bir temelde eklemlenmişlerdir, bu nüfuz sahibi bireyler kimi zaman sol, kimi zaman sağ ve kimi zaman da etnik kimliği temsil eden partilerden aday olabilmişlerdir.

Bu noktada Osmanlı patrimonyal bürokrasisinin de son derece personalistik bir düzene sahip olduğunu ve yereldeki bu personalistik iktidar yapı ve ilişkilerinin de basitçe yerel toplumsal yapıların bir ürünü olmadığını, bu yapıların da, bir şekilde İmparatorluğun merkezindeki iktidar rasyonalitesini tekrar ve taklit ettiğini belirtmek gerekir (Meeker, 2001). Meeker'in klasik yapıtının gösterdiği gibi, taşrada bireyler arası ilişkilerden iktidar mekânlarının örgütlenmesine kadar olan genişçe bir alan aslında emperyal merkezde üretilen şahsileşmiş iktidar mekaniğini bir bakıma tekrar etmiştir. Meeker'in yapıtının işaret ettiği gibi, Osmanlı döneminde de, erken Cumhuriyet döneminde de, ve çok-partili hayata geçişten sonra da, Trabzon'un Of ilçesinin merkez ile olan ilişkilerinde kurumlardan çok şahıslar ön planda olmuşlar. Bu şahısların merkezî otorite ile ilişkisi ise gerilimi ve uzlaşmayı bir arada barındırmıştır. Ancak yine de bu şahıslar merkezin rasyonalitesini benimsemekten, onun simgelerinden faydalanmaktan ve bunları tekrar etmekten geri durmamışlardır. Bu yerel ve geleneksel, personalist iktidar yapıları ve ilişkileri hakkında söylenmesi gereken ilk şey bunların –yatay, yani benzer toplumsal statüde, sınıfta ve grupta olan kişiler arasında değil– dikey özellik gösteren ilişki biçimleri olmalarıdır. Bu personalistik iktidar yapıları, mesela köylülerin eşit biçimde karar alma süreçlerine katıldığı bir ihtiyar heyeti ya da köy kooperatifi gibi düşünülemez. Geleneksel ve yerel personalist iktidar yapıları ve ilişkileri dikeydir; yani farklı toplumsal statülerden gelen, güç kaynaklarına –toprak, mülk, para, nüfuz gibi– eşit oranda sahip olmayan bireylerden mürekkeptir.

Türkiye'deki –ve sosyoekonomik bakımdan benzer özellikler taşıyan ülkelerdeki– yerel ve geleneksel personalist iktidar ilişkilerinin bu niteliği çağdaş demokratik siyasete geçildiğinde de derinden belirleyici bir etkene dönüşmüştür. Bir taraftan sınıf, ideoloji ve inanç temelli siyasal örgütlenmelere, erken Cumhuriyet döneminden beri getirilen kısıtlamalar (Wuthrich, 2015), diğer taraftan da, kısaca özetlemeye çalıştığımız Türkiye'deki iktidar ilişkilerinin bu geleneksel personalistik yapısı, modern demokratik Türkiye siyasetinde de şahısların rolünü son derece belirgin kılmıştır. Ulusal-popüler siyasi şahsiyetler Türkiye'de çok-partili hayata geçişle birlikte, programların ve ideolojilerin oyna(ya)

yerel iktidar ilişkileri dinamiğinin aşiret temelli bir patronaj ağı olmaktan çok belirli şahısların etraflarında oluşturmayı başardıkları, yanaşmaların göreli olarak hami ile daha eşit bir ilişkiye girdikleri, personalist iktidar şebekeleri olarak görülmesi daha uygundur. İlk biçimde ağayı var eden kandaşlık temelli patronaj ilişkileri ve "soyadı" iken Of'ta (ve benzeri örneklerde) patronaj ilişkilerini ve soyadını var eden Ömer Lütfi Ağa gibi şahsiyetlerdir. Dolayısıyla, burada incelenen ikinci patronaj modelinde personalist yön son derece güçlüdür.

madığı bir rol oynamış, geniş toplumsal koalisyonları bir arada tutan simgelere dönüşmüştürler. Demirel, Ecevit, Özal, Erdoğan gibi liderler basitçe belirli/sınırlı toplumsal kesimlerin temsilcisi ve yatay dayanışma ağlarına dayanan ve istikrarlı siyasal kimlikleri olan partilerin kendilerine seçtikleri liderler olarak görülemezler. Bilakis bu liderler kendi partilerinin dayandığı seçkin ittifaklarını ve geniş ve heterojen toplumsal koalisyonları bir arada tutan tutkal işlevi oynamışlardır. Türkiye'de özellikle merkez siyasal partiler, her zaman, yukarıda da bahsettiğimiz, yereldeki personalist, dikey iktidar ilişkilerini ve yapılarını daha büyük ve kudretli bir dikey ilişki içinde eklemlemişlerdir. Bu partiler kendilerini belirli kesimlerin ve toplumsal grupların (sınıflar, inanç grupları, etnik gruplar) partisi olarak değil, en azından söylem düzeyinde, Wuthrich'in adlandırmasıyla, herkese hitap eden "millet partileri" olarak kurmayı tercih etmişlerdir (Wuthrich, 2015). Türkiye'de siyasal partilere içkin olan bu personalistik mantık popüler siyasal sözvarlığımıza da yansımıştır. Mesela liderlerin bu baskın rolünü tarif etmek için "liderlik sultası" yakıştırması kullanılır. Bu kavram, personalizmin rolünün yalnızca seçmen ile ilişki açısından değil, belki de bundan daha önemli şekilde, parti-içi iktidar ilişkileri bakımından Türkiye'de oynadığı rolü gösterir. Birçok araştırmanın işaret ettiği gibi, Türkiye'nin siyasi partilerinde aday belirlemeden siyasa oluşturulmasına, parti yöneticilerinin tespitinden seçim stratejilerine uzanan birçok önemli karar, belirli bir siyasal programın, ideolojinin, kimliğin işaret ettiği ilkelere göre değil, liderin istekleri ya da en azından onun son sözü doğrultusunda şekillenir (Ayan Musil, 2011; Bektaş, 1993).

Türkiye siyasetinin personalist mantığının en belirgin hale geldiği yakın dönemli örneklerden birisi Cem Uzan ve Genç Parti vakasıdır. Genç Parti, yalnızca Uzan'ın şahsı etrafında inşa edilmiş, kendisinin mali kaynaklarına ve sahip olduğu medya kanallarına dayanan, örgütsel bakımdan ise kayda değer, sürekli hiçbir varlığı olmayan bir siyasi hareketti (Türk, 2008). Yukarıdaki kuramsal-kavramsal tartışma ışığında baktığımızda Genç Parti kusursuz bir "şahsi parti" örneğiydi. Mazotun bir lira olacağı benzeri yeniden dağıtımcı vaatler ve kimi milliyetçi sloganlar dışında, partinin programı ve ilkeleri hakkında pek az tartışmanın olması da partinin bu özelliğinin bir yansımasıdır. Ancak Türkiye'nin diğer partilerine de baktığımızda, örgütsel bakımdan Genç Parti'den çok daha kurumsallaşmış ve güçlü olmalarına rağmen, özellikle kitlelerle kurdukları ilişki bakımından, liderlerinin çok ön planda, ve hatta çoğu zaman partinin programını ve ideolojik pozisyonunu geride bırakacak kadar ön planda olduklarını görürüz. Parti seçmen bağları bakımından liderin oynadığı bu rol, liderin parti-içi siyaset bakımından da otoritesini artırır. Zira oylar, özellikle genel seçimlerde, çoğu zaman partiye değil, genel başkana verilir. Bu durum özellikle aday belirlenmesi bakımından da personalizmin önemli bir dinamik olarak ortaya çıkmasına, Türkiye'de parti-içi iktidar yapılarının otoriter bir özellik sergilemesine (Ayan Musil, 2011) yol açar.

Türkiye'de personalizmin işlevleri ve etkileri üzerine kısa bir tartışma

Personalizm, hem yerel hem ulusal düzeyde, hem partiler arası rekabet hem de parti-içi siyaset bakımından çok önemli bir dinamik olarak ortaya çıkar. Personalizmin siyasal bakımdan zararları ve yararları nelerdir? Özellikle ulusal-popüler düzeyde personalizmin Türkiye'de parti liderlerine sağladığı ayrıcalıkların, yerel düzeydeki demokratik tercihlerin ve iradenin kusursuzca meclise ve yerel yönetimlere yansımasını engellediğini söylemek gerekir. Siyasal partiler, milletvekili ve yerel yönetim adaylarını belirlerken her ne kadar yerel seçmenin eğilimlerini çeşitli yöntemlerle –teşkilat yoklamaları, anketler vb.– hesaba katmaya çalışsalar da, oldukça sık şekilde bu eğilimlere uygun olmayan adayların liderlerce benimsenmesi mümkün olur. Siyasal hayatımız her seçimde bu duruma işaret eden parti-içi huzursuzluklar ile doludur. Fakat tıpkı popülizmde olduğu gibi personalizmin de toplumsal düzen ve istikrar bakımından bir işlevi olabileceği ileri sürülmelidir. Ancak bunun negatif bir işlev olduğunu da belirtmek gerekir. Bürokratik-kurumsal gelişmenin birçok bakımdan eksiklikler gösterdiği ve hukukun üstünlüğünün çeşitli nedenlerden dolayı tesis edilemediği bağlamlarda personalizm, dikey dayanışma yapıları ve bunların ulusal düzeyde eklemlenmesi sayesinde belirli merkezkaç toplumsal refleksleri ve huzursuzlukları gidermekte işlevli hale gelir ve bürokratik mantığın tıkandığı noktalarda da personalizmin mantığının bazı sorunları çözme kapasitesine sahip olduğunu söylemek gerekir. Ne var ki personalist iktidar ilişkileri ve yapıları, çoğu zaman, doğası gereği, "partikülaristik" bir mantık benimser. Diğer bir deyişle, personalist iktidar yapıları, tanım itibarıyla, Weberci bürokratik "gayri-şahsiliğin" zıddıdırlar. Dolayısıyla personalist iktidar şebekeleri, doğaları gereği adil değildir. Modern bir hukuk devletinin benimsemesi gereken yurttaşlara karşı tarafsızlık ve eşit davranış, liyakat ve verimlilik gibi ilkeler bakımından birçok sorunlar doğurma potansiyeline sahiptir. Yine de özellikle bürokratik-kurumsal bakımdan zayıf olan bağlamlarda personalist liderliğin toplumsal düzen ve istikrar açısından önemli bir rol oynadığı, etkili personalist liderliklerin ölüm, hastalık, yaşlılık gibi sebeplerle kaybının merkezinde yer aldıkları toplumsal şebekeler, dayanışma ağları ve topluluklar açısından derin bunalımların kapılarını açabileceğini de vurgulamak gerekir. Fakat bu noktada, meseleye diğer bir taraftan da bakmakta fayda vardır: Özellikle, modern ve halihazırda bürokratikleşen yönetim yapıları bakımından personalizm belki de bu kurumsallaşma ve bürokratikleşmenin sorunlarına getirilmiş kendiliğinden ortaya çıkan bir yanıt değil, tam da bu süreçte ortaya çıkan sorunları yaratan etken olarak da görülebilir. Bu tarz sorulara cevap aramak için şüphesiz daha sistemli ve derinlemesine vaka araştırmalarına ihtiyaç vardır.

Patronaj

Kavram üzerine tartışmalar ve kavramın çeşitli boyutları

Patronaj ya da Türkçe literatürde adlandırıldığı diğer bir biçimiyle hami-yanaşma ilişkileri (*patron-client relations* ya da *clientelism*)[21] de Türkiye'de parti-seçmen bağlantıları açısından son derece önemli olan bir diğer ilişki biçimidir. Bu siyasal ilişki biçiminin birçok tanımı patronajın güç ve imkânlar bakımından yukarıda konumlanan bir hami ile onun çeşitli kaynaklarından yararlanan alt konumdaki bir yanaşma arasındaki, büyük oranda araçsal bir ilişki olduğuna vurgu yapar (Güneş-Ayata, 1992; Scott, 1972: 66; Stokes, 2007; Weingrod, 1968). Patronaj, Türkiye siyaseti için o kadar merkezî bir dinamiktir ki, popüler sözvarlığımıza da bu ilişki biçimi ile ilgili birçok önemli kelime sokabilmiştir. Kadrolaşma, torpil, –kimi bağlamlarda– referans, arpalık, kayırmacılık (ya da adam kayırma) gibi kelimeler, birtakım ayrıcalıklardan faydalandıkları düşünülen belirli kimselerin "dayılarından", kendilerine sahip çıkan "abilerinden", "büyüklerinden" bahsedilmesi, değişik düzeylerde cereyan eden patronaj uygulamalarına gönderme yapan, siyasetle ilgili popüler sözvarlığımızın ve kültürümüzün önemli parçaları haline gelmiştir. Yine bu popüler sözvarlığından yola çıkılacak olursa, örneğin kadrolaşma, belirli siyasi, ideolojik ya da kolektif kimlik grubunun (etnisite ya da hemşerilik temelli olabilir) çıkarları doğrultusunda kamudaki iş pozisyonlarının rasyonel bürokrasinin gereklerine aykırı bir şekilde dağıtılması olarak tanımlanabilir. Zaman zaman kimi cemaatlerin, hemşeri gruplarının ya da partilerin belirli kamu kurumlarında kendilerine yakın kimselerin istihdamı konusunda çabaladıkları, aracılık ettikleri ve bunu büyük oranda başardıkları da sıklıkla popüler siyasi konuşmaların ayrılmaz öğelerindendir. Bazı pozisyonlara, liyakate/ehliyete de bakılmaksızın, müessir, nüfuzlu kimselerin yakınlarının "torpil" ile atandığı/getirildiği de siyaset üzerine popüler "gizli senaryo" (Scott, 1995) diyaloglarının başat motifleri olmuştur. Kimi kurumlarda, kimi personelin, yine bu şahsi, enformel ilişkiler temelinde "kayırıldığı", görev ve sorumluluklar konusunda ayrıcalıklı muameleye tabi tutulduğu yönünde deneyimler ve söylentiler de her zaman yaygın bir şekilde dolaşımda olmuştur. Ve kimi kamu kurumları için de, o kurumların tam birer "arpalık" olduğu, siyasi iktidara yakın –ve çoğu zaman da çok da nitelikli olmayan kimselerin– bu arpalıklarda istihdam edildiği Türkiye siyasetinin ve ona dair popüler söylemlerin sıklıkla içerdiği öğelerden biri olagelmiştir.

Siyasete dair popüler sözvarlığımıza da girmiş olan bu pratiklerin ortak özelliği siyasal olarak nüfuz sahibi kimselerin ya da grupların seçilmiş yandaşlarına belirli ayrıcalıklar tanımalarıdır. Peki bu ayrıcalıklar tanındığında karşılığında ne beklenir? Çoğu zaman bu hami-yanaşma ilişkilerinde tabi olan taraftaki kimse-

21 Özellikle patronaj ve klientelizm kavramları arasında bazı nüans farklılıkları mevcuttur. Bunları bu bölümün ilerleyen kısımlarında tartışacağım.

ler, kendilerine bu imkânları sağlayan kimselere karşı borçlanır, en iyi ihtimalle, ilerideki bir "rica" için rahatsız edilirler ya da daha kötüsü, hamileri için sürekli bir hizmet –bu çok gündelik ve emek gerektiren hizmetlerin karşılanmasından, oy vermeye, parti, cemaat ya da hemşeri grubu için çalışmaya kadar giden bir yelpazede olabilir– görmek zorunda kalmalarıdır. Buradan da anlaşılabileceği gibi patronaj para, toprak, nüfuz gibi bazı kaynaklara sahip hamiler ile bu hamilere çeşitli hizmetler ve maddi olmayan destekler –emek ile, oy ile, zaman ile– sunabilecek yanaşmalar arasında kurulan asimetrik bir iktidar ilişkisidir. Yukarıda personalizm bahsinde de kısmen değinildiği gibi, patronaj ilişkilerini yalnızca parti siyaseti ile ilgili görmemek gerekir. Parti siyaseti öncesi dönemlerde de patronaj Türkiye ve benzeri ülkelerde kişiler arası ilişkileri düzenleyen önemli bir mekanizmadır ve patronaj sağlayan kimse kaçınılmaz şekilde –en geniş manasıyla– siyaset yapmasına rağmen, kelimenin çağdaş anlamıyla bir siyasetçi olmayabilir. Burada patron kelimesinin kökenlerine ve bu kelimeden türemiş bazı diğer kelimelere bakmak kavramın siyasal ilişkiler bakımından ne kadar köklü bir dinamiği anlattığının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Patronaj kelimesinin kökeninde "*patron*" ifadesi bulunur ve patron kelimesi de Latince "*pater*", yani peder/baba kelimesinden türer. Daha sonraları *pater* kelimesinden bir grubu ya da müşterileri koruyan kimse manasında "*patron*" ya da "*patronus*" kelimesi türemiştir. Patronaj kelimesinin kökeninde de *patronus* kelimesi yer alır. Aynı kelime modernlik öncesi İtalya'da *pleb*ler karşısında güçlü ve varlıklı toplumsal kesimleri tanımlamak için kullanılan *patrici* kelimesiyle de ilişkilidir. Özellikle Rönesans döneminde İtalya'da sanatçıları koruyan, sanatçılara hamilik eden "*patrici*" aileler de aslında "*patron*"lardır.[22] Türkiye'de lider merkezli siyaset ile patrimonyalizm arasında sıkı bir ilişki de mevcuttur (Türk, 2017) ve patrimonyalizm ve patronaj arasında da, kelimenin etimolojisinin işaret ettiği gibi sıkı bir bağ vardır.

Yukarıda personalizmin yerel ve modernlik öncesi (Weingrod, 1968) yansımaları üzerinden tartışıldığı gibi, modern parti siyasetinin olmadığı zaman ve coğrafyalarda da patronaj kümeleri –belirli hamiler/hami aileleri etrafında çeşitli teşvikler yoluyla toplanan yanaşmalar– temel iktidar yapılarını teşkil etmişlerdir. Patronların bu ilişkide sunduğu mali, maddi kaynaklar, yanaşmaları adına nüfuzlarını kullanmaları karşılığında yanaşmalar emekleriyle, zamanlarıyla kimi zaman silahlanıp güvenlik sağlayarak karşılık vermişlerdir.[23] Burada patro-

22 Bu noktada manidar bir örnek, Özal'a, döneminin yakın çalışma arkadaşlarının "patron" diye hitap etmeleridir. Bu hem Türkiye'deki patronaj ilişkilerinin derin kökleri bakımından, hem Anavatan Partisi'nin içindeki klientelist düzen bakımından, hem de dönemin saldırgan liberalleşmesi ve bu liberalleşme de sermayenin, yani, "patronların" konumu bakımından manidar bir hitaptır.

23 Bu noktada patronaj yapılarının Türkiye ve benzeri ülkelerdeki başatlığını gösteren popüler kültür alanından bazı örneklere değinmek faydalı olacaktır. Özellikle Türkiye'de hem 1970'lerde sinemada kırsal-feodal patronaj yapılarını arka plana alan filmler, hem de 1990'lardan bugüne kentlerde belirli bir asabiyete ve güce sahip büyük aileleri ve onların etrafındaki "yanaşmaları" ve rakiplerini konu edinen diziler patronaj ağlarının Türkiye'de toplumsal-siyasal bakımdan merkeziliğinin göstergeleridir.

naj ilişkisinin temel bir niteliğinden de bahsetmek gerekir. Patronaj ilişkisi bir ücret ilişkisini içerebilir. Hami, yanaşmasına verdiği belirli bir hizmet için ödeme yapıyor olabilir, fakat örneğin bir şirkette çalışan bir personel ile şirketin sahibi arasında zorunlu olarak bir patronaj ilişkisi yoktur. Ücret ilişkisi çoğu zaman hukuki çerçevesi belli, belirli bir iş/görev/süre için çalışan ve işveren ve işçi arasında kurulan formel bir ilişkidir. Patronajda ise, bu formel boyutu aşan, hami ve yanaşma arasında, duygusal, yüz-yüze bir ilişkiye dayanan bir boyut da vardır. Dolayısıyla patronaj ilişkisinde bir mesaiden, sınırları belirli sorumluluklardan ve haklardan bahsedemeyiz. Tabii ki haminin ve yanaşmanın hak ve sorumluluklarını belirleyen bazı geleneksel temayüller mevcuttur ve bu eğilimler hilafına davranış isyanı ve şiddeti doğurabilir (Scott, 1995). Ancak bunlar özel ve kamusal alan arasında bir ayrıma denk düşmeyen, enformel ve çoğu zaman da keyfî sınırlardır.

Türkiye'de parti siyaseti ve patronaj

Türkiye'de çok-partili hayata geçilmesiyle –ve bundan önce tek parti döneminde de– patronaj ağları hızla parti siyaseti ile etkileşime girmiştir. Yerel patronaj şebekeleri, şu veya bu parti ile eklemlenmişlerdir. Dolayısıyla patronlar, artık yanaşmalarından siyasi destek de beklemeye başlamışlardır, patronaj toplumsal bir iktidar ilişkisi biçimi olmanın yanı sıra –parti siyaseti ile ilişkisi anlamında– siyasal bir ilişkiye dönüşmeye başlamıştır. Özellikle taşrada, geleneksel patronaj ağları çok-partili hayat ile birlikte yeni bir güç kazanmış, nüfuzlu, güçlü bireyler, aileler, geleneksel liderler (dinî figürler ve otoriteler, aşiret reisleri, toprak ağaları, nüfuzlu aileler) ülkenin merkezinde kurulan partilerin öncelikli olarak desteğini almaya çalıştığı yerel siyasi aktörlere dönüşmüşlerdir. Türkiye'da parti siyaseti üzerine 1970'lerde üretilen klasik literatür patronaj ağlarının bu önemine tanıklık eder. Sabri Sayarı'nın Türkiye'de parti örgütleri üzerine klasik çalışması (1976) ve Akarlı ve Ben-Dor'un (1975) siyasal katılım üzerine klasik derlemesi, özellikle taşrada ve kırsal bölgelerde siyasal partiler ve yandaşları-destekleyicileri arasındaki ilişkinin güçlü yerel siyasi aktörler üzerinden kurulduğuna işaret eder. Bu önemli yapıtlar siyasal mobilizasyonun ve rekabetin mantığının yatay –yani birbiriyle denk toplumsal statüde olan bireylerden oluşan gruplar arasında– değil, dikey –yani aralarında belirgin güç asimetrileri olan bireylerden ve kesimlerden oluşan çatışan patronaj şebekeleri arasında– olduğunu bize gösterir.

Fakat yine 1970'lerde yapılan araştırmalar, yukarıda zikredilen klasik çalışmaların Türkiye'de parti-seçmen bağlarına ilişkin resmettiği tablonun aynı tarihlerde değişmekte olduğunu da bize gösterir. Özellikle sanayileşmenin ve beraberinde getirdiği göç, kentsel büyüme gibi süreçlerin bu geleneksel patronaj ilişkilerinin yapısında önemli değişikliklere yol açtığı görülür. Güneş-Ayata'nın

1970'lerin ortalarında iki Anadolu kentinde gerçekleştirdiği CHP üzerine araştırma bu dönemde programatik-ideolojik çağrıların, özellikle CHP seçkinleri arasında bir etki uyandırdığını, partinin sol-sosyal demokratik bir söylem ile kentlerde yoğunlaşmaya başlayan emekçi kesimlere ulaşmaya çalıştığını gösterir (Güneş-Ayata, 1992). Diğer taraftan ise, geleneksel patronaj şebekeleri üzerinde yükselmiş siyasetçi sınıfının, özellikle sanayileşmeye ve göçe maruz kalmış kentlerde, belirli zorluklar yaşamaya başladığını de yine Güneş-Ayata'nın çalışmalarında görüyoruz. Ayata, 1970'lerin ikinci yarısı itibarıyla Türkiye'de parti siyaseti bakımından uzun bir süre egemen olmuş bu geleneksel siyasal sınıfın (ya da patronların) yanı sıra, sanayileşmenin ve kentsel gelişimin sorunlarıyla baş etmek bakımından daha donanımlı, iyi eğitimli (avukatlık, muhasebecilik, doktorluk gibi beyaz yakalı mesleklere sahip) yeni bir siyasal seçkinler sınıfının doğmaya başladığını vurgular (Güneş-Ayata, 1992, s. 273-274). Bu yeni siyasal seçkinler sınıfı bir yandan programatik çağrılar ve parti-seçmen bağlantılarının gelişmesi için uğraşırken diğer yandan da büyükçe seçmen kitlelerine uzmanlık ve aracılık gerektiren birçok konuda ve durumda yardımlar sunmaya da başlamışlardır. Özellikle dönemin ithal ikameci –ve kamunun payının büyük olduğu– ekonomik düzeni içinde bu yeni siyasal seçkinler sınıfı güçlü "aracılar" olarak ortaya çıkmışlardır. Burada "patronlar" ve "aracılar" arasında da bir ayrım yapmak faydalı olacaktır. Hemen yukarıda bahsedilen bu aracı sınıfın belirli patronaj ilişkileri ve şebekeleri geliştirmekle birlikte klasik manada –yani para, toprak, geleneksel nüfuz gibi güç kaynaklarına sahip olmak manasında– "patron" (hami) olduklarını söylemek yanıltıcı olacaktır. Bu yeni siyasal seçkin sınıfı daha çok bu tür kaynaklara sahip yerel ve ulusal güç sahipleri ile belirli seçmen kitleleri arasında teknik bilgi ve siyasi beceri yolu ile ilişki kuran "aracılar" (*brokers*) olarak ortaya çıkmışlardır (Güneş-Ayata, 1992).

Bu noktada patronaj literatüründe kullanılan diğer bir kavram olan "klientelizm" kavramına bakmak faydalı olacaktır. Literatürde bu iki kavram arasındaki ilişkileri farklı perspektiflerden ele almak yönünde bir eğilim mevcuttur. Örneğin patronaj ve klientelizm araştırmalarının önemli bir ismi olan Susan C. Stokes oy ya da siyasi destek karşılığında kamu pozisyonlarının seçilmiş destekçilere dağıtılması manasında patronajı ve oy satın almak için teklif edilen maddi teşvikleri klientelizmin iki farklı türü olarak görür (Stokes, 2007: 606). Yani Stokes patronajı klientelizmin bir alt türü olarak görür. Oysa 1960'larda ve 1970'lerde hami-yanaşma ilişkileri üzerine üretilen klasik literatür (Mouzelis, 1985; Scott, 1969; 1972; Weingrod, 1968), farklı türlerde hami-yanaşma ilişkileri arasında bir ayrım yapma ihtiyacında olmuştur.[24] Mesela Güneş-Ayata,[25] patronajı merkezinde yerel güçlü figürlerin bulunduğu ve bu figürlerin kendi özkaynaklarına dayandı-

24 Benzer bir ayrımı kırsal ve kentsel klientelizm arasında yakın tarihli bir çalışmada Çınar (2016) yapmıştır.

25 Ayata'nın bu yaklaşımına Wuthrich (2015: 126-277) vurgu yapar.

ğı ve siyasal partilere de kendi mantığını dayatan bir ilişki olarak görme eğiliminde olmuştur. Oysa klientelizm, merkezinde partilerin olduğu, siyasal partilerin sağladığı güç ve imkânların belirli aracılar ile seçilmiş yandaşlara dağıtıldığı bir ilişki biçimi olarak anlaşılır (Mouzelis, 1985: 334).[26] Patronaj ilişkisinde merkezî rolü oynayan "patron" iken, klientelizmde merkezi rolü "aracı" oynar ve klientelist ilişkide aracının gücünün kaynağı da partidir (Mouzelis, 1985; Weingrod, 1968). Dolayısıyla klientelizmi, patronaj ile kıyaslandığında çok daha sıkı bir şekilde parti siyaseti ile ilişkili biçimde düşünmek gerekir.

Partilerin hem oy satın almak için seçmene teklif ettikleri maddi teşvikler, hem seçilmiş yandaşlarına sağladıkları –kamuda ya da özel sektörde– iş imkânları ve hem de kamu hizmetlerinin –destekleyen kesimleri ödüllendiren, muhalif toplumsal grupları ve kesimleri ise cezalandıran bir şekilde– seçici bir şekilde yürütülmesini klientelist pratiklerin türevleri olarak görmek gerekir. Türkiye'de özellikle merkez-sağın 1990'lardan beri benimsediği "hizmet" söylemini de bu çerçeveden görmek gerekir. Hizmet söyleminden, hizmet kavramı altında yürütülen etkinliklerden anlamamız gereken yalnızca eşit ve tarafsız bir kamu hizmeti etkinliği mi yoksa seçim süreci gözetilerek seçici ve eşitsiz bir şekilde düzenlenen, seçmenin kimi kesimlerini ödüllendirirken kimi kesimlerini de cezalandıran bir siyasal araç mıdır? Burada vurgulanması gereken nokta her yeniden dağıtımcı uygulamanın klientelizm olarak görülmemesi gerektiğidir. Eğer iktidarda olan partiler –refah devleti uygulamalarında olduğu gibi– belirli programatik ilkeler çerçevesinde ve seçmenler arasında bir ayrım gözetmeden kamu hizmetlerini düzenliyor ve kamu kaynaklarını toplumsal gelişme için adil bir şekilde kullanıyorsa klientelist pratiklerden bahsedilmemelidir (Stokes, 2007: 617). Fakat Türkiye'de, yakın zamanlı bazı araştırmaların da işaret ettiği gibi (Çarkoğlu & Aytaç, 2015; Marschall, Aydogan & Bulut, 2016), yeniden dağıtımcı sosyal devlet uygulamaları olarak takdim edilen bazı hizmetlere programatik değil, klientelist bir mantık hâkim olmuştur.

Türkiye'de patronajın siyasal ve toplumsal etkileri üzerine kısa bir tartışma

Bu noktada patronaj ve klientelizme dair normatif bir tartışma yürütmek de faydalı olacaktır. Konu üzerine yazın genellikle ve haklı olarak patronaj ve klientelizmin yaygın olarak uygulandığı ülkelerde yol açtığı problemlere odaklanmıştır. Bu tarz partikülaristik siyaset biçimleri ekonomik gelişmeyi zaafa uğratmış, demokratik iradenin adil bir şekilde sonuç doğurmasını engellemiş ve hatta birçok otokrasinin uzun süreler ayakta kalmasını sağlamıştır (Stokes, 2007: 604). Gerçekten de klientelistik mantığın egemen olduğu ekonomik düzenlerde bu ilişkilerin sürdürülmesini sağlayan ekonomik ilişkiler ancak uzun vade-

26 Benzer bir ayrımı Bora da (2000) yapar.

li ekonomik gelişme ve kalkınma feda edilerek kurulabilmiştir. Temel olarak klientelistik pratiklere dayanan iktidarlar ve partiler ekonomik siyasa alanında tercihlerini içinde bulundukları toplumun kalkınmasına müsaade edecek şekilde beşeri sermayesini ve altyapısını geliştirmesi yönünde değil, seçmenlerine ve seçilmiş yandaşlarına maddi teşvikler ve iş imkânları –arpalıklar– sağlamak yönünde kullanmaya eğilimli olmuşlardır. Patronaj ve klientelizm ve bu ilişkilerin mantığına hapsolmuş seçmenlerin özgür bir şekilde –yani bu klientelist ilişkiler yoluyla kazandıkları çok hayati maddi imkânları kaybetme korkusu olmadan– seçimde bulunduklarını da düşünmek zordur. Dolayısıyla klientelizm maddi ödüllendirme ve cezalandırma mantığını hâkim kılarak seçmeni bu ilişkiler içinde soğuran siyasal partilere kayda değer avantajlar sağlar ve partilerin adil bir demokratik zeminde rekabet etmesi olanağını ortadan kaldırarak demokrasiyi sakatlar. Şu nokta da not düşülmelidir ki çoğu zaman aynı parti sistemi içinde belirli partiler kitlesel düzeyde klientelist ilişkiler geliştirmekte –örgütsel ve siyasi iletişim temelli nedenlerden dolayı– diğer partilere göre her zaman daha başarılı olurlar.[27] Dolayısıyla klientelizmin partiler arası rekabeti temelden sakatlayan bir niteliği vardır.

Klientelizmin rekabeti sakatlayan mantığı bazen, hegemonik parti sistemlerinde olduğu gibi, öyle noktalara varır ki bu pratikleri hayata geçiren partilerin iktidardan gitme olasılığı zamanla iyiden iyiye azalır ve artık klientelist partiler seçimleri seçimden çok önce kurdukları ödüllendirme ve cezalandırma sistemleri ile kazanmaya başlarlar. Meksika'da yetmiş seneye yakın bir süre iktidarda kalan ve "kusursuz bir otokrasi" inşa eden PRI (*Partido Revolucionario Institucionel* - Kurumsal Devrim Partisi) bu durumun en önde gelen örneklerinden biridir. PRI Meksika'da hem kamu sektöründeki işe alımları son derece partizan bir mantıkla örgütleyerek hem de daha küçük maddi teşvikler ve kamu hizmetlerinin seçici sunulması yoluyla yarattığı cezalandırma pratikleri ile hem de bu pratikler sonucu ülkedeki yoksulluk çevrimlerinin uzunca bir süre aşılamaması ve seçmenlerin bu klientelist ilişkilere mahkûm bırakılması yoluyla on yıllar süren –görünüşte demokratik– bir rekabetçi otoriterliği ayakta tutmayı başarmıştır (Magaloni, 2006). Dolayısıyla, kamu hizmetlerinin, kaynaklarının ve olanaklarının yurttaşlara belirli ilkeler doğrultusunda, partizan bir mantık güdülmeden, eşit bir biçimde sunulmadığı klientelist pratikler, ekonomik ve demokratik hayat bakımından birçok problemi beraberinde getirebilir. Ne var ki patronaj ve klientelizm ekonomik ve demokratik hayat bakımdan sorunlar yaratan ilişki biçimleri olarak görülebileceği gibi, ilişkiyi tersinden de kurmak ve ekonomik ve demokratik hayatın, özellikle geri kalmış ülkelerdeki bazı problemlerinin, bu partikülaristik mantıklara yol açmış olabileceğini de hesaba katmak gerekir. Patronaj ve klientelizm, kent ve kır yoksulluğunun yol açtığı bazı yakıcı

27 Örneğin Stokes'un bir araştırmasına göre Arjantin'deki anti-Peronist muhalefet klientelist stratejiler uyguladığında oy kazanmak bir yana oy kaybeder (2007: 622).

problemlerin çözülmesinde hayati bir rol de oynamıştır. Mesela Türkiye'de gecekondulaşmanın –ve patronaj bakımından bu gecekondulara ve etrafını çevreleyen arazilere iktidara gelen partiler tarafından oy karşılığında ruhsat verilmesinin–, 1960'larda ve 1970'lerde, hızlı sanayileşme ve göç sonucunda kentlerde biriken çalışan, dar gelirli kesimlerin, hem kente, hem de partiler üzerinden siyasal sisteme entegrasyonu bakımından önemli bir rol oynadığı düşünülebilir (Buğra, 2008).[28] Diğer taraftan patronaj ve klientelizm temelli dayanışma ağları kente yeni göçen kırsal nüfusa, sosyal devletin gelişmediği bağlamlarda, belirli olanaklar sunarak yeni hayatlarına adapte olabilmeleri için zaman kazandırmış ve çoğu zaman da bu kesimlerin yukarı doğru toplumsal mobilizasyonuna katkı sunmuştur (Pınarcıoğlu & Işık, 2008).[29] Yani klientelizmin ekonomik ve toplumsal sorunların bir sonucu mu yoksa bu sorunları yaratan etkenler mi olduğu sorusu tartışmaya açıktır.

Popülizm, personalizm ve patronaj: Ayrımlar ve kesişimler

Bu kısımda ideolojik ve programatik olmayan parti-seçmen bağlarını anlamak için bu noktaya kadar tartışılmış olan üç kavram arasındaki farkları ve yakınlıkları genel bir değerlendirmeye tabi tutmak istiyorum. Popülizm, personalizm ve patronaj, başlığın da tarif ettiği gibi, çoğu zaman, programatik ve ideolojik içeriğe sahip olmamaları bakımından birbirleriyle yakından bağlantılı siyasal ilişki biçimleridir. Her üç kavramın da tarif ettiği ilişkiler parti-seçmen bağları ve siyasal öğrenme bakımından (eğer kavram ideoloji ve siyasa bakımından seçmenlerin belirli düzeydeki bir okur-yazarlığa sahip olması olarak anlaşılırsa) son derece kendiliğinden, kitabi olmaktan uzak, siyasete ve iktidara dair toplumsal-kültürel ve sağduyusal bilişsel teçhizata hitap eden nitelikler sergilerler. Gerek popülist, gerek personalist, gerekse patronaj ve klientelizm temelli parti-seçmen bağları seçmenin büyük çoğunluğunun siyasete ve iktidara dair toplumsal, kültürel ve ekonomik öğrenme süreçlerinin yarattığı yatkınlıklara nüfuz ederek işlemeleri bakımından birbirlerine yaklaşırlar. Her kavramı incelerken, bu ilişki biçimlerinin hem siyaset üzerine gelişmiş popüler sözvarlığımızda hem de daha genel olarak popüler kültürümüzde yarattığı karşılıklara da değinmeye çalıştım. Partiler, siyasetçiler ve seçmenleri arasındaki bu özel ilişki biçimlerinin kültür alanında bu kadar çok ve çeşitli karşılığının bulunması da hem bu ilişkilerin baskın biçimler olarak siyasetimizde oynadığı rolü gösterir hem de ortalama seçmenin bilişsel dünyası ile ne kadar uyum içinde olduklarına işaret eder.

Bununla birlikte bu kavramlar, birbirleriyle olan yakın ilişkilerine rağmen,

28 Patronajın –ya da makine siyasetinin– kuramsal olarak düzeni "muhafaza" eden bu yönüne daha kuramsal bir düzeyde Scott da vurgu yapar (1969: 1154).

29 Orhan Pamuk (2014) *Kafamda Bir Tuhaflık* adlı romanının arka planında iki akraba aile üzerinden bu makalede değinilen göç, patronaj ve toplumsal mobilizasyon dinamiklerini başarılı bir şekilde hikâyesine yedirmiştir.

aynı siyasal rabıtayı tarif etmezler. Özellikle kavram üzerine son dönem yazının ısrarla altını çizdiği gibi, neoliberalleşme ile birlikte popülizmi (özellikle programatik) yeniden dağıtımcı tekniklerle bir arada görmek gittikçe güçleşir. Zira 1980 sonrasında, neoliberal gündem doğrultusunda saldırgan özelleştirmelerin ve çalışan sınıfların ithal ikameci sanayileşme sürecinde elde ettikleri bazı kazanımları ellerinden alan reformların bir kısmı, özellikle Latin Amerika'da, popülist olduğu iddia edilen hükümetler tarafından gerçekleştirilmiştir.[30] Dolayısıyla popülizmi, hem genel olarak yeniden dağıtımcı ekonomik stratejilerden ve rejimlerden hem de özel olarak patronaj ve klientelizmden ayırmak gerekir. Zira günümüzdeki popülist hareketler patronaj ve klientelizmi benimseyebileceği gibi, bu tarz hareketlerin özellikle muhalefette olanları, ne bu tür yöntemleri kullanma kapasitesine sahiptir ne de –çoğunlukla yolsuzlukla ilintilendirilen– klientelist vaatler bu tür partilerin ve liderlerin sistem eleştirileri bakımından uyumlu bir siyasi söylem olabilir. Ne var ki, özellikle uzun süre, güçlü şekilde iktidarda kalan Adalet ve Kalkınma Partisi, Peronist Adaletçi Parti ve de Venezuela'daki –adı bir dizi değişikliğe uğramış olan (şu anda Venezuela Birleşik Sosyalist Partisi)– Chavezci popülist-sosyalist partiler, kitlesel düzeyde, çok köklü klientelist pratikler, şebekeler ve ağlar geliştirebilmişlerdir. Bu vakalarda popülizm ve patronaj arasında doğan bu ilişkiyi –klientelist olmayan diğer popülizm vakalarının gösterdiği gibi– içsel bir ilişki olarak değil ama bu ülkelerin özgül sosyoekonomik koşullarının ve siyasal kültürlerinin doğurduğu bir sonuç olarak görmek daha makuldür. Yine de, başarılı klientelis pratikleri uygulayan partilerin genellikle siyasal ve sosyo-kültürel çağrılar bakımından daha popülist özellikler göstermesi kayda değer bir durumdur. Bu noktada başarılı –yani partileri iktidarda tutacak düzeyde başarılı– klientelist pratiklerin popülist bir tarz ile yakın bir ilişkisi olduğunu, klientelizmden faydalanan kitlelerin bu yararları sağlayan partiye ancak belirli bir üslup ve kültürel repertuar-miras çerçevesinde yöneldiğini not düşmek gerekiyor.[31] Sonuç olarak popülizm ve patronaj arasında zorunlu bir ilişki olmadığı vurgulanmalıdır. Popülist partiler klientelist olabilecekleri gibi, özellikle muhalefetteki sistem ve yolsuzluk karşıtı imajlarını güçlendirmek için, en azından söylem düzeyinde, klientelizm karşıtı bir tutum da sergileyebilirler. Diğer taraftan klientelist bağlara veya patronaja dayanan partiler de popülist olmak zorunda değildir. Oldukça kurumsal ve popülist olmayan partiler de –mesela Avusturya'da ve Japonya'daki iktidar partilerinde görüldüğü gibi– klientelist ilişkiler üzerine bina edilebilirler. Özetle başarılı –yani iktidarda uzun süre kalmayı becerebilen popülist partiler ve liderler– yüksek ihtimalle klientelizmi kullanıyor olabilirler ama bu popülizm ve klien-

30 Ancak yine de popülizm ile programatik bağların birbirini dışladığını düşünmemek gerekir. Özellikle Latin Amerika'da popülist partiler kimi zaman programatik söylemler üretebilmişlerdir ancak kimi zaman da bu tarz bağların inşasından uzaklaşmışlardır (Casullo & Freidenberg, 2017).

31 Arjantin'deki klientelist siyasal ilişkilere yönelik çalışmasında J. Auyero (2001) Peronistlerin başarılı klientelist uygulamalarının çok özel bir kültürel çerçeve ile olanaklı olduğunun altını çizer.

telizm arasından zorunlu bir ilişki olarak görülemez. Patronaja dayanan ve klientelist pratikleri benimseyen partiler ve siyasetçiler de popülist olmayabilirler.

Popülizmin personalizm ile ilişkisi ise daha karmaşıktır. Yukarıdaki tartışmada görülebileceği gibi, popülizmi bir siyasal mantık, dünya görüşü ya da ideoloji olarak anlayabilmek de mümkündür. Bu bakımlardan yapılan bir popülizm tanımı ise, şüphesiz, personalizmin egemen olmadığı, hem yerel hem de ulusal düzeyde şahısların ön planda bulunmadığı bir popülizm olasılığını varsayar. Özellikle Avrupa'nın güneyinde Syriza ve Podemos özelinde görülen popülizm vakaları personalist olmayan özellikleri ile ayırt edilebilir. Daha da önemlisi popülizmin kökenlerinde yattığı varsayılan 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Rus ve Amerikan popülizmleri de personalist özellikler sergilememişlerdir. Ancak popülizm kavramı üzerine çalışan birçok araştırmacı ve özellikle Latin Amerika'daki vakalara odaklanan uzmanlar, popülizmin personalist yönüne güçlü bir vurgu yapmışlar ve personalizmi popülizmin bir özelliği olarak görmüşlerdir. Özellikle kavramı bir tarz/çağrı (de la Torre, 2000; Knight, 1998; Moffitt, 2016; Ostiguy, 2017) ve bir strateji (Weyland, 2001) olarak algılayan araştırmacılar personalist liderliğe özel bir önem vermişlerdir. Bu metinde de benimsenen bir popülizm yaklaşımı olan kültürel-ilişkisel anlayış bakımından da popülizmin personalizm ile yakın, içsel bir ilişkisi olduğu belirtilmelidir. Zira popülizmin sosyo-kültürel çağrılar yoluyla ilişki kurduğu toplumsal kesimler bilişsel-kültürel eğilimleri bakımından iktidarı şahıslarda görmeye, kurumlarla ve kimliklerle değil ama şahıslarla bir ilişki kurmaya daha yatkındırlar. Dolayısıyla popülizm –bir sosyo-kültürel ve siyasal kültürel tarz/çağrı olarak ele alındığında– her zaman personalisttir. Fakat personalizm, yukarıdaki bölümde de belirtildiği gibi, yalnızca seçmenler ve partilerin liderleri arasında bir ilişki değildir. Personalizmin hem yerel düzeyde hem de parti-içi ilişkiler bakımından etkileri mevcuttur ve bu düzeylerde popülist olmak durumunda değildir. Özellikle şahıslar etrafında kümelenen parti-içi hiziplerin oluşması bakımından personalizm, çoğunlukla popülist değildir ve daha farklı toplumsal-siyasal tutkallar bu personalistik ilişkilerin kurulmasında rol oynar. Daha da geniş bir tarihsel perspektif ve parti siyasetinin sınırları ötesinden bakıldığında da personalizmin popülist olmak zorunda olmadığı açıktır. Modern ve modernlik öncesi formları ile patronaj ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkan personalizm –yani bir kuruma değil, şahsa olan bağlılık– popülist olmak zorunda değildir ve hatta çoğu zaman da popülist bir nitelik arz etmez. Dolayısıyla, özellikle siyasal bir tarz-çağrı olarak kavrandığında popülizm her zaman personalisttir. Personalizm ise popülist olabileceği gibi popülist olmayabilir de.

Tıpkı popülizm ve personalizm arasındaki ilişkide olduğu gibi personalizm ve patronaj arasındaki ilişki de birçok muğlaklıklar, iç içe geçişler ve ayrımlar barındırır. Yine yukarıda patronaj bakımından yapılmış ayrıma dönecek olursak, özellikle –hem geleneksel hem de modern anlamıyla– patronajın tanım

itibarıyla, hami-yanaşma ilişkilerinin yüz yüze doğası ve haminin bu ilişkideki belirleyici rolü bakımından personalist olduğunu vurgulamak gerekir. Fakat özellikle, bir partiye yakınlık dolayısıyla faydalanılan oy satın alınması, seçilmiş yandaşların kamu –ve özel sektör– görevlerine getirilmesi, kamu hizmetlerinin oy verme davranışı çerçevesinde seçici bir şekilde sunulması anlamında modern klientelizm personalist olmak zorunda değildir. Ve çoğu zaman da, iyi işleyebilmeleri, ulusal düzeyde başarılı klientelist mekanizmanın yerel patronların türemesiyle bozulmaması için, bu pratikler personalist olmamak zorundadır. Diğer bir deyişle klientelizmde aracılar patronlar gibi merkezî bir rol oynamazlar ve dolayısıyla partinin, ulusal liderliğin bir "temsilcisi" olarak klientelist ilişkide rol alırlar. Bu noktada personalizm kavramından bahsedilemez zira bu ilişkide aracı siyasal ilişki bakımından vazgeçilmez değildir. Herhangi başka bir "parti memuru" ile yer değiştirebilir. Dolayısıyla patronaj, doğası gereği personalistken klientelizm –bazı çok başarılı aracıların durumu bir kenara bırakılırsa– personalist olmayabilir. Diğer taraftan personalizm de zorunlu olarak maddi değiş tokuşu içermek durumunda değildir. Personalist ilişkiler elbette, patronajda görüldüğü gibi, maddi alışveriş temeline dayanabilir. Ancak, mesela karizmatik liderlikte olduğu gibi, bu tarz maddi değiş tokuşa dayanmayan, kişiliğinin ve fikirlerinin gücüyle,[32] hususiyetiyle, belirli siyasal grupları yaratan ve bu grupları bir arada tutan şahısların ön planda olduğu personalizm örneklerinin patronaj ile ilişkisi yoktur.

Popülizm, patronaj, personalizm ve ideolojik-programatik parti seçmen bağları

Popülizm, personalizm ve patronaj arasındaki ilişkileri tartıştıktan sonra biraz da bu üç siyasal ilişki biçimi ile ideolojik ve programatik parti-seçmen bağları ilişkisine bakmak yerinde olacaktır. Bu ilişki biçimlerini bu noktaya kadar çözümleme bakımından birbirlerinden yalıtılmış bir şekilde incelemeyi tercih ettim. Ne var ki hem popülizm, hem personalizm hem de patronaj sıkı biçimde ideolojik ve programatik parti seçmen bağlarıyla iç içe de girebilir (Casullo & Freidenberg, 2017). Örneğin, özellikle popülizmin –sosyalizm, milliyetçilik gibi– belirli siyasal ideolojiler ile yakın ilişkide olduğuna yönelik güçlü bir kanı kavramın kimi araştırmacılarında mevcuttur ve tersinden bakıldığında da popülizm özellikle liberalizm ile ancak bir zıtlık ilişkisi içerisinde düşünülebilir. Kavramı özellikle sosyo-kültürel, siyasal-kültürel bir eksen olarak anlayan yaklaşımlar ise, popülizmin belirli bir "yerelci-yerlici" ideolojik muhtevaya yatkınlık gösterebileceğine işaret ederler (Ostiguy, 2017). Zira toplumun, ekonomik, kültürel ve eğitsel bakımdan çoğunlukla en ayrıcalıksız kesimlerini hedefleyen

32 Karizmatik liderlerin bu fikirleri ve ideolojik önerileri akla yatkın olabileceği gibi tamamıyla irrasyonel de olabilirler. Burada önemli olan nokta takipçileri etkileme ve dönüştürme gücüdür.

popülist çağrıların bu kesimlerin dili ve kültürüyle, hem performans, hem hikâye içeriği bakımından, bir etkileşim yaratabilmesi ancak son derece "yerel-yerli" bir kültürel repertuarı işe koşmalarıyla mümkündür. Bu da ister istemez "yerelci-yerlici" bir söylemi popülist aktörler bakımından çekici kılar. Dolayısıyla, tıpkı liberalizm ile olduğu gibi popülizmi kozmopolitanizm ile de bir karşıtlık ilişkisi içerisinde görmek gerekecektir. Popülizmin sosyalizmle eklemlenen formlarında dahi –Venezuela'da olduğu gibi, ya da Bolivya, Peru, Ekvator gibi ülkelerde ortaya çıkan azınlık, etnik grup temelli popülizmlerde olduğu gibi– "buradan olana", yerel ve yerli olduğu kabul edilen simgelere, sözvarlıklarına ve ilişkilere özel bir önem atfedilir. Özellikle Batı Avrupa'da popülizmin ortaya çıkış biçimi ise doğrudan milliyetçilik ile ilişkili olmuştur. Türkiye'ye bakıldığında da muhafazakâr-milliyetçi siyasal aktörlerin popülist bir dil ve üslup geliştirmekte genel olarak soldan daha başarılı olduğunu görürüz. Bu durum şüphesiz popülizmin "yerelci-yerlici" eğilimleriyle bir ilişki içinde düşünülmelidir. Bu popülizmin –özellikle Latin Amerika'daki ve Güney Avrupa'daki örneklerinin gösterdiği gibi– sağ ile zorunlu bir ilişkisi olduğu manasına gelmez. Ancak yine de popülist tarz ve çağrı ideolojik bakımdan –ve özellikle güç ve otorite ilişkileri bakımından– "sağa çeken" güçlü bir yön içerir.

Patronaj da, tıpkı popülizm gibi, ideolojik-programatik parti seçmen bağları ile belirli yatkınlıkların teşhis edilebilmesi bakımından ilişkilidir. Patronaj ilişkileri şüphesiz sağ-sol ayrımını aşan bir şekilde ideolojik yelpazenin birbirine zıt sayılabilecek kutuplarından aktörlerin kullandığı bir yöntem olabilir. Ne var ki özellikle tekil siyasi aktörlerin patronaj ilişkileri geliştirirken hedefledikleri/seçtikleri yandaşların belirlenmesinde şahsi ilişkilerin, hemşerilik, akrabalık, hısımlık, etnisite ve mezhep temelli ölçütlerin yanına ideolojik yatkınlıkları da koymak gerekir. Dolayısıyla himaye ilişkileri içine girecek olan kimseler arasında çoğu zaman bir ideolojik yakınlığın mevcut olduğunu ya da bu himaye ilişkilerinin bir ideolojik yakınlığı –içten ya da değil– ürettiğini not etmek gerekir. Personalizmin ideoloji ile ilişkisi için de benzer bir durumun söz konusu olduğu çıkarsanabilir.

Sonuç olarak, popülizm, personalizm ve patronaj Türkiye siyasetinde partiler, liderler ve seçmenler arasındaki ideolojik ve programatik olmayan ilişki biçimlerini anlamanın anahtar kavramları olarak karşımızda dururlar. Bu üç kavram arasında bu noktaya kadar yapılmaya çalışılan ayrımların anlamı ve işlevi ise birkaç noktada yoğunlaşır. Her şeyden önce bu üç siyasal ilişki biçimi, belirli bakımlardan sergiledikleri kesişimlere karşın, hem farklı araçlara dayanırlar hem de farklı sonuçlar üretirler. Dahası, aralarındaki yakınlıklara karşın, zorunlu olarak birlikte gözlemlenmezler. Dolayısıyla popülizmin görüldüğü yerde patronajın, patronajın görüldüğü yerde popülizmin, personalizmin görüldüğü yerde de popülizm ve patronajın beraberinde seyredeceğini düşünmek yanıltıcıdır. Bu siyasal ilişki biçimleri birlikte seyredebileceği gibi pekâlâ ayrı ayrı da

ortaya çıkabilirler. Popülizmi, personalizmi ve patronajı bir arada düşünmek, özellikle Türkiye siyasetinin araştırmacılarını, yanıltıcı bir şekilde siyasi aktörler üzerine –ampirik gerçeklikle çoğu zaman örtüşmeyen– normatif peşin hükümlere de götürebilir. Bir soru ile örnek vermek gerekirse Türkiye'de patronaj ve personalizm –bu noktaya kadar tanımlandıkları şekilleriyle– yalnızca popülist nitelikleri daha belirgin olan merkez-sağ partilere mi özgüdür? Türkiye'de parti siyaseti üzerine yapılmış hem klasik hem de çağdaş çalışmalar bu soruya hayır cevabı verilebilmesini mümkün kılar (Güneş-Ayata, 1992; Kemahlıoğlu, 2012). Daha üst düzey bir soyutlama bakımından değerlendirildiğinde ise şunu söylemek gerekecektir: Bu noktaya kadar popülizm, personalizm ve patronaj arasında yapılmış olan ayrımlar araştırmacıları Türkiye siyasetini merkez-çevre paradigmasından mülhem bir ikili karşıtlıklar perspektifinden yapılmış analizlerin bazı düzeylerde yol açtığı peşin hükümlerden de kurtarabilir. Popülizm, personalizm ve patronajı Türkiye'de sol-sağ ve muhafazakâr-dindar ayrımından farklı siyasal ilişki biçimleri olarak görmek gerekir. Diğer bir deyişle, popülizm, personalizm ve patronaj –ve bu kavramların işaret ettiği duyarlı-ulaşılabilir (*responsive*) siyaset tarzı– ile merkez-sağın ve muhafazakârlığın bir arada görüldüğü ve bunun da karşısında tüm bu ideolojik ve programatik olmayan parti-seçmen bağlarından münezzeh olduğu varsayılan bir merkez sol, seküler "yüksek siyasetin" konumlandırılması (Heper & Keyman, 1998) Türkiye siyasetinde parti-seçmen bağlarının son derece renkli ve girift gerçekliğini anlamamızı zorlaştırır. Dolayısıyla, popülizm, personalizm ve patronaj arasında yapılacak ayrımlar ve bu ilişki biçimlerinin de sol-sağ ve seküler-dindar çatışmaları etrafında şekillenen ideolojik ve programatik bağlardan farklı parti-seçmen bağlarını teşkil ettiğini akılda tutmak Türkiye'de parti siyasetini çok daha nüanslı araçlarla anlamamızı sağlayabilir. Bu yönüyle, bu ayrımlara eğilen bu tartışma merkez-çevre paradigması üzerine son yıllarda gelişen bir dizi eleştirel araştırmanın bulgularıyla ve yaklaşımıyla örtüşür (Massicard & Watts, 2013; Navaro-Yashin, 2002; Turam, 2012, Taşkın, 2012; 2012-2013, Wuthrich, 2015).

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'de siyasal partiler ve destekleyicileri/seçmenleri arasındaki ideolojik veya programatik olmayan bağlar üzerine bir kuramsal-kavramsal tartışma yürütülmüştür. Türkiye siyasetini yalnızca programatik, ideolojik parti-seçmen bağlarına bakarak anlamaya çalıştığımızda en iyimser yorumla eksik bir kavrayışa ulaşırız. Güncel Türkiye siyaseti açısından bu durumun en önemli göstergelerinden biri, ilk yıllarına kıyasla, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarını ideolojik olarak konumlandırmakta yaşadığımız sorunlardır. Artık Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ne İslâmcılığı ne de muhafazakâr demokratlığı tartışmaya yer bırakmayacak şekilde üzerinde uzlaşılan nitelikler. Bu parti ve seçmen-

leri arasındaki temel bağlar ise partinin liderinin kendi parti teşkilatı ve toplumun belirli kesimleri üzerindeki sıradışı etkisi ve kullandığı popülist dil ve üslup ve partinin toplumun en ayrıcalıksız kesimlerine sağladığı maddi teşvikler üzerinden tartışılıyor. Bir anlamda, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının günümüzde aldığı güncel biçim, Türkiye siyasetinde parti-seçmen bağları bakımından her zaman başat olagelmiş popülist, personalist ve patronaj temelli ilişkilerin iyiden iyiye görünürleşmesini sağlamıştır. Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi vakasını hem Türkiye'de parti siyasetinin genel tarihsel eğilimleri hem de dünya üzerindeki benzer popülist, personalist ve patronaj ve klientelizm temelli vakalar içinde konumlandırmak da gerekir. Adalet ve Kalkınma Partisi vakasının parti-seçmen bağları bakımından ideolojik-programatik olmayan yönünü anlamak için kullandığımız popülizm, personalizm ve patronaj kavramlarının aralarındaki farklara ve kesişimlere neden daha çok dikkat sarf etmemiz, bu bağları incelerken neden daha özenli kuramsal ve kavramsal araçlar kullanmamız gerektiği bu tarihsel ve karşılaştırmalı perspektiften daha iyi görülür. Zira, yukarıda işaret edildiği gibi, tarihsel ve güncel siyasal gerçeklik popülizmin hem sağ hem de solda olabileceğini, popülizmden bağımsız bir personalizmin ve patronajın da parti-seçmen bağları bakımından işlevli olabileceğini gösterir. Bu dikkat sarf edilmediği takdirde bu üç değişik siyasal ilişki biçimini kolaylıkla Türkiye'de belirli bir ideolojik-siyasal geleneğin siyaset yapma biçimi olarak görebiliriz. Diğer bir deyişle, popülizm, personalizm ve patronajın bir ve aynı siyasal ilişki biçimi olduğu düşünüldüğü sürece Türkiye siyasetinin, popülist, merkez-sağ, dindar "çevre" güçleriyle seçkinci, merkez-sol, seküler "merkez" aktörleri arasında, asıl olarak ideolojik ve değer temelli bir *bölünme yapısı* (*cleavage structure*) olarak görülmeye devam edilmesi kaçınılmazdır. Oysa yukarıda da tartışıldığı gibi, popülizm, personalizm ve patronaj hem Türkiye'de, hem de dünya üzerindeki diğer ulusal-siyasal bağlamlarda, sol-sağ ve seküler-muhafazakâr ayrımından bağımsız bir şekilde ve değişik bileşimlerle ortaya çıkabilir. Bu üç siyasal ilişki biçiminin Türkiye siyasetinin modern ideolojik ayrımlarıyla şüphesiz etkileşim içinde bulunduğu yönler mevcuttur. Ne var ki bu etkileşimi bir özdeşlik ilişkisi olarak görmek araştırmacıları ve yorumcuları Türkiye'de parti siyasetini ampirik gerçeklik ve çalışmalar tarafından desteklenmeyen doğruculukların perspektifinden görmeye iter. Dolayısıyla Türkiye siyaseti bakımından son derece önemli olan bu üç ilişki biçimi hem sağ-sol ve dindar-muhafazakâr ayrımından bağımsız bir şekilde ele alınmalı hem de kendi aralarındaki farklar gözetilmelidir. Kavramsal-kuramsal bakımdan bu titizlik ve ona eşlik eden ve Türkiye siyaseti konusundaki doğruculuklarımıza daha eleştirel bir zeminde yaklaşmamızı sağlayacak bir ayağı "sahada" olan ampirik ve karşılaştırmalı araştırmalar modern Türkiye'nin parti siyasetinin ve siyasal sosyolojisinin çok daha nüanslı resimlerine sahip olmamıza yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Akarlı, E. ve Ben-Dor, G. ed. (1975) *Political Participation in Turkey*, Boğaziçi University, İstanbul.

Akdoğan, Yalçın (2017) *Lider : Siyasi Liderlik ve Erdoğan*, Turkuvaz Kitap, İstanbul.

Albertazzi, D. ve McDonnell, D. (2016) *Populists in Power*, Routledge, New York.

Ansell, C. K., & Fish, M. S. (1999) "The Art of Being Indispensable: Noncharismatic Personalism in Contemporary Political Parties", *Comparative Political Studies*, 32(3): 283-312.

Ateş, Kazım (2017) "AKP, Dinsel Popülizm ve Halk-olmayan", *Mülkiye Dergisi*, 41(1): 105-130.

Auyero, Javier (2001) *Poor People's Politics*, Duke University Press, Durham & Londra.

Ayan Musil, Pelin (2011) *Authoritarian Party Structures and Democratic Political Setting in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York.

Aydın, E. ve Dalmış, I. (2008) "The Social Bases of the Justice and Development Party" Ümit Cizre (der.) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* içinde, Routledge, Londra.

Aytaç, S. E., ve Öniş, Z. (2014) "Varieties of populism in a changing global context: the divergent paths of Erdoğan and Kirchnerismo", *Comparative Politics*, 47 (1): 41-59.

Balmas, M., Rahat, G., Sheafer, T., ve Shenhav, S. R. (2014) "Two routes to personalized politics", *Party Politics*, 20(1): 37-51.

Başlevent, C. (2013) "Socio-demographic determinants of the support for Turkey's Justice and Development Party", *Economics Bulletin*, 33(2): 1215-1228.

Baykan, S. Toygar (2015) "Türkiye siyasetinde iki anlayış: 'idare-i maslahatçılık' ve 'otoriter iradecilik'", *Birikim,* 313: 76-93.

— (2017) "Halkçılık ve popülizm: Türkiye vakası ve bir kavramın kullanımları", *Mülkiye Dergisi*, 41(1): 157-194.

Bektaş, Arsev (1993) *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi: CHP ve AP (1961-1980)*. Bağlam, İstanbul.

Betz, Hans-George (1994) *Radical Right-wing Populism in Western Europe*, St. Martins Press, New York.

Blondel, Jean (2010) *Political Leadership, Parties and Citizens : the Personalisation of Leadership*, Routledge, New York.

Bora, Tanıl (1986) "Of demek, Sarıalioğlu ailesi demek, Osmanlı'dan bu yana 'Sosyal Demokrat'", *Yeni Gündem*, 38: 32-33.

— (2000) "Demirel", *Birikim,* 132: 23-25.

Boratav, Korkut (1983) "Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Dönemi Üzerine Bazı Notlar", *Yapıt*, 1: 7-18.

Bozkurt, Umut (2013) "Neoliberalism with a Human Face: Making Sense of the Justice and Development Party's Neoliberal Populism in Turkey", *Science & Society*, 77(3): 372-396.

Buğra, Ayşe (2008) *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim, İstanbul.

Calise, Mauro (2015) "The Personal party: an Analytical Framework", *Italian Political Science Review/Rivista Italiana Di Scienza Politica*, 45(3): 301-315.

Canovan, Margaret (2005) *The People*, Polity, Cambridge.

Casullo, M. E. ve Freidenberg, F. (2017) "Populist and Programmatic Parties in Latin American Party Systems" R. C. Heinish vd. (der.) *Political Populism a Handbook* içinde, Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, Baden-Baden.

Corrales, Javier (2015) "Autocratic Legalism in Venezuela", *Journal of Democracy*, 26(2): 37-51.

Çarkoğlu, A. ve Aytaç, S. E. (2015) "Who gets targeted for vote-buying? Evidence from an augmented list experiment in Turkey", *European Political Science Review*, 7(4): 547-566.

Çeviker-Gürakar, Esra (2016) *Politics of Favoritism in Public Procurement in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York.

Çınar, Kürşat (2016) "A comparative analysis of clientelism in Greece, Spain, and Turkey: the rural-urban divide", *Contemporary Politics*, 22(1): 77-94.

de la Torre, Carlos (2000) *Populist Seducation in Latin America: The Ecuadorian Experience,* Ohio University Press, Ohio.

Demirel, Tanel (2004) *Adalet Partisi : İdeoloji ve Politika*, İletişim, İstanbul.

— (2011) *Türkiye'nin Uzun On Yılı : Demokrat Parti iktidarı ve 27 Mayıs darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

Dinçşahin, Şakir (2012) "A Symptomatic Analysis of the Justice and Development Party's Populism in Turkey, 2007-2010", *Government and Opposition*, 47(4): 618-640.

Duverger, Maurice (1974) *Siyasi Partiler,* çev. Ergun Özbudun, Bilgi, Ankara.

Erdoğan, Necmi (1998) "Demokratik soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde sol popülizm üzerine notlar", *Toplum ve Bilim*, 78: 22-37.

Esen, B. ve Gümüşçü, S. (2016) "Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, 37(9): 1581-1606.

— (2017) "Building a Competitive Authoritarian Regime: State-Business Relations in the AKP's Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 1-24. https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1385924, erişim tarihi: 24 Ocak 2018.

Freeden, Michael (1996) *Ideologies and Political Theory : a Conceptual Approach*, Clarendon Press, Oxford.

Germani, Gino (1978) *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*, Transaction Books, New Brunswick N.J.

Gevgilli, Ali (1983) "Türkiye Basını" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi cilt 1* içinde, İletişim, İstanbul.

Güneş-Ayata, Ayşe (1992) *CHP : Örgüt ve İdeoloji*, Gündoğan Yayınları, Ankara.

Hale, W. M. ve Özbudun, E. (2010) *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey : the Case of the AKP*, Routledge, New York.

Handlin, Sam (2016) "Mass Organization and the Durability of Competitive Authoritarian Regimes", *Comparative Political Studies*, 49(9): 1238-1269.

Hawkins, Kirk (2010) *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.

Heper, M. ve Keyman, E. F. (1998) "Double-faced state: political patronage and the consolidation of democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 34(4): 259-277.

Ionescu, G. ve Gellner, E. (1969) *Populism: its Meanings and National Characteristics,* Weidenfeld & Nicolson, Londra.

Kapani, Munci (1992) *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Karaömerlioğlu, Asım (2002) "Agrarian Populism as an Ideological Discourse of Interwar Europe", *New Perspectives on Turkey*, 26: 59-93.

— (2006) *Orada bir Köy Var Uzakta : Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim, İstanbul.

Katz, R. S. ve Mair, P. (1995) "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party", *Party Politics*, 1(1): 5-28.

Kemahlıoğlu, Özge (2012) *Agents or Bosses? : Patronage and Intra-party Politics in Argentina and Turkey*, ECPR Press, Colchester.

Kirchheimer, Otto (1966) "The transformation of the Western European party systems" J. L. Palombara ve M. Weiner (der.) *Political Parties and Political Development* içinde, Princeton University Press, Princeton N.J.

Kitschelt, Herbert (2000) "Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Polities", *Comparative Political Studies*, 33(6-7): 845-879.

Knight, Alan (1998) "Populism and neo-populism in Latin America, especially Mexico", *Journal of Latin American Studies*, 30(2): 223-248.

Kocabaşoğlu, Uygur (1983) "Radyo" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi cilt 10* içinde, İletişim, İstanbul.

Komsuoğlu, Ayşegül (2009) "Birimiz hepimiz, hepimiz birimiz için mi? Dağınık bir siyasetin topluma sunduğu elde kalan tutkal: Klientalist ağlar", *Toplum ve Bilim*, 116: 21-54.

Laclau, Ernesto (2007) *On Populist Reason*, Verso, Londra [Türkçesi: *Popülist Akıl Üzerine*, çev. Nur Betül Çelik, Epos, Ankara, 2014].

Magaloni, Beatrice (2006) *Voting for Autocracy : Hegemonic Party Survival and its Demise in Mexico*, Cambridge University Press, Cambridge.

Mardin, Şerif (1973) "Center-periphery relations: A key to Turkish politics?", *Daedalus*, 102(1): 169-190 [Türkçesi: "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (der.) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* içinde, İletişim, İstanbul, 1990].

Marschall, M., Aydoğan, A. ve Bulut, A. (2016) "Does housing create votes? Explaining the electoral success of the AKP in Turkey", *Electoral Studies*, 42: 201-212.

Massicard, E. ve Watts, N. F. ed. (2013) *Negotiating Political Power in Turkey: Breaking up the Party*, Routledge, New York.

Mazzoleni, Gianpietro (2000) "A Return to Civic and Political Engagement Prompted by Personalized Political Leadership?", *Political Communication*, 17(4): 325-328.

McAllister, Ian (2007) "The Personalization of Politics" R. J. Dalton & H. Klingeman (der.) *The Oxford Handbook of Political Behavior* içinde, Oxford University Press, Oxford.

McDonnell, Duncan (2013) "Silvio Berlusconi's Personal Parties: From Forza Italia to the Popolo Della Libertà", *Political Studies*, 61(1): 217-233.

Meeker, Michael E. (2001) *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, California.

Michels, Robert (1959) *Political Parties : a Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Dover Publications, New York.

Moffitt, Benjamin (2016) *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, Stanford University Press, Stanford.

Mouzelis, Nicos (1985) "On the Concept of Populism: Populist and Clientelist Modes of Incorporation in Semiperipheral Polities", *Politics & Society*, 14(3): 329-348.

Mudde, Cas (2004) "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4): 542-563.

— (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.

Mudde, C., & Rovira Kaltwasser, C. ed. (2012) *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?,* Cambridge University Press, Cambridge.

Müller, Jan-Werner (2016) *What is populism?,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia [Türkçesi: *Popülizm Nedir?*, çev. Onur Yıldız, İletişim, İstanbul, 2017].

Navaro-Yashin, Yael (2002) *Faces of the state: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton.

Ostiguy, Pierre (2017) "Populism: a socio-cultural approach" C. R. Kaltwasser, P. Taggart, E. Ochoa ve P. Ostiguy (der.) *Oxford Handbook of Populism* içinde, Oxford University Press, Oxford.

Özbudun, Ergun (2000) *Contemporary Turkish Politics : Challenges to Democratic Consolidation*, Lynne Rienner Publishers, Boulder.

— (2013) *Party Politics and Social Cleavages in Turkey*, Rienner, Boulder.

Özükan, Bülent (1983) "Basında Tirajlar" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi cilt 1* içinde, İletişim, İstanbul.

Pamuk, Orhan (2014) *Kafamda bir Tuhaflık,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Pasquino, Gianfranco (2014) "Italy: The Triumph of Personalist Parties", *Politics & Policy*, 42(4): 548-566.

Pınarcıoğlu, M. ve Işık, O. (2008) "Not Only Helpless but also Hopeless: Changing Dynamics of Urban Poverty in Turkey, the Case of Sultanbeyli, İstanbul", *European Planning Studies*, 16(10): 1353-1370.

Poguntke, T. ve Webb, P. (2007) *The Presidentialization of Politics : a Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford University Press, Oxford.

Rahat, G. ve Sheafer, T. (2007) "The Personalization(s) of Politics: Israel, 1949-2003", *Political Communication*, 24(1): 65-80.

Ramiro, L. ve Gomez, R. (2017) "Radical-Left Populism during the Great Recession: *Podemos* and Its Competition with the Established Radical Left", *Political Studies*, 65(1): 108-126.

Roberts, Kenneth M. (1995) "Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case", *World Politics*, 48(1): 82-116.

Rovira Kaltwasser, C., Taggart, P., Ochoa, E. ve Ostiguy, P. ed. (2017) *Oxford Handbook of Populism*, Oxford University Press, Oxford.

Rubin, B. ve Heper, M. (2002) *Political Parties in Turkey*, Frank Cass, Londra.

Sayarı, Sabri (1976) "Aspects of Party Organization in Turkey", *Middle East Journal*, 30(2): 187-199.

Scott, James C. (1969) "Corruption, Machine Politics, and Political Change", *American Political Science Review*, 63(4): 1142-1158.

— (1972) "Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia", *American Political Science Review*, 66(1): 91-113.

— (1995) *Tahakküm ve Direniş Sanatları*, çev. Alev Türker, Ayrıntı, İstanbul.

Selçuk, O. (2016) "Strong presidents and weak institutions: populism in Turkey, Venezuela and Ecuador", *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4): 571-589.

Serim, Ömer (2007) *Türk Televizyon Tarihi 1952-2006*, Epsilon Yayınları, İstanbul.

Somer, Murat (2016) "Understanding Turkey's democratic breakdown: old vs. new and indigenous vs. global authoritarianism", *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4): 481-503.

Stavrakakis, Y. ve Katsambekis, G. (2014) "Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA", *Journal of Political Ideologies*, 19(2): 119-142.

Stokes, Susan C. (2007) "Political Clientelism" C. Boix ve S. C. Stokes (der.) *The Oxford Handbook of Comparative Politics* içinde, Oxford University Press, Oxford.

Sunar, İlkay (1985) "Demokrat Parti ve Popülizm" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi cilt 8* içinde, İletişim, İstanbul.

Şenol Cantek, L. Funda (2003) *Yabanlar ve Yerliler,* İletişim, İstanbul.

Taggart, Paul (2000) *Populism*, Open University Press, Buckingham [Türkçesi: *Popülizm*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004].

Taşkın, Yüksel (2012) "The Conservative Populist Misrepresentation of Turgut Özal: Seeking Legitimacy for the Conservative Elite", *International Journal of Turkish Studies*, 18(1/2): 63-81.

— (2012-13) "AKP'nin ikilemi: Post-vesayet toplumunda çoğunlukçu-tekçi popülizm ve sınırları", *Dipnot Dergisi,* 11-12: 111-124.

Tekeli, İlhan (1983) "Türkiye'de Halkçılık" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi cilt 7* içinde, İletişim, İstanbul.

Toprak, Zafer (1977) "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu" I. Aksay & M. Pirili (der.) *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu - Tebliğler Tartışmalar* içinde, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul.

Tucker, Robert C. (1968) "The Theory of Charismatic Leadership", *Daedalus,* 97(3): 731-756.

Turam, Berna ed. (2012) *Secular State and Religious Society : Two Forces in Play in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York.

Türk, H. Bahadır (2008) *Şirket ve Parti,* İletişim, İstanbul.

— (2017) "A glance at the constitutive elements of the leader-centered perspective in Turkish politics", *Turkish Studies*, 18(4): 601-623.

Weber, Max (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*, çev. H. H. Gerth ve G. Wright Mills, Oxford University Press, Oxford.

Weingrod, Alex (1968) "Patrons, Patronage, and Political Parties", *Comparative Studies in Society and History*, 10(4): 377.

Weyland, Kurt (1999) "Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe", *Comparative Politics*, 31(4): 379.

— (2001) "Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics", *Comparative Politics*, 34(1): 1-22.

Wickham, Carrie R. (2002) *Mobilizing Islam*, Columbia University Press, Columbia.

Wuthrich, F. Michael (2015) *National elections in Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse.

Yabancı, Bilge (2016) "Populism as the problem child of democracy: the AKP's enduring appeal and the use of meso-level actors", *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4): 591-617.

Yetkin, Barış (2010) *Popülizm ve Özal-Erdoğan*, Y.A.R.M.H Yayınları, Antalya.

Yıldırım, Deniz (2009) "AKP ve Neo-liberal Popülizm" İ. Uzgel ve B. Duru (der.) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Yıldırım, E., İnanç, H. ve Özler, H. (2007) "A Sociological Representation of the Justice and Development Party: Is It a Political Design or a Political Becoming?", *Turkish Studies*, 8(1): 5-24.

Türkiye'de neoliberal popülizm, otoriterleşme ve kriz

*Ümit Akçay**

Özet: Bu makale, Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarlarının ekonomi politiği ve popülizm üzerine yürüyen kamusal tartışmaya, emek merkezli bir perspektif ile dahil olmayı amaçlamıştır. Makalenin argümanları üç noktada özetlenebilir. İlki, AKP hükümetlerinin 2002'den beri ana akım neoliberal programı iki düzeltme ile takip ettikleridir. Bunlar (i) yeni bir neoliberal refah rejiminin uygulanması ve (ii) finansal içerilmenin artmasıydı. Makale aynı zamanda, oluşturulan otoriter emek rejiminin, AKP'nin neoliberal popülizminin ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürüyor. İkinci olarak makale, neoliberal popülizmin kurulması sonrasında siyasi mücadelenin doğasının değiştiğini ve siyaset sahnesinin giderek daha fazla yönetici sınıf içi mücadeleler tarafından belirlediğini ileri sürüyor. Son olarak, 2013 sonrasında sermaye birikim modelindeki krizin neoliberal popülizmin krizine eşlik ettiği ileri sürülmüştür. Bu kriz konjonktürü, AKP hükümetlerinin otoriter eğilimlerinin güçlenmesine neden olmuş ve sonunda siyasi rejimin tek adam yönetimine doğru değişimini beraberinde getirmiştir.

Anahtar sözcükler: Neoliberal popülizm, finansallaşma, neoliberal refah rejimi, sermaye birikim modeli krizi, otoriterizm.

Giriş

Popülizm, içeriği farklı şekilde doldurulan, bazı durumlarda birbirinden çok farklı gelişmeleri açıklamak için kullanılan esnek bir kavram olagelmiştir. Hatta, bir özelliği de net bir tanımın olmamasıdır (Laclau, 1977: 143). Popülizm kavramının kendisi gibi ekonomik içeriği de tarihsel olarak şekillenir. Ancak son dönemde kavramın daha sık gündeme gelmesinin nedeni, 2008'de patlak veren ve halen aşılamayan küresel ekonomik kriz sonrasında dünya ekonomisinde ve siyasetinde yaşanan gelişmelerdir. Bu gelişmeler arasında belki de en

(*) Doç. Dr., Berlin School of Economics and Law, e-mail: uemit.akcay@hwr-berlin.de

kritik olanı, kriz öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında ekonomi politikalarında bir değişim olmaması, yani erken kapitalistleşmiş ülkelerde krize verilen politika tepkisinin "daha fazla neoliberalizm" olarak şekillenmesidir (Akçay ve Güngen, 2019). Bizzat sorunun kaynağı olan ekonomi politikalarındaki bu ısrar gelir dağılımı adaletsizliklerini daha da artırarak, gerek ABD'de gerekse Avrupa'da merkez (sağ ve sol) siyasetin itibar kaybetmesinde ve farklı tonlardaki popülizmlerin yükselmesinde büyük rol oynamıştır. Popülizm kavramı etrafında yürüyen tartışmanın giderek daha ön plana çıkmasında küresel ekonomik krizin etkileri yanında, 2016'da ABD'de Donald Trump'ın başkan seçilmesinin ve yine aynı yıl Büyük Britanya'da Avrupa Birliği'nden (AB) ayrılma için yapılan referandumun "çıkış" taraftarlarının çoğunluğu ile sonuçlanmasının önemli payı vardır. Bunlara ek olarak, 2015 yılında, Suriye'deki iç savaşın şiddetlenmesi üzerine Avrupa'ya varan mültecilerin sayısındaki hızlı artış, özellikle Avrupa'daki faşist akımlar tarafından yabancı düşmanlığını körüklemekte bir araç olarak kullanılmıştır. Bu dinamik, Avrupa genelinde milliyetçi ve muhafazakâr sağ popülist akımların güçlenmeleriyle, hatta bazı Doğu Avrupa ülkelerinde iktidara gelmeleri ile sonuçlanmıştır. Dördüncü olarak, küreselleşme olarak adlandırılan sermayenin uluslararasılaşması süreci ve yeni teknolojilerin üretim sürecine uygulanması ile beraber işlerini kaybeden, önceki gelir seviyesini koruyamayan ya da işlerini yakın gelecekte kaybetme korkusu yaşayan kesimlerin sayısının artması, yükselen popülizm tartışmasının bir başka bileşenini oluşturur. Bu çalışmada, bu genel arka planın derinleştirilmesinden çok, genellikle küresel Güney ülkelerinde görülen belirli bir popülizm tipinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Mudde (2004), popülizm kavramı etrafında kurulan yakın dönem çalışmalar için üç parçadan oluşan operasyonel bir tanım önerir. Bu tanımın parçalarından ilki, toplumun "saf halk" ve "yozlaşmış elitler" olarak iki homojen ve karşıt gruptan oluştuğu varsayımıdır. İkincisi, popülist liderlerin halkın genel iradesinin ya da milli iradenin temsilcisi olduğu kabulüdür. Üçüncüsü de popülizmin zayıf-merkezli bir ideoloji olması nedeniyle operasyonel hale gelmesi için mutlaka daha güçlü bir ev sahibi ideolojiye ihtiyaç duymasıdır (Mudde, 2004: 543). Ancak Mudde'nin önerdiği tanım popülizmin ekonomik içeriğinin nasıl doldurulduğu sorusuna yanıt vermez. Bu nedenle bu çalışmada, genellikle "biz ve onlar", "saf ve temiz halk ile kendi çıkarını düşünen elitler" ya da halk iradesinin somutlaşmış temsilcisi olduğunu iddia eden siyasi liderlerden oluşan ve daha çok siyasetin kurgulanış biçimi üzerine yoğunlaşan bir popülizm tanımının, hâkim ekonomik model olan neoliberalizm ile nasıl örtüştüğü üzerinde duracağım.

Bu çaba aynı zamanda, görünüşte birbirinin zıddı olarak değerlendirilebilecek olan neoliberalizm ve popülizm gibi kavramların nasıl birbirini tamamlayan bir politik-ekonomik sistemin bileşenleri haline geldiklerini açıklamayı amaçlıyor. Böyle bir bakış, Türkiye'de 2002'den bu yana süren Adalet ve Kalkınma

Partisi (AKP) iktidarını açıklamaya yönelen çalışmalardaki önemli bir boşluğu da doldurabilir. AKP'nin uzun süreli ve yüksek seçmen desteğine sahip iktidarını açıklarken ideolojinin, siyasi stratejilerin, klientelist ağların ya da "oy satın alma" anlamındaki sosyal yardım programlarının etkili olduğu yaygın olarak vurgulanan konular. Ancak herhangi bir partinin, kültürel, ideolojik ya da siyasi hegemonyasına dayanarak on yedi yılı aşan bir iktidar ömrüne sahip olması yine de oldukça ender karşılaşılan bir durum. Bu nedenle, bu hegemonik durumun ideolojik ve kültürel kökenleri yanında maddi temelleri de incelenmelidir.

Bu çalışmada, AKP'nin uzun süren iktidar dönemini mümkün kılan önemli özelliklerden birinin uyguladığı yönetim stratejisi olduğunu ileri süreceğim. Bu strateji neoliberal politikaların bazı durumlarda esnetilerek Türkiye'ye uyarlamasına dayanıyor. Bu uyarlamada, neoliberal politikaların uygulanması, bu uygulama sonucunda ortaya çıkabilecek potansiyel hoşnutsuzlukların sosyal ve finansal içerilme mekanizmalarıyla törpülenmesine dayanıyor. Neoliberal popülist strateji başarılı oldukça siyasi mücadelenin muhtevasını da değiştiriyor. AKP'nin ilk hükümet döneminde, neoliberal popülizmin bir bileşeni olarak kurduğu otoriter emek rejimi ve borç disiplini altında atomize edilen işçi sınıfı, sosyal ve finansal içerilme ağları ile borçlu tüketici ya da iktidar partisi seçmeni olarak yeniden kuruluyor. Bunun sonucunda siyasetin konusu giderek daha fazla sınıflar arası (emek ile sermaye) mücadelelerle değil, egemen sınıf içi mücadelelerce şekillenir hale geliyor. Bu aynı zamanda otoriterleşmenin derinleşmesi sürenin de temel dinamiği olarak görülebilir. Bu siyasi-iktisadi mekanizmanın nasıl işlediğini açıklamak, bu çalışmanın temel konusunu oluşturuyor.

Çalışma dört bölümden oluşuyor. İlk bölümde neoliberal popülizmin gelişiminin, küresel Güney ülkelerinde uygulanan farklı birikim stratejileriyle ve 1970'lerde dünya ekonomisinde yaşanan kriz sonucunda ortaya çıkan iki temel değişimle birlikte ele almamız gerektiğini önereceğim. Bu bölüme ilk olarak ithal ikamecilikten ihracat odaklı stratejilere dönüşün farklı popülizmler yaratabildiğine ve bu değişimdeki kritik rolün iki modelin sınıfsal içeriğindeki farklılıklar olduğuna değineceğim. Ardından dünya ekonomisinde 1970'lerdeki kriz sonrasında oluşan finansallaşma ve emeğin ekonomik, siyasal ve kurumsal gücünün geriletilmesi gibi iki temel gelişmenin, neoliberal dönemde görülen popülizmlerin ekonomik içeriğinin belirlenmesinde etkili olduğunu ileri süreceğim.

İkinci ve üçüncü bölüm, ilk bölümdeki çerçevenin Türkiye'ye uyarlanmasından oluşuyor. Bu bölümlerde ilk olarak, 1980 darbesi sonrasında siyasi yasaklar kalktığında Türkiye'deki siyasi elitin karşılaştığı "yapısal uyum ikileminin" oluşturduğu 1990'lardaki siyasi istikrarsızlığın 2001 krizi ile aşıldığını ve AKP'nin iktidara gelmesiyle neoliberal popülist modelin nasıl kurulduğunu ele aldım. Ardından, otoriter bir emek rejiminin kurulması, özelleştirmeler ve mali ve parasal istikrar gibi üç ayaktan oluşan sert bir neoliberal programın yaratacağı olumsuzlukların sosyal ve finansal içerilme mekanizmaları ile telafi edilme-

si stratejisinin, Türkiye'deki neoliberal popülizmin özünü oluşturduğunu ileri sürdüm. Son olarak dördüncü bölümde, neoliberal popülizmin gerilemesi, otoriterizmin derinleşmesi ve birikim modeli krizi eğilimlerinin birbirlerini beslediğini, dolayısıyla beraber ele alınmaları gerektiğini, 2013 sonrası süreçteki ekonomik kriz dinamiklerini inceleyerek vurguladım.

Neoliberal popülizm

Popülizm kavramının tarihsel gelişimi ve farklı popülizm tanımlarını analiz etmek yerine bu çalışmada son birkaç on yılda gündeme gelen spesifik bir iktidar stratejisi olan neoliberal popülizme odaklanacağım. Ancak detaylara girmeden önce kısa bir tarihsel arka plan vermek yerinde olacaktır. Neoliberalizm öncesi dönemde, gerek Türkiye'deki gerek Latin Amerika'daki popülizm deneyimleri dönemin hâkim birikim rejiminin, yani ithal ikameci sanayileşme stratejisinin özelliklerini taşırken, yakın dönemdeki popülizm deneyimleri neoliberalizmin izini taşır. İthal ikameci kalkınma stratejilerinin uygulandığı dönemlerde sermaye birikiminin ölçeği büyük ölçüde iç pazar odaklıdır. Stratejinin temel mantığı gereği, daha önce yurtdışından ithal edilen mallara aşamalı olarak konulan gümrük kısıtlamaları ile bu malların yurtiçinde üretilmesi hedeflenir. Tüketim mallarından başlayan ithal ikamesinin, sanayileşmenin derinleşmesiyle birlikte ara mallar ve yatırım mallarına uzanması tasarlanmıştır. Bu birikim modeli iç pazar odaklı olduğu ölçüde, işçi sınıfının ekonomik, siyasal ve kurumsal olarak güçlenmesine elverişlidir. İç pazarda üretilenlerin yine yurtiçinde tüketilmesi zorunluluğu, talebin canlı olmasını, bu ise ücretlerin en az ekonomik büyüme oranı düzeyinde artması ihtiyacını beraberlinde getirir. Bu anlamıyla ithal ikameci sanayileşme stratejisinin uygulandığı dönemlerdeki popülizm uygulaması işçi sınıfının ya da alt sınıfların içerilmesine dayanır.[1]

Buna karşılık ihracata dayalı birikim modeline geçildiğinde, modelin dayandığı temel mantık değişir. Odak noktası önceden yurtiçinde üretilemeyenlerin üretilebilmesinden ziyade döviz kazandırıcı faaliyetlere kayar, iç pazar yerine dünya piyasası hedeflenir. Strateji değişikliği, işçi sınıfının ve alt sınıfların bir önceki modeldeki biçimiyle içerilmesinin de sonu anlamına gelir. Zira yeni modelde üretim dış rekabete karşı korunan bir iç pazarda değil, ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte uluslararası rekabete açık koşullarda yapılmaya başlanır. Artan rekabet baskısı karşısında özellikle yüksek teknoloji donanımı olmayan firmalar için ücretleri baskılamak, temel bir strateji haline gelir. Bir başka ifadeyle, ihracata dayalı sanayileşme stratejisi, bir önceki modelin aksine, sınıf temelli siyasetin reddedilmesine ve işçi sınıfının atomizasyonuna dayanır (Weyland, 1996).

1 Bu tip bir uygulamanın Latin Amerika bağlamındaki analizi için Yalman'a (1985), Türkiye bağlamındaki tartışması için Boratav (1983) ve Keyder'e (2014) bakılabilir.

Küresel Güney'de hâkim olan bu iki sanayileşme stratejisi, tarihsel olarak küresel kapitalizmin gelişimi ile uyumludur. Bu iki strateji yapısal olarak devlet yöneticileri, siyasi elit ve sosyal sınıflar için farklı sınırlar, farklı teşvik yapıları ortaya çıkarır. Ancak her iki dönemde ortak olan özellik alt sınıfların modele dahil edilmesi zorunluluğu iken, bu bazen ekonomi politikalarıyla, bazen de telafi mekanizmalarıyla yapılır. Örneğin ilk modelde ücret artışları örgütlü emeğin kurumsal temsiliyetiyle ve sınıf mücadelesi yoluyla gerçekleşirken, ikinci dönemde ücret artışları yerine borçlandırma ve/veya kısmi refah devleti uygulamaları gündeme gelmiştir (Karahanoğulları, 2012). Tarihsel olarak popülizmin içeriğindeki bu farklılaşmanın nedenlerini ortaya koymak, aynı zamanda, günümüzdeki neoliberal popülist politik-ekonomik rejimlerin temel özelliklerini de açık hale getirecektir. 1970'li yıllarda erken kapitalistleşmiş ülkelerde başlayan kriz sırasında birbiri ile bağlantılı olarak ortaya çıkan iki değişim, neoliberal popülizmin ortaya çıkmasındaki arka planı oluşturmuştur. Bunlardan ilki finansallaşma, ikincisi de emeğin ekonomik, siyasal ve kurumsal gücünün geriletilmesidir.

Finansallaşma, yaygın olarak kullanıldığı haliyle finansal işlemlerin, kurumların ve motivasyonların ulusal ve uluslararası ekonomideki yerinin artması olarak görülebilir (Epstein, 2005). Finansal olmayan firmaların kârlarını giderek finansal alandan elde etmeleri (Crotty, 2003; Orhangazi, 2008), borçlanmanın siyasal ve sosyal etkilerinin artması (Marrazi, 2010), bireysel borçlanmanın hızla artması (Lapavitsas, 2012) ve bankacılık sisteminin dönüşümü (Dos Santos, 2012) ya da gündelik hayatın finansallaşması (Martin, 2002) gibi başlıklar, ilgili literatürde yer alan araştırma konularındandır. Finansal alanın genişlemesi, özellikle erken kapitalistleşmiş ülkelerde 1970'li yıllardaki kriz sonrasında düşen kâr oranlarını yeniden yükseltilebilmesi için girişilen faaliyetlerin sonucunda gerçekleşmiştir. Bu sürecin bir yanında 1970'lerde Bretton Woods sisteminin çökmesinden sonra uluslararası para sisteminde yaşanan istikrarsızlığa karşın parasal disiplinin topluma dayatılması anlamında merkez bankalarının bağımsızlaştırılması yer alır. Diğer tarafında da ekonomideki Keynesyen tortunun ortadan kaldırılması için bütçe disiplini ve mali istikrar, temel politika önerisi haline gelmiştir. Böylelikle tipik olarak her bir ülkede hazine ile merkez bankası arasındaki doğrudan bağlar kopartılmıştır. Sonuçta enflasyonun düştüğü ve denk bütçe baskısının olduğu bir ortamda ekonomik büyüme için gerekli olan talep, kredi kanalı ile sağlanmaya başlanmıştır.

"Özelleştirilmiş Keynesçilik" olarak da adlandırılan bu yeni uygulama, ücretlerin artmadığı bir ortamda talebi desteklemek ve ekonomik büyümeyi sağlamak için bulunan yeni bir yol idi (Crouch, 2009). Bu yol ile hem ücret artışlarından kaynaklandığı iddia edilen enflasyon kontrol altına alınmış olacak, hem de büyüme oranlarının düşmesi gibi enflasyonu kontrol etmenin yan etkisi de ortadan kaldırılmış olacaktı. Erken kapitalistleşmiş ülkelerde 1970'li yıllar-

dan itibaren başlanan bu uygulama, geç kapitalistleşen ülkelerde yakın dönemde 1990'lardan itibaren görülmeye başlandı. Türkiye'de finansallaşmanın ikinci aşamasına tekabül eden bu süreç, 2001 krizi sonrasında hayata geçmiştir (Akçay, 2018a). Bu anlamıyla finansallaşma, hem özellikle yoksulları içeren bir uygulama olarak neoliberal popülist rejimler için önemli bir telafi mekanizması, hem de yoksulların borçlandırılması yoluyla onları disipline eden bir siyasi araç işlevi görmüştür (Saad-Filho, 2011: 244).

Neoliberal popülizmin gelişimindeki ikinci önemli etken, örgütlü emeğin siyasi, kurumsal ve ekonomik gücünün geriletilmesidir. Yine 1970'li yıllardaki krizi bir dönüm noktası olarak alırsak, kriz sonrasında işçi sınıfının güçsüzleştirilmesi, neoliberalizm olarak aklandırılan ekonomi politikaları paketinin özünü oluşturur (Harvey, 2007). Bunun teorik gerekçesi, tıpkı devlet müdahalesi gibi, sendikaların da piyasanın işleyişini bozduğu argümanına dayanıyor (Palley, 2005). Bu yaklaşıma göre sendikalar emek arzında katılıklar yaratarak ücretin serbestçe belirlenmesine engel olur. Bu sorunun çözülmesi ve piyasa ekonomisindeki uyum mekanizmalarının sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için hem emek arzının serbestçe belirlenebilmesi hem de ücretlerin aşağıya doğru da esnekleştirilmesi gerekir. Bu koşullar ise ancak emeğin siyasi, ekonomik ve kurumsal gücünün geriletilmesi ile mümkün olabilir.

İşçi sınıfının güçsüzleştirilmesi, her bir ülkelerdeki sınıfsal güç dengelerine göre farklı zamanlarda gerçekleşti. 1970'lerdeki kriz sonrasında üretimin parçalara ayrılarak farklı coğrafyalara kaydırılması gibi yapısal değişiklikler yanında, ekonomilerin dışa açılması ve finansal serbestleştirme gibi uygulamalar da sermayenin yapısal gücünü pekiştirmiştir. Sermayenin artan bu yapısal gücü, her bir ülkedeki siyasi iktidarların, küresel sermaye akımlarını kendi ülkelerine çekebilmek için uygun "yatırım ortamını" hazırlamakla görevli kılınması olarak tezahür eder. Üretimin uluslararasılaşması ve finansal serbestleşme sonucunda sermayenin yapısal gücünün artmasına ek olarak, neoliberal projenin bir parçası olarak uygulanan özelleştirme programları da iki açıdan emeğin güçsüzleştirilmesini hızlandırmıştır. Bunlardan ilki, özelleştirilen işletmelerin genellikle örgütlü işçi sınıfı içinde hem nicelik hem de nitelik açısından önemli bir yer kaplamasıdır. Bu anlamda özelleştirme sadece kamu mülkiyetinden özel mülkiyete geçiş değil, sendikasızlaşmayı da beraberinde getirmiştir. İkincisi de, özelleştirme sonucunda daha önceden meta ilişkisine sınırlı bir şekilde dahil olan eğitim, sağlık, ulaştırma ve barınma gibi alanların tam olarak metalaştırılmasıdır. Bunun sonucunda hanehalkı bütçelerinde bu hizmetler için ayrılan paylar artmış, ancak buna orantılı olarak gelirler artmamıştır.

Emeğin ekonomik, kurumsal ve toplumsal gücünün kırılması sürecinin siyasi halkası ise otoriter devlet biçimlerinin yükselişi ile birlikte gelişmiştir. Poulantzas'ın (2000) ileri sürdüğü otoriter devletçilik kavramından hareketle 1970'li yıllardaki kriz sonrasında, krizden ancak devlet biçiminin otoriterleşmesi ile çı-

kıldığını ileri sürebiliriz. Otoriter devletçilik, parlamento karşısında yürütmenin, yürütme içinde de uzmanlaşmış ekonomik aygıtların öne çıktığı bir yönetim çerçevesinin kurulmasını anlatmak için kullanılıyor (Oğuz, 2012). Bu modelin özü ise, örgütlü emeğin karar alma süreçlerinden tasfiye edilmesine dayanıyor. Oluşturulan ya da yeniden işlevlendirilmiş uzmanlaşmış ekonomik aygıtlar, sermayenin ayrıcalıklı merkezleri haline gelirken, sendikalar ya da genel olarak emeğin çıkarları, karar alma süreçlerinden dışlanır (Akçay, 2013).

Kısacası, sermayenin küresel ölçekte 1970'li yıllardaki krizden çıkış için geliştirdiği stratejilerin sonucu olarak gelişen finansallaşma ve emeğin ekonomik, siyasi ve kurumsal gücünün geriletilmesi süreçleri, alt sınıfların ekonomik olarak içerilmesi sorununun farklı şekilde çözülmesini beraberinde getirmiştir. Tekrarlamak gerekirse, neoliberalizm öncesi popülizmlerde alt sınıfların içerilmesi gelir artışına ve bizzat alt sınıfları güçlendiren ve kurumsal temsilin nispeten önemli olduğu bir yapıya dayanıyordu. Yakın dönem popülizm deneyimlerine ise finansallaşma ve örgütlü emeğin atomize edildiği koşullar damga vurmuştur. Yoksullara yönelik tasarlanan destekler ile oluşan yeni neoliberal refah rejimleri (Tillin ve Duckett, 2017) ve yoksulların borçlandırılarak hem piyasa mekanizmalarına dahil edilmesi hem de bu yolla disipline edilmesi anlamındaki finansal içerilme mekanizmaları (Bonefeld, 1995), neoliberal popülizmin iki kritik telafi mekanizması olarak görülebilir.

Temel gelişim dinamiklerini ana hatlarıyla özetlediğim neoliberal popülizm modeli, AKP'nin keşfettiği ya da ilk olarak uygulamaya koyduğu bir yenilik değil. Benzeri modeller, 1990'lı yıllardan beri bazı Latin Amerika ve Güney Aysa ülkelerinde uygulanıyor (Bar, 2003 ve 2009; De Castro, 2007). 1990'lı yılların başında Peru'daki Fujimori deneyimini inceleyen Roberts'a (1995: 100) göre liderin kişisel özellikleri, seçmenle lider arasında doğrudan kurulan ilişkiler ve kurumsallaşma dışı bir yönetim tarzı, neoliberal popülizmin özellikleri arasında idi. İlgili literatüre göre neoliberal popülizm, siyasi olarak ise başkanlık sistemi ile yakınsar (Philip, 1998: 81). Neoliberal popülizmler arasındaki benzerlikler, iktidarın tek adam elinde merkezileşmesi ile sınırlı değil. Büyük inşaat ve konut projelerine girişmek ve emek piyasasının esnekleştirilmesine yönelik adımlar, farklı neoliberal popülizmler arasındaki benzer özelliklerden sayılabilir. Roberts'a göre (1995: 103-104) Peru'da "örgütlü emeğin zayıflatılması ve işgücünün enformalleştirilmesi, özerk örgütlenme gücünü yitiren, dağınık ve heterojen bir seçmen kitlesi yaratmıştır". Aşağıda detaylı olarak değineceğim gibi, Türkiye'de 2003 yılında çıkarılan yeni İş Kanunu da, emek piyasalarının esnekleştirilmesi ve örgütlü emeğin gücünün kırılması yönünde önemli bir adım olmuştur.

Özden ve Bekmen (2015), Brezilya'da İşçi Partisi iktidarı ile Türkiye'deki AKP iktidarının uyguladıkları politikaların birbirine benzediğini ileri sürer. Yazarlara göre iki ülkedeki iki parti, disipline edici neoliberal politikalar ile popü-

list yönetim biçiminin bileşiminden oluşan yeni bir yaklaşımı hayata geçirmiştir (Özden ve Bekmen, 2015: 89). Yazarlar özellikle iki ülkede benzer dönemde kurulan yeni refah rejimlerine işaret eder. Özden ve Bekmen'e (92) göre Brezilya'daki Bolsa Família programı ile Türkiye'deki şartlı yardım sistemi, yoksulluk sorununun depolitize edilmesi projesinin parçalarıdır.

Jayasuriya ve Hewison (2004) ise, Thaksin Shinawatra liderliğindeki Tayland'ın neoliberal popülizme verilebilecek bir başka örnek olduğunu ileri sürer. Yazarlara göre neoliberal popülist rejimler, sınıf-temelli temsilî kurumları ve uygulamaları, neoliberal piyasa reformları ile popülist ve liberal olmayan siyasetlerin birleşimi ile değiştirmeyi amaçlar (Jayasuriya ve Hewison, 2004: 574). Yazarların belirttikleri bir başka husus, neoliberal popülist rejimlerde liderlerin, sıklıkla kurumsal olmayan yollarla ve plebisitler ya da doğrudan demokrasinin diğer enstrümanlarını da barındıran illiberal siyasi biçimlerle iktidarlarını korumaya çalıştıklarıdır (Jayasuriya ve Hewison, 2004: 574). Yazarların Tayland bağlamında işaret ettiği özellikler, Türkiye'de neoliberal popülist rejimin kuruluşunda da görülebilir.

Kısaca değindiğim farklı deneyimlerdeki ortak yanlar şöyle sıralanabilir: (i) tüm örneklerde yeni hükümetler ekonomik olarak sıkıntılı yılların (genellikle de sert krizlerin) ardından iktidara gelerek neoliberal politikaları hayata geçirmişlerdir, (ii) iktidarlar neoliberal politikaların uygulanması yanında sosyal yardım programları gibi telafi mekanizmalarını kullanarak iktidarda kalma koşullarını sağlamaya çalışmışlardır, (iii) her biri, örgütlü işçi sınıfının gücünü azaltacak ve işçi sınıfını atomize edecek emek piyasaları reformları uygulamıştır, (iv) gücün liderin etrafında merkezileşmesi eğilimi ve bunun için kurumsal olmayan yolların kullanılması, bir diğer özelliktir.

Türkiye'de neoliberal popülizm

Çalışmanın bu kısmı yukarıda ana hatlarıyla açıklanan neoliberal popülizm çerçevesinin, 2002 yılından bugüne kadar aralıksız bir şekilde iktidarda olan AKP yönetiminin nasıl olup da geniş toplum kesimlerini ekonomik olarak olumsuz etkileyen neoliberal politikaları uygulamasına rağmen iktidarda kalabildiğini açıklamak için kullanılabileceğini öneriyor. Bir başka ifadeyle 2000'lerdeki siyasi istikrarın ekonomi-politik arka planı, bu kavramsal çerçeve yardımıyla açıklanabilir. 2002 sonrasında siyasi istikrar getiren koşulları açıklarken, siyasi istikrarsızlıklarla geçen 1990'lı yıllarla kısa bir karşılaşma yapmak elverişli bir başlangıç noktası olabilir. Buna göre, 1990'lar, on yılda on bir hükümet kurulan, iki büyük ekonomik kriz, aralarında askerî bir müdahalenin de olduğu pek çok siyasi kriz barındıran ve dönemin resmî ideolojisinin siyasal İslâm ve Kürt hareketi tarafından sarsıldığı yıllardır. Bu anlamda siyasi istikrarsızlık 1990'lı yılları karakterize eden bir özelliktir. Siyasi istikrarsızlığı yaratan temel mekaniz-

ma ise, siyaset sınıfının karşılaştığı yapısal uyum ikilemidir. Yapısal uyum ikileminin bir tarafında siyasi iktidarların yapısal uyum programlarını uygulamak zorunda kalmaları, diğer yanında da bu tip kemer sıkma programlarının uygulanması durumunda iktidarlarının kaçınılmaz olarak sarsılması yer alır. Dolayısıyla yeni kurulan hükümetler, ekonomik sorunların üstesinden gelebilmek için istikrar programı ile yola çıkıp, kısa sürede bunun uygulanamadığını gördüler. Bu andan sonra siyasi elit içindeki mücadele, iktidar değişikliklerini hızlandırdı (Akçay, 2018b).

Ancak 1990'larda siyasi elit açısından yapısal uyum ikilemini ortaya çıkaran en önemli dinamik, emek hareketi başta olmak üzere, farklı toplumsal kesimlerin yapısal uyum programına karşı çıkabilmesidir. Emek hareketi 1980'li yıllara askerî darbe ve sıkıyönetim koşullarında başladı. 24 Ocak kararları ile ilan edilen ekonomik model değişikliği, emeğin sert itirazı ile karşılaştığında, askerî darbe, IMF programının uygulanmasının yegâne koşulu haline geldi. Bir başka ifadeyle, Türkiye'de ekonominin liberalleştirilmesi, siyaseten demokratikleşme ile eşliğinde değil, asker postalı gölgesinde gerçekleşti. 1980'ler boyunca reel ücretler, 1970'lerin sonundaki seviyeye göre sert bir şekilde düşürüldü. Reel ücretlerin baskılanması ve TL'nin değersizleştirilmesi, ihracata dayalı büyüme modelinin dayandığı iki temel idi. Bu iki koşul ise ancak otoriter bir devlet biçimi ve siyasi rejim ile hayata geçirilebildi.

Emek hareketi 1980'de ağır bir darbe aldı ancak 1989 ile birlikte yeniden kritik bir aktör olarak sahneye döndü. 1989'da Büyük Madenci Yürüyüşü ile yoğunlaşan sınıf mücadelesi somut kazanımlarla devam etti (Doğan, 2010). 1980'lerin sonlarında, 1970'lerin sonundan beri ilk kez reel ücretler artmaya başladı. Örneğin 1988 ile 1993 arasında imalat sanayisinde ortalama reel ücretler %120 arttı (Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz, 2014). Bu gelişme, siyasi iktidarlar için ancak darbe koşullarında uygulanabilen yapısal uyum programlarının devamını güçleştirdi (Köse ve Yeldan, 1998: 52). Emek hareketinin yeniden canlanmasına ek olarak 1987 yılındaki referandumla 1980 darbesi ile yasaklanan partilerin yeniden siyasete dönmeleri, siyasi rekabeti hızla artırdı. Bu iki gelişme, bir yandan 1980'li yıllardaki Anavatan Partisi iktidarlarının sonunu getirdi, diğer yandan da 2002 seçimlerine kadar sürecek koalisyon hükümetlerinin kapısını araladı.

1990'lı yıllardaki kronik siyasi istikrarsızlığın gerisinde, 1980 darbesi ile kesintiye uğrayan siyasi hayatın merkez sağda ve solda bölünmelere neden olması gibi siyaset sınıfının içinde yaşanan gelişmeler kadar, bir bütün olarak siyaset sınıfının karşı karşıya kaldığı yapısal uyum ikilemi de etkilidir. Bunun gerisinde ise canlı bir toplumsal muhalefet vardı. Siyasi istikrarsızlığı sıklıkla tekrarlanan ekonomik krizler eklendi ve bu süreç 2001 krizine kadar sürdü. 2001 krizi o kadar derin bir şekilde gerçekleşti ki, kriz sırasındaki siyasi heyet, bir yıl sonra 2002'de yapılan genel seçimlerde siyaset sahnesinden silindi. Bu anlamda 2001

krizi 1990'lı yıllardaki siyasi istikrarsızlığın sonlanması açısından kritik bir dönüştürücü oldu. 2001 krizi sonrasında Kemal Derviş yürütücülüğünde uygulanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, aynı zamanda post-Washington konsensüsü politikalarına paralel olarak dizayn edilen bir düzenleyici devlet çerçevesini hayata geçirdi. Bir bakıma, 2001 krizi sonrasında uygulanan program, 24 Ocak 1980 programının tamamlayıcısı olarak görülebilir.

2002 seçimleri sonrasında tek başına iktidar olma olanağı elde eden AKP, bir önceki koalisyon hükümeti sırasında IMF ile yapılan anlaşmaya sadık kaldı. AKP öncesi dönemde siyasal İslâmcı akımlar, o dönemin hâkim ekonomik paradigmalarından etkilenerek ithal ikameci, ulusal kalkınmacı ve Keynesyen bir ekonomik perspektife sahipti. AKP bu anlamda, içinden çıktığı siyasal İslâmcı hareket ile bir kopuşu temsil eder (Tuğal, 2009). Siyasal İslâmcı sermaye kesimlerinin temsilcisi olan Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği'nin (MÜSİAD) IMF programına açık bir şekilde karşı çıktığı bir ortamda AKP, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) tarafından desteklenen programa sahip çıkmıştır (Akçay, 2009: 261).

IMF programını sahiplenmek, AKP için pek çok yeni kapıyı açmaya yarayan bir anahtar işlevi gördü. İlk olarak program, AB'ye üyelik süreci ile birlikte, Türkiye ekonomisinin iki önemli dışsal çıpasından birini oluşturdu. İkincisi, IMF programını uyguluyor olmak, AKP'ye eski tip popülist yeniden dağıtımcı taleplere karşı bir koruma kalkanı sağladı. Üçüncüsü, AKP ile uluslararası teknokrasi arasında neoliberal reformların uygulanması için bir ittifak kurulmasının zeminini oluşturdu. Son olarak, IMF anlaşması sayesinde kurulan bu ittifaklar, AKP için devlet içinde eski müesses nizam ile mücadelesinde önemli bir meşruiyet alanı açtı.

AKP'nin iktidar stratejisinin ikinci ayağı AB'ye üyelik süreci idi. AB'ye üyelik için gerekli bazı reformları hayata geçirmek, tıpkı IMF programını uygulamak gibi, AKP için farklı açılardan çok işlevli bir proje idi. İlk olarak reform programını hayata geçiren AKP, Avrupa'daki Hıristiyan Demokratlardan esinlenerek kendisini Muhafazakâr Demokrat bir hareket olarak sundu ve liberal çevrelerce Türkiye'nin demokratikleştirici gücü olarak görülmeye başlandı. Bu anlamda AB'ye üyelik süreci AKP açısından, sadece uluslararası sermayeyi ülkeye çekmek için değil, aynı zamanda devlet içinde müesses nizama meydan okumak için de çok işlevseldi. Liberal ve sol-liberal çevrelerin ve Batı'daki önemli başkentlerin desteğini alan AKP, Kopenhag siyasi kriterlerine uyum amacıyla başta askerin sivil siyaset üzerindeki vesayetini sorgulamak üzere, pek çok alanda Kemalist güçleri geriletmeye başladı (David, 2016: 482).

IMF anlaşması ve AB'ye üyelik süreci gibi iki güçlü dışsal çıpa ile yoluna devam eden AKP, 1980 ile başlayan neoliberal projeyi önemli ölçüde derinleştirebildi. AKP'nin neoliberal projesinin üç tipik bileşeni vardı: (i) Merkez bankası bağımsızlaşması yoluyla sağlanan parasal ve mali istikrar, (ii) emek piyasası

reformları, (iii) özelleştirmeler. Merkez bankasının hükümetten bağımsızlaştırılması, hem 2001 krizi sonrası kabul edilen IMF programının parçasıydı, hem de AB'ye üyelik için gerekli olan uyum sürecinin bir bileşeni idi. Para politikasının yönetilmesinin siyasetin uzanamayacağı bir yerde konumlandırmak anlamına gelen merkez bankası bağımsızlığı, Türkiye'deki finansallaşma süreci açsından kritik bir işlev gördü. Kamu borcunu çevirme çabasının belirleyici olduğu finansallaşmanın ilk aşamasından (Güngen, 2014), hanehalkı ve firma borçlarının daha öne çıktığı ikinci aşamasına geçiş, merkez bankası bağımsızlığı ile değişen para politikası çerçevesi sayesinde mümkün oldu (Akçay, 2017a). Yeni para politikası, enflasyonu düşürmeye odaklandığından, sert mali disiplin için de uygun bir zemin hazırladı. Uygulamaya sokulan enflasyon hedeflemesi sistemi, ücret artışları üzerinde üst sınır koyarak hanehalkı borçlanmasının artması için bir teşvik mekanizması yarattı. Son olarak, yeni para politikası çerçevesi, enflasyonu düşürmeyi yüksek faizle yaptığından, yerli paranın değerlenmesi ithalatı kolaylaştırarak hem cari açığın artmasına neden oldu hem de firma borçlarının hızlı artışını beraberinde getirdi (Akçay, 2017a: 46).

AKP'nin uyguladığı neoliberal projenin ikinci ayağı örgütlü emeğin tasfiye edilmesine dayanır (Yıldırım, 2009). 1980 askerî müdahalesi ile büyük darbe yemesine rağmen 1990'larda yeniden canlanabilen emek hareketinin gücünün kırılması, 2000'lerdeki emek piyasası reformlarının özünü oluşturuyordu. Böylelikle 1990'lardaki kronik siyasi istikrarsızlığı yaratan en önemli dinamik olan canlı muhalefetin etkisizleştirilmesi yoluyla siyaset sınıfının karşılaştığı yapısal uyum ikileminin aşılması öngörülmüştü. Bu değişim, 1971'den beri yürürlükte olan İş Yasası'nın 2003 yılında yenilenmesi ile gerçekleştirildi (Bozkurt-Güngen, 2018: 225). Yeni düzenleme, yarı zamanlı işleri, alt sözleşme ilişkilerini ve taşeronlaşmayı yasallaştırdı (Özdemir ve Yücesan Özdemir, 2006). Bu değişimin emek hareketin üzerindeki etkisi yıkıcı oldu. 2001 yılında % 29,1 olan sendikalaşma oranı 2015'e gelindiğinde %6,3'e geriledi (OECD, 2015). Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi (DİSK-AR) tarafından, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçilerin toplam işçilere oranından hareketle yapılan hesaplamaya göre fiilî sendikalaşma oranı da, OECD verisine paralel olarak azalıyor. Bu veriye göre, 1988 ile 1994 yılları arasında işçilerin dörtte biri toplu iş sözleşmesi kapsamındayken bu oran 2000'lerde dramatik bir şekilde azalmış ve 2012'de %6'ya kadar gerilemiştir (DİSK-AR, 2019: 9). Örgütlü emeğin tasfiyesi sürecine enflasyon hedeflemesi sistemi ile sınırlanan ücret artışları da eklendiğinde, güvencesizlik, uzun çalışma saatleri, yapısallaşmış yüksek işsizlik oranı, düşük ücretler ve hızla artan borçluluk, otoriter bir emek rejiminin bileşenleri haline geldi (Çelik, 2015). İronik olan, AB'ye uyum süreci ve demokratikleşme rüzgârlarının estiği dönemde, otoriter bir emek rejiminin kurulmuş olmasıydı.

Bozkurt-Güngen'in (2018) vurguladığı gibi, Türkiye'de otoriterizm tartışmalarının en önemli eksikliği, emek-merkezli bir perspektifin bu tartışmaya dahil

edilmemesidir. Sürece böyle bakıldığında, 1980 dönüşümü ile kurulan otoriter devlet biçiminin gerisinde, çalışanların karar alma mekanizmalarından dışlanması olduğu görülebilir (Bedirhanoğlu ve Yalman, 2010). Otoriter devlet biçimi ve onun içeriğini oluşturan sınıf temelli siyasete son verme çabası, 1990'larda değişmedi. Ancak emek hareketinin canlanması, siyaset sınıfının IMF programlarını uygulamasını imkânsız hale getirdi. Bu ortamda düğümü çözen 2001 krizi oldu. 2000'lerin ilk başında uygulanan IMF programı, siyasi olarak demokratikleşme süreci olarak sunulsa da çalışanların karar alma mekanizmalarından dışlanması anlamında teknokratik ve otoriter bir rejim idi (Akçay, 2013). Neoliberal popülizmin düşüşe geçtiği dönemde ise teknokratik yapı yerini takdir hakkının egemenliğine bırakan ancak özü yine aynı kalan bir yönetim stratejisine dönüştü. Bu bağlamda 2003 yılında İş Kanunu'nun emeğin ekonomik, siyasal ve kurumsal gücünün geriletilmesi doğrultusunda yenilenmesinin, AKP hükümetleri döneminde giderek derinleşen otoriterleşmenin temel dinamiklerinin biri olduğu ileri sürülebilir.

AKP'nin neoliberal projesinin üçüncü ayağını özelleştirme politikası oluşturuyordu. Özelleştirme fikri AKP ile başlamadı ancak Kamu İktisadi İşletmeleri'nin (KİT) tasfiyesi 2000'lerde yaşandı. 1984'ten bu yana yapılan özelleştirme işlemlerinden 2017 itibarıyla 68,4 milyar dolar gelir elde edilmiştir. Ancak bu rakamın detaylarına bakıldığında, 1984 ile 2003 arası yapılan özelleştirmelerden elde edilen gelirin sadece 8,2 milyar dolar, buna karşın 2003 ile 2017 arasında elde edilen gelirin 60,2 milyar dolar olduğu görülür (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2019). KİT'lerin özelleştirmesi, Hazine'ye gelir sağlaması dışında iki kritik işlev gördü. Bunlardan ilki, örgütlü emeğin tasfiyesi açısından önemliydi. KİT'lerin özelleştirilmesi, aynı zamanda burada var olan örgütlülüğün de dağıtılması anlamına geliyordu. İkincisi, KİT'lerin özelleştirilmesi sonucunda gerçekleşen metalaşma ile hanehalkı bütçesindeki masraf kalemleri arttı.

Neoliberal popülizmde telafi mekanizmaları

Buraya kadar, 2002 seçimleri sonrasında iktidara gelen ve ilk döneminde IMF programı ile AB'ye üyelik süreci gibi iki çıpa ile yoluna devam eden AKP'nin neoliberal projesinin üç önemli bileşenini özetledim. Ancak bu analiz, halen nasıl oluyor da bu sert neoliberal programı uygulayan bir siyasi parti art arda seçimleri kazanabiliyor sorusunu yanıtlamaya yeterli değil. Bu soruya yanıt vermek için, neoliberal projenin uygulanması nedeniyle ortaya çıkabilecek hoşnutsuzlukları törpülemekte işlevli olan iki mekanizmayı analize dahil etmemiz gerekiyor. Bunlar 2000'lerde kurulan yeni sınırlı refah rejimi ile en yoksulların sosyal içerilmesi ve yine en yoksulların dahi ucuz krediye erişebilmesini sağlayan finansal içerilme süreçleridir. Bu iki mekanizma neoliberal popülizm projesinin "popülizm" tarafını oluşturuyor. Burada "popülizm", ekonomik olarak aşağıdan

gelen taleplerin törpülenebildiği mekanizmalar anlamında kullanılıyor.

AKP yönetimin on yedi yılı aşan iktidarının sırrının sosyal yardımlarda olduğu, Türkiye'deki sosyal bilimler alanında yaygın bir argüman. Örneğin Öniş'e (2012: 141) göre AKP'nin gücü, formel ve enformel yeniden dağıtım kanallarını kullanarak seçmen tabanını genişletmesinden geliyordu. Dorlach (2015) ise AKP'nin uyguladığı modelin "sosyal neoliberalizm" olarak adlandırılabileceğini öneriyor. Yazara göre sosyal neoliberalizm, sosyal demokrasiden de, ortodoks neoliberalizmden de farklıdır. Piyasa yönelimli ekonomi politikaları ile kapsayıcı sosyal politikaların karışımından oluşur (Dorlach, 2015: 521). Buğra (2018), eski refah devleti uygulamalarının kapsayıcı olmadığına ve genellikle enformel alanda çalışanların dışarıda bıraktığına işaret eder. Önceki refah devleti uygulamaları, daha çok formel alandaki sanayi işçilerini, köylüleri ve kamu sektöründe çalışan memurları kapsıyordu (Buğra ve Candaş, 2011). AKP döneminde kurulan yeni refah rejimi ile oluşturulan sosyal içerilme mekanizması ise tam da önceki dönemde sistemden dışlanan en yoksul kesimleri kapsamıştır. 1990'lı yıllarda başlayan Yeşil Kart uygulamasının kapsamının genişletilmesi, başlarda yeni refah rejiminin önemli bir bileşeni olarak işlev gördü. 1995 yılında 1,7 milyon olan Yeşil Kart sahiplerinin sayısı 2010 yılına gelindiğinde 10 milyona ulaşmıştı (Yörük, 2012). Yeşil Kart sistemi, 2012 yılında Genel Sağlık Sigortası sistemine dönüşle birlikte uygulamadan kaldırıldı ancak eski sistemden yararlananlar, yeni sisteme transfer edildi. AKP döneminde kurulan yeni sınırlı refah rejiminin ikinci önemli ayağını Genel Sağlık Sigortası sistemi oluşturuyordu. Yeni sistem, daha önceden işçi, memur ve kendi hesabına çalışanlar arasında var olan eşitsizlikleri ortadan kaldırarak genel bir sağlık sigortası sistemi öngörmüştür. Bu yeni sistemden en çok faydalananlar, yine bir önceki sistemden hiç yararlanamayan enformel sektördeki yoksullar oldu.

Son olarak Şartlı Nakit Transferi sistemi, AKP döneminde kurulan yeni refah rejiminin üçüncü ayağını oluşturdu. Dünya Bankası'nın sağladığı destek ile uygulanan bu sistem en yoksullara verilen şartlı nakit desteklerden oluşuyordu ve sistemin kapsadığı kişi sayısı, 2011 itibarıyla yılda 10 milyon kişiye ulaştı (Özden ve Bekmen, 2015: 93). Ancak sistemin kritik yanı, destek sağlanan kişilerin tespit edilmesinin objektif kriterlere değil, takdir hakkına dayanmasıydı (Buğra ve Candaş, 2011: 522). Aytaç'a (2014: 1219) göre bu sistem iktidar partisinin seçimlerde en yoksulların desteğini alabilmesi için düzenlenmişti. Bahçe ve Köse (2018: 576) de AKP dönenimde yeni bir neoliberal refah rejiminin kurulduğuna işaret ederken yeni sistemin "seçici, enformel ve hak temelli olmayan bir refah rejimi" olduğunu vurguluyor. Yazarlar ayrıca Türkiye'de uygulanan ekonomi politikalarının kâr dışındaki gelirleri baskılayarak çalışanları sosyal yardımlara ve finansal sisteme daha bağımlı hale getirdiğinin altını çizmiştir (580).

AKP döneminde kurulan yeni refah rejimi yoksulların sosyal içerilmesini hedeflerken (Bozkurt, 2013), politize edilmiş bir sosyal politika sistemi kurmuştur

(Eder, 2010). En yoksullar ve en dezavantajlı kesimler, AKP tarafından uygulanan kısmi refah devleti uygulamasından en çok yararlanan kesimler olmuştur (Özden, 2014: 168). Bu sistem sayesinde AKP, bir yandan yoksullardan marjinalleştirilmiş ve kayıtdışı çalışan işçilerden yaygın siyasi destek sağlarken, diğer yandan bu yeni refah rejimi, yukarıda açıklanan neoliberal projenin uygulanmasından doğabilecek hoşnutsuzlukların törpülenmesinde etkin olmuştur. Yeni kurulan kısmi refah rejimine ek olarak, yerel yönetimler aracılığıyla sağlanan yardımlar ve dinî temelli yardımseverlik kuruluşları da neoliberal popülist modelin tamamlayıcı unsurları olmuşlardır. Kısacası, AKP hükümetleri 2002'den beri neoliberal doğrultudan sapmasa da bu politikaların yaratacağı yıkıcı etkileri azaltabilecek bir refah rejimi geliştirmiştir. Sosyal yardım programlarına ek olarak örneğin neoliberal dönüşümün küçük çiftçiler ve işçileşen çiftçiler üzerindeki baskılarını azaltabilecek tarımsal sübvansiyon programları uygulanmıştır (Gürel vd. 2019). Sonuçta yeni refah rejimini oluşturan sosyal harcamaların Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYH) oranı 2000 yılında % 7,5 iken 2016 yılında % 12,5'e yükselmiştir.[2] Bu oranı 1990'lı yıllarla karşılaştırdığımızda, 2016'da 1990'lara göre üç kattan fazla sosyal harcama yapıldığını görebiliriz. Yine 2015 yılında sosyal harcamalar, toplam genel kamu harcamalarının üçte birinden fazlasını oluşturuyor. Kişi başına yapılan sosyal harcamalarına bakıldığında ise, bu meblağın 2000'de 712 dolardan 2016 yılında 3.213 dolara geldiği görülür (OECD, 2019).

Türkiye'nin neoliberal popülizm deneyiminde ikinci önemli telafi edici mekanizma finansal içerilmedir. Finansal içerilme, literatürde farklı anlamlarda kullanılabilir (Güngen, 2018). Bu çalışmada, geniş toplum kesimlerinin, özellikle de daha önce bankacılık sistemi ile ilişkilenmemiş alt gelir gruplarının finansal sisteme dahil edilmeleri, finansal içerilme olarak kullanılıyor. Grafik 1 ve 2,[3] Türkiye'de 2001 krizinden sonra toplumun en alt gelirli kesimlerinin dahi finansal sisteme dahil edildiğini gösteriyor. Grafik 1'de geliri 0 ile 1.000 TL ve 0 ile 2.000 TL arasında olan borçluların sayıları yer alıyor. Geliri 0 ile 1.000 TL arasında olan borçluların sayısı 2001 ile 2013 yıllar arasında 8,2 kat artarak 3,8 milyon kişiye ulaştı. Geliri 0 ile 2.000 TL arasında olan kesime baktığımızda, 2005 ile 2013 arasında benzer bir hızlı artış gözlemleyebiliyoruz. Bu dönem

2 OECD tanımlı sosyal harcamaların içeriği ve alt kalemleri şurada listelenmiştir: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_AGG

3 Grafik 1 ve 2, Türkiye Bankalar Birliği (TBB), Tüketici Kredileri ve Konut Kredileri Yıllık Konsolide Raporları'nda yer alan verilerden hazırlanmıştır. Veride, kredi kullananların gelir durumunu gösteren bir tasnif de yer alır. Kredi alanların gelir durumuna göre yapılan tasnifteki gelir aralıklarının reel mi nominal mi olduğu, veride açıklanmamıştır. Makale yazım sürecinde ulaştığım TBB yetkililerinden aldığım bilgiye göre veri nominaldir, bir deflatörle uyarlama yapılmamıştır. Bu verinin ileride, özellikle 2018'de görüldüğü gibi enflasyonun yüksek seyrettiği yıllara göre uyarlanması, daha isabetli sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olacaktır. Ancak veri bu haliyle de, Türkiye'de konut ve tüketici kredisi kullananların önemli bir kesiminin alt gelir grubunda yer aldığını gösterir. Makalede yer verdiğim grafikler, TBB'nin verilerinin herhangi bir uyarlama yapılmadan kullanılmasıyla hazırlanmıştır.

GRAFİK 1
Yoksulların Borçlan(dırıl)ması

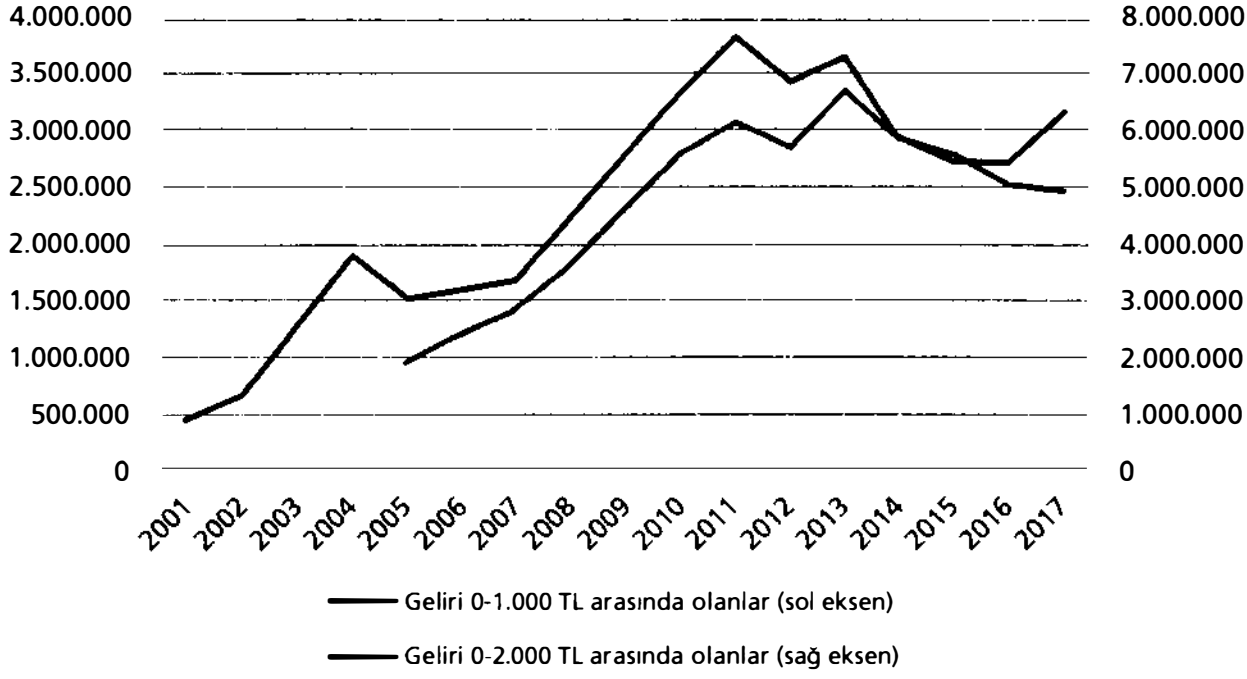

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (2019) verilerinden hazırlanmıştır, https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59

aynı zamanda neoliberal popülizmin yükselişte olduğu dönemdir. 2013, yoksulların borçlandırılması açsından bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra, birikim modelinin tıkanması nedeniyle finansal sistemin kapsayıcılığı azalmaya başlamıştır. 2017 yılında, geliri 0 ile 1.000 TL arasında olanların sayısındaki artış, devlet destekli kredi büyümesinin bir yansıması olarak görülebilir. 2018'de bu sayının sert bir şekilde düşmesi beklenmelidir.

Grafik 2'de, geliri 0 ile 2.000 TL arasında olanların toplam borçlulara oranı gösteriliyor. 2005 yılında %20 ile başlayan bu oran 2009 yılında üç buçuk kat artarak % 70'leri bulmuştur. Bu aynı zamanda Türkiye'de neoliberal popülizmin olgunlaştığı dönem olarak da görülebilir. Bu dönemde alt gelirli kesimler, toplam borçluların çoğunluğunu oluşturur. Bir anlamda hanehalkı borcunun artması, yoksulların borçlandırılmasına tekabül eder (Karaçimen, 2015). Grafik 2'de, 2008-2009 krizinden sonra duraklayan yoksul borçluların oranı 2013 sonrasında daha hızlı gerilemeye başlamıştır. Bu aynı zamanda, neoliberal popülizm modelinin de gerilemeye başladığı dönemdir.

Hanehalkı borçlanmasındaki bu hızlı artışı mümkün kılan birbiri ile bağlantılı üç önemli gelişme vardır. Bunlardan ilki, enflasyonun düşürülmesi, ikincisi bankacılık sisteminin dönüşümü, üçüncü de küresel ekonomik konjonktürün etkisidir. Yukarıda değindiğim gibi, 2001 krizi sonrasında uygulanan reform programının bir parçası olan merkez bankasının hükümetten bağımsız-

GRAFİK 2
Yoksul Borçluların Oranı

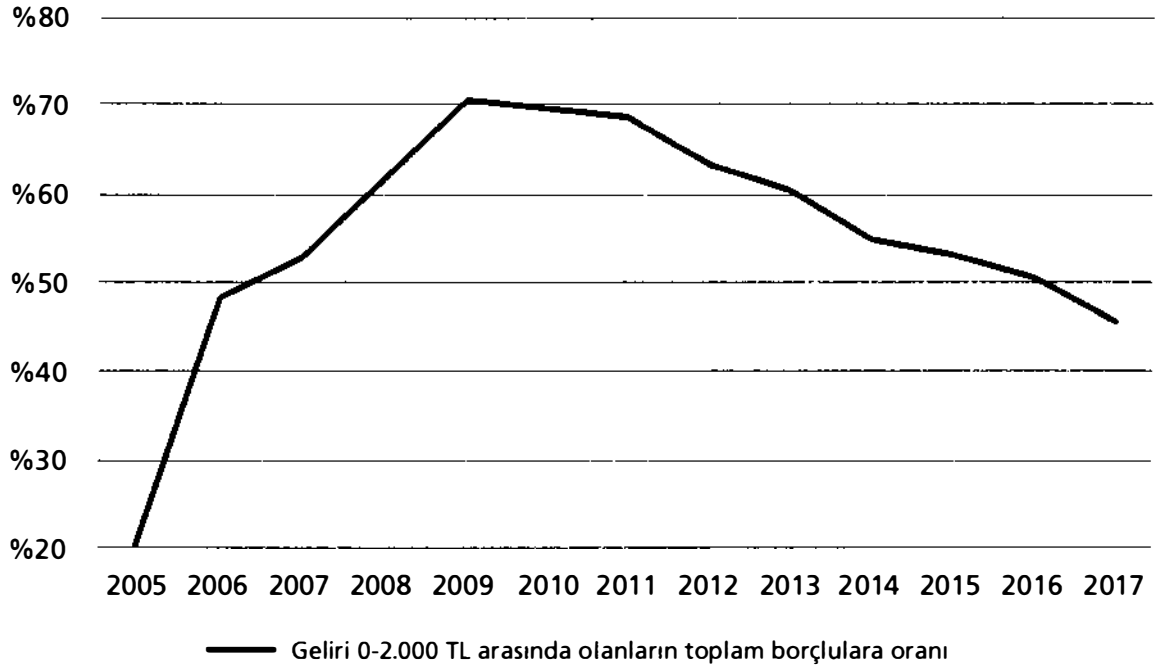

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (2019) verilerinden hazırlanmıştır, https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59

laşması ve enflasyon hedeflemesi rejimi, AKP'nin uyguladığı neoliberal programın önemli bileşenlerinden biri idi. Faizlerin düşürülmesi ve bu sayede kamu kesimi borçlanma gereğinin azaltılması, bankacılık sistemi için yeni kâr arayışının temel dinamiklerinden biri oldu. Yine 2001'de yaşanan bankacılık krizi ertesinde uygulanan bankacılık reformu sonrasında oluşan yeni finansal sistemde bankalar giderek daha fazla düşük gelirli kesimlere de borç vermeye başladılar. Yoksulların finansal içerilmesindeki temel araç ise tüketici kredileridir (Karaçimen, 2014). Bu bağlamda, giderek yaygınlaşan hanehalkı borçluluğu, bir yandan neoliberal politikaların bir sonucudur, diğer yandan da gelirin artmadığı ortamda harcamaların artmasını mümkün kılan "özelleştirilmiş Keynesçiliğin" Türkiye'ye yansımasıdır. Son olarak, küresel ekonomik konjonktürün Türkiye gibi yükselen piyasalar kategorisinde yer alan ülkeler için olumlu seyretmesi, finansal içerilmeyi kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır. Bunun temel nedeni olumlu uluslararası konjonktürde, yükselen piyasa ekonomilerinin daha düşük faizlerle uluslararası fonları kendi ülkelerine çekebilmeleridir. Düşük faizler ise, yoksulların finansal içerilmesi için anahtar işlevi görür.

Yukarıdaki grafiklere ek olarak iki veriye daha göz atmak, Türkiye'deki hanehalkı borçlanmasının ne kadar hızlı arttığını anlamaya yardımcı olabilir. Bunlardan ilki, hanehalkı borcunun GSYH'ye oranıdır. Bu oran 2000 yılının birinci çeyreğinde %2,5 iken 2013'ün dördüncü çeyreğinde % 19,6'ya ulaşmıştır (BİS, 2019).

2013 hanehalkı borcunun GSYH'ye oranı için de bir dönüm noktasıdır, 2013 sonrasında yaşanan gerileme 2018'in üçüncü çeyreği itibariyle % 15,6 seviyesine gerilemiştir (TCMB, 2018: 8). İkinci veri ise hanehalkı borcunun harcanabilir gelirine oranıdır. Bu oran da 2002'de % 4,7'den 2013'te %53'e yükselmiştir (Güngen, 2018). Hanehalkı açısından borcun harcanabilir gelire oranı için de 2013 yılı bir dönüm noktasıdır, 2018'de bu oran %45 civarına gerilemiştir (TCMB, 2018: 8).

Kısacası, neoliberal popülist rejimin oluşumunda yeni kurulan kısmi refah rejimi yanında finansal içerilme mekanizmaları da etkili olmuştur. Daha önce kredi piyasasına erişimi olmayan geniş toplum kesimlerinin, özellikle de en yoksulların finans sistemi tarafından içerilmeleri, reel ücretlerin anlamlı bir şekilde artmadığı bir ortamda kısmi refah etkisi yaratır. Örneğin, Aydoğuş (2015: 6) tarafından imalat sanayii için yapılan hesaplamaya göre, "11 yıllık 2003-2013 döneminde net reel ücretlerde yalnızca %7,3 oranında artış meydana gelirken, işçi başına reel hasıladaki artış %34, GSYH'deki artış ise %60 olarak gerçekleşmiştir". Orhangazi (2019: 344) ise 2002 ile 2017 arasında imalat sanayiinde reel ücret artışlarının oldukça sınırlı olduğunu, buna karşın emek verimliliğinin ücretlere göre çok daha hızlı arttığını gözlemlemiştir. Bir başka ifadeyle neoliberal popülizmin yükseliş döneminde imalat sanayiinde reel ücretlerde anlamlı bir artış gerçekleşmemiş, buna karşın emek verimliliği ile reel ücretler arasındaki makas ilki lehine dramatik bir şekilde açılmıştır. TCMB bünyesinde Akgündüz ve arkadaşları (2018) tarafından yapılan bir çalışmanın bulguları da yukarıdaki gözlemleri teyit eder. Bu çalışmaya göre 2009 yılı baz alındığında 2009 birinci çeyrek ile 2017 dördüncü çeyrek arasında reel birim ücretler sadece imalat sanayiinde değil, hizmetler ve inşaat sektörlerinde de geriler. Gerçekten de bir ekonomide uzunca bir süredir reel ücretler anlamlı bir şekilde artmıyorsa, yüksek işsizlik oranı yapısallaşmışsa ve özelleştirmeler nedeniyle kamu hizmetleri pahalılaşıyorsa, borçlanma geniş toplum kesimleri için kişisel bir tercih değil, bir zorunluluk haline geliyordur (Akçay, 2018c). Özellikle yoksulların borçlandırılması, aynı zamanda bir sosyal disiplin aracı olarak da işlev görür (Dağdeviren vd. 2019). Artan borçlanma, yoksulların kaderini piyasanın işleyişine ve faiz oranının değişimine daha fazla duyarlı hale getirir, bu ise siyasi istikrar talebinin artmasına neden olur. Dolayısıyla yoksulların borçlandırılması, ekonomik istikrarın bozulmaması için siyasi istikrarın sürdürülmesi düşüncesinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu ise, iktidar olan partiye büyük avantaj sağlayan bir mekanizma haline gelmiştir.

Neoliberal popülizmin gerilemesi, otoriterleşme ve kriz

Yukarıda ana hatlarıyla özetlediğim neoliberal popülizmin yerleşmesi Türkiye'deki siyasi mücadelenin yapısını değiştirmiştir. Finansallaşma ve emeğin ekonomik, siyasal ve kurumsal gücünün geriletilmesi neoliberal popülizmin kuru-

luşunda etkili oldukça, siyaset giderek daha fazla dikey sınıf mücadeleleri (emek ile sermaye) tarafından değil, yatay sınıf mücadeleleri (egemen sınıf içi) tarafından belirlenir hale gelmiştir (Akçay, 2018b). Bu süreç aynı zamanda 1990'lı yıllardaki siyasi istikrarsızlık ile 2000'lerdeki tek parti iktidarı arasındaki farkı da oluşturur. İlk dönemde var olan canlı bir emek hareketi, farklı hükümet formülasyonları tarafından uygulanmaya çalışılan IMF programlarına karşı durabilmiştir. Ancak emek hareketi 2000'lerde bir toplumsal güç olma özelliğini yitirmiş, kurulan otoriter emek rejimi ve piyasa ilişkileri çerçevesinde borçlandırılarak atomize edilmiştir. Konunun ironik olan yanı, bu otoriter emek rejiminin temellerinin, AKP'nin reformcu ve demokratikleştirici bir güç olarak görüldüğü ilk döneminde atılmış olmasıdır. Ancak örgütlü emek hareketinin tasfiye edilmesi sonucunda dikey sınıf mücadelelerinin deyim yerindeyse "askıya alınması", bir başka ifadeyle bu mücadelelerin siyasi konjonktürü tayin edici gücünün azalması, siyasi çatışmanın egemen sınıf içinde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle 2013'teki dönüm noktasından sonra egemen sınıf içi mücadeleler yoğunlaşmış ve sonunda 15 Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişimi ve ardından gelen siyasi rejim değişimi ile sürmüştür. Özellikle 2013 sonrası süreçte siyasi rejim değişimi ile sonuçlanan otoriterleşme sürecinin temel dinamiği ekonomik büyümenin yavaşlaması, yani neoliberal popülizm stratejisinin tıkanmasıdır.[4] Başından itibaren bir büyüme koalisyonu olan AKP'nin ilk kez ekonomik yavaşlama ile karşılaştığı bu konjonktür, aynı zamanda AKP'nin sosyal koalisyonlar kurma kapasitesinin da daraldığı yıllar olmuştur. 2013 sonrası dönemde siyasi otoriterleşme ile birikim modeli krizi birbirini besleyerek ilerliyor.

2013 yılını bir dönüm noktası yapan, ABD merkez bankası FED'in ileride izleyeceği para politikası ile ilgili Mayıs 2013'te yaptığı açıklamadır. Dönemin FED Başkanı Ben Bernanke'ye (2013) göre, ABD ekonomisi 2008'deki büyük resesyonun etkilerini atlatmıştır ve ekonominin ısınması ihtimaline karşı faiz artışları yakında başlayacaktır. Fed'in bu açıklaması, aralarında Türkiye'nin de olduğu yükselen piyasa ekonomisi olarak kategorize edilen ülkelerden sermaye çıkışlarını tetiklemiştir. Böylelikle, 2008-2009 yılları arasındaki kesintiyi saymazsak 2000'lerin başından itibaren küresel ekonomide var olan bol ve ucuz likidite döneminin kapanması gündeme gelmiştir. Bu süreç sadece Türkiye açısından değil, aynı kategoride yer aldığı ülkeler açısından da önemli bir dönüm

4 Bilindiği gibi Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2016 yılında GSYH'nin hesaplanma yöntemini değiştirmiştir. Bu değişiklik ile ilgili kurum tarafından halen yanıtlanmamış pek çok soruyu bir kenara koysak dahi, değişikliğin 2009'den beri ilk kez ekonomik daralma yaşanan aylarda açıklanması ve eski seri ile yeni seri arasında dramatik farkların bulunması, Türkiye'deki verilerin güvenilirliğini zedeleyen bir uygulama olmuştur. Korkut Boratav, Tuncer Bulutay, A. Yavuz Ege, Oktar Türel, Rahmi Aşkın Türeli ve Ercan Uygur'un yazdıkları "Yeni Ulusal Gelir Serileri Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler" başlıklı çalışmada TÜİK'in GSYH revizyonundaki sorunlar detaylı olarak sıralanmıştır (Boratav vd. 2017). Eski seriye göre Türkiye ekonomisi 2013 sonrasında belirgin bir şekilde yavaşlıyor. Buna karşın yeni seride bu yavaşlama yine gözlenebilmesine rağmen eski seriye göre çok daha yüksek bir ortalama büyüme ortaya çıkıyor. Konu ile ilgili ayrıca Yeldan'ın (2016) ve Duman'ın (2017) çalışmalarına bakılabilir.

noktası haline gelmiştir. Zira 2013 yılı, aynı zamanda 2008 krizinin üçüncü aşamasının da başladığı yıldır. Buna göre ABD'de patlak veren büyük resesyon hızla Avrupa'da etkisini göstermiş ve krizin kapsama alanı genişlemiştir. Bu süreçte ABD ve Avrupa ekonomileri zorda iken yükselen piyasa ekonomilerindeki yüksek büyüme oranları, dünya ekonomisini sırtlamıştır. Ancak 2013'teki dönüm noktası sonrasında yükselen ekonomilerin düşüşü gözlenir (Akçay ve Güngen, 2019). Dolayısıyla küresel krizin üçüncü aşaması, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu ülkelerde ekonomik yavaşlama sürecinin başlaması anlamına geliyor. İşte 2013 sonrasında oluşan bu düşük büyüme ortamı, neoliberal popülist modelin maddi temellerinin altını oymaya başlamıştır. Gezi Parkı protestoları, 17-25 Aralık 2013'te AKP ile Gülen Cemaati arasındaki mücadelenin yoğunlaşması, 15 Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişimi, 2017'de siyasi rejim değişimi için yapılan referandum ve nihayetinde 2018 yılındaki seçimler, 2013 sonrasındaki neoliberal popülizmin gerilemesi dönemine tekabül eder.

Neoliberal popülizmin gerileme dönemi üç önemli ekonomik darboğaz yaşanmış ve bunlardan sonuncusu 2018-2019 krizi ile sonuçlanmıştır (Akçay, 2018a). İlki 2013'te Gezi Parkı protestoları ve devlet içi iktidar mücadelesinin yoğunlaşması gibi siyasi risklerin artmasının, FED'in politika değişikliği ile birleşmesi sonucunda, yıl sonuna doğru TL'deki hızlı değersizleşme süreci ile başlamıştır. 2014'un başında TL üzerindeki baskı artarken, ekonomi yönetiminin aynı yıl bahar ayındaki yerel seçimler öncesinde bir faiz artışına yanaşmaması, sermaye çıkışlarını daha da hızlandırmıştır. Bu ortamda 27 Ocak 2014'te TCMB olağanüstü bir toplantı yaparak faizleri tek seferde % 4,5 artırmak zorunda kalmıştır (Akçay, 2014). Faiz artışı sonrasında gerçekleşmesi beklenen ekonomik yavaşlama, uluslararası sermaye hareketlerindeki kısmi toparlanma ile törpülenebilmiş ve sorunlar geleceğe ertelenebilmiştir.

İkinci önemli darboğaz, iktidar bloğu içerisindeki mücadelenin yoğunlaşması sonucunda gelen 15 Temmuz 2016'daki darbe girişimi sonrasında gerçekleşmiştir. Esasında gerek sanayi üretimi, gerekse batık kredi oranlarına bakıldığında ekonomik yavaşlama temmuz ayı öncesinden başlamıştır (Akçay, 2018d). Ancak temmuzdaki siyasi belirsizlik sonrasında uluslararası kredi değerlendirme kuruluşlarının Türkiye'nin notunu düşürmeleri, sermaye girişlerini olumsuz etkilemiştir. Türkiye ekonomisi, 2016'nın üçüncü çeyreğinde, 2009'daki küresel krizden beri ilk kez ekonomik daralma yaşamıştır. Bu ortamda, 16 Nisan 2017'de yapılması planlanan siyasi rejim değişikliği hakkındaki anayasa referandumu öncesinde ekonomik büyümenin canlandırılması için üç ayaklı bir ekonomik strateji uygulamaya konulmuştur. Geniş kapsamlı vergi indirimleri ve borç yapılandırmaları stratejinin ilk iki ayağını oluştururken, Kredi Garanti Fonu sayesinde başlatılan devlet destekli kredi genişlemesi döngüsü, kısa sürede ekonomik büyümeyi canlandırmaya yetmiştir (Akçay, 2017b). Ancak Temmuz 2016'da ilan edilen Olağanüstü Hal'in devam etmesi ve siyasi belirsizlikle-

rin sürmesi nedeniyle TL üzerindeki değersizleşme baskısının yeniden artması üzerine 2017 yılında, bu sefer kademeli olarak faiz artışına gidilmiştir.

2013 sonrasında, neoliberal popülizmin gerilemesi sürecindeki üçüncü ekonomik darboğaz, Ağustos 2018'de bir döviz krizi biçimini alarak hızla bir resesyona dönüşmüştür. Şubat 2019 itibarıyla göründüğü şekliyle 2018-2019 krizinin üç aşaması vardır. Bunlardan ilki 2018 Ağustos'unda yaşanan döviz krizidir. 2018'in Ocak ile Ağustos ayları arasında TL'nin ABD dolarına karşı değer kaybı %40'ı geçmiştir (Akçay ve Güngen, 2018). TCMB, döviz krizi sonrasında TL'deki değersizleşmeyi durdurabilmek için şok bir faiz artışı yaparak politika faizini tek seferde 6,25 puan artırmıştır. Döviz krizi, ardından gelen faiz şoku ile birleştiğinde ortaya çıkan kredi çöküşü, Türkiye ekonomisini derin bir resesyona itmiştir. Krizin ikinci aşaması, ekonomi yönetiminin krizin kendisini olmasa da sonuçlarını görünmez kılma çabalarından oluşuyor. Bu süreçte enflasyonu düşürmek için ekonomi yönetimi tarafından başlatılan kampanyalara, fiyat artışı durdurulamayan soğan ve patates gibi ürünlerin fiyatlarının düşürülebilmesi için yapılan depo baskınları eşlik etmiştir. Bu sürecin son halkası ise Ocak 2019'da gıda fiyatlarındaki artışın durdurulamaması karşısında belediyelerce organize edilen ucuz sebze satış noktalarının kurulmasıdır. Krizin üçüncü aşamasının 31 Mart 2019'daki yerel seçimlerden sonra başlaması bekleniyor. Bunun nedeni, ekonomi yönetiminin, krizin ortaya çıkardığı maliyetin kimin üzerine yükleneceğine ya da hangi kesimlerin kurtarılacağına halen karar verememiş olması ya da seçimler nedeniyle bu kararı ertelemesidir. Şimdiye kadar, batık kredi oranının hızla arttığı bir ortamda, yükün reel sektörün mü bankacılık sektörünün mü üzerinde kalacağı sorunu, çeşitli uygulamalarla ertelenebilmiştir. Ancak kredi çöküşünün sonlanması ve yeni bir ekonomik genişleme döngüsünün başlayabilmesi için yeni bir kurtarma paketini içeren bir kemer sıkma programının uygulanması gerektiği görüşü, giderek yaygınlaşıyor.

Kısacası, 2013 sonrası dönemde varılan noktada neoliberal popülist model bir yol ağzındadır. Takip edilebilecek yollardan biri, bu sert kriz ortamından ya IMF ile yeni bir anlaşma yaparak ya da IMF ile bir anlaşma yapmadan ama ekonomi yönetiminin ilan edeceği sert bir kemer sıkma programı ile çıkmayı denemek olabilir. Eğer bu yol seçilirse, neoliberal popülist modelin telafi mekanizmaları fiilen iptal edilmiş olacaktır. Bu modelin işleyişinde önemli bir kolaylaştırıcı olan yoksulların borçlandırılması, mevcut faiz oranları ile zaten sürdürülemez hale gelmiştir. Mevcut durumun üzerine yeni bir kemer sıkma programı uygulanması durumunda faizlerin daha da artmasını, dolayısıyla finansal içerilme mekanizmasının uzun bir süreliğine tamamen devre dışı kalması riskini ortaya çıkabilir. Diğer yandan, yeni sınırlı refah rejimini oluşturan farklı sosyal yardım uygulamalarında bazı kesintilere gidilmesi, sağlık ve sigorta sisteminden yararlanabilmek için katkı paylarının artırılması ya da emeklilik yaşının daha da yükseltilmesi gibi kemer sıkma tedbirleri, sosyal içerilme mekanizmasını

büyük oranda aşındıracaktır. Dolayısıyla, bu ortamda sırf kemer sıkma tedbirlerinden oluşan bir ekonomik programın siyaseten ne kadar sürdürülebileceği oldukça şüphelidir. Zira 2008 krizinden sonra Avrupa ülkelerinden benzer kemer sıkma programlarını uygulayan ülkelerin hepsinde iktidar değişimi yaşanmıştır. Türkiye'nin yeni siyasi rejiminin yarattığı özgül koşulları göz önüne alırsak, olası bir sert kemer sıkma tedbirlerinden oluşan ekonomik programın ancak daha otoriter bir siyasi atmosferde uygulanabileceğini öngörmek zor değildir. Bir başka ifadeyle, (IMF'li ya da IMF'siz) olası bir sert kemer sıkma programı, önümüzdeki dönemde siyasi otoriterleşmenin temel dinamiği olabilir.

Ekonomi yönetiminin önündeki ikinci yol, neoliberal popülist modelin iktidar için en işlevli olan "popülist" kısımları sürdürebilmek için ana akım neoliberal programın sınırlarını zorlayacak, hatta yer yer ana akım dışına çıkabilecek bir rotaya girilmesidir. Bu rota henüz netleşmedi. Ancak 2013 sonrasında ekonomi yönetiminin her darboğazda bocalaması sonrasında, deneme yanılma yöntemi ile ve parçalı olarak uygulanmak zorunda kalınan kısmi ithal ikamesi ya da yerli üretim için verilen teşviklerin artırılması gibi önlemler, ikinci yolun ön adımları olarak görülebilir (Güngen ve Akçay, 2016). Neoliberal projenin dışına taşabilecek ve kamunun yeniden üretim ve dağıtım kanalların aktif hane gelebileceği bir çeşit yeni kamu girişimciliği süreci ile özelleştirmelerin ters istikametine yönelen bir hareket, ancak krizin çok daha derinleşmesi ve uzun süreli bir depresyona dönüşmesi ile gündeme gelebilir. Bu tip bir girişim ortaya çıksa dahi, mevcut rejimin kriz öncesi dönemine dönmesi, daralma beklentilerinin arttığı dünya ekonomisinin güncel konjonktüründe oldukça zordur.

Ekonomi yönetiminin tek umudu, FED'in 29-30 Ocak 2019 tarihinde yaptığı toplantılar sonrasında faiz artışına ara verdiğini ve bilanço daraltma sürecini esnetebileceğini ilan etmesi neticesinde uluslararası sermaye akımlarının yeniden yükselen piyasalara yönelmesi ihtimalinin gerçekleşmesi, yani 2013 sonrasındaki birikim modeli krizi konjonktürünün bir süreliğine daha ileriye ertelenebilmesidir (Akçay, 2019). Ancak bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda dahi uluslararası fonların sert bir ekonomik daralma yaşan bir ülkeyi tercih etmesi için çok az nedeni vardır. Ek olarak İtalya'nın yeniden resesyona girdiği, Almanya'nın dört yıl aradan sonra ilk kez resesyona yaklaştığı bir Avrupa varken, Türkiye ekonomisinde canlı bir ekonomik toparlanma beklenmesi gerçekçi değildir. Bir başka ifadeyle, ekonomi yönetimi tarafından, döviz krizi sonucunda TL'deki değersizleşmenin ihracatı artırması yoluyla ekonomik büyümenin gelmesi şeklinde formüle edilen krizden çıkış stratejisinin, Türkiye'nin en büyük ihraç pazarı olan Avrupa'da durgunluk varken nasıl işleyebileceği sorusu yanıtsızdır. Kısacası, 2013 sonrası dönemde Türkiye ekonomisinin yaşadığı sorunlar dönemsel ekonomik daralmalar değil, bir birikim modeli krizidir. Eski modele dönme çabaları, birikim sadece krizini yaratan mekanizmaları yeniden işleteceği için, kriz konjonktürünün kısa dönemde aşılması mümkün görünmüyor. Bu anlamıyla

Türkiye'nin bir kere daha 1960 ve 1980 dönüşümleri ya da 2001 krizi gibi önemli tarihsel dönüm noktalarından birine doğru yaklaştığını öngörebiliriz.

Sonuç

Bu çalışmanın temel motivasyonlarından biri, sert bir neoliberal ekonomik programı uygulayan bir partinin aynı zamanda uzun süre iktidarda kalabilmesini sağlayan koşulların neler olabileceği sorusuna yanıt verecek bir araştırma çerçevesi önerebilmekti. İlgili literatürde Türkiye özelinde ve AKP deneyimi bağlamında bu soruya verilen yanıtlar ya kültürel ve ideolojik yönü ağır basan açıklamalara ya da söz konusu dönemde yeni kurulan sosyal yardım sisteminin iktidar partisine sağladığı avantajlara odaklanır. Neoliberal popülizm kavramı çerçevesinde yapılan analizler, genellikle ikinci kategoride yer alır. Yukarıda ana hatlarıyla önerdiğim çerçeve ise, yeni kurulan kısıtlı refah rejimi ile sağlanan sosyal içerilme yanında yoksulların finansal sistem tarafından içerilmesinin etkili bir telafi mekanizması oluşturduğunu ortaya koyuyor. On yedi yıla yaklaşan iktidar ömrü içinde AKP, ideolojik ve kültürel öğelerin yanında, bu iki telafi mekanizması sayesinde de, sert bir neoliberal programların yaratabileceği hoşnutsuzlukları maddi olarak törpüleyebilmiştir.

Ancak bu siyasi-iktisadi sistemin aksamadan işleyişi, başka pek çokları gibi, canlı bir ekonomik büyüme temposunun sürekliliğine bağlıdır. Tam da bu nedenle, 2013 sonrasında küresel krizin üçüncü aşamasının, aralarında Türkiye'nin de olduğu yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik yavaşlama olarak belirginleşmesi, neoliberal popülizmin işleyişi için gerekli olan maddi zemini erozyona uğratmıştır. Tesadüfi olmayan bir şekilde, 2013 sonrasındaki giderek sıklaşan ekonomik darboğazlar 2018'de başlayan bir krizle sonuçlanmış; yine aynı tarihten sonra yoğunlaşan siyasi krizler ise parlamenter sistemin sonu ile neticelenmiştir. Bu gelişmeler bize, Türkiye'deki neoliberal popülist deneyin bir yol ayrımına girdiğini gösteriyor. Popülizm tarafı törpülenmiş bir neoliberalizm (olası bir yeni IMF programı) ile neolibealizmden uzaklaşmayı göze alan bir yeni-kalkınmacı program, seçenekler arasında olabilir. Ancak yollardan hangisine sapılacağı, iktidar bloğundaki güç dengeleri kadar 2018-2019 krizinin nasıl seyredeceği ile ilgili olacaktır. Ancak her iki seçeneğin de Türkiye'deki otoriterleşme sürecini tersine çevirmeye olanak sağlayacak dinamikleri üretmesi beklenmemelidir.

KAYNAKÇA

Akçay, Ü (2009) *Para, Banka, Devlet: Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politiği*, SAV, İstanbul.

Akçay, Ü (2013) "Sermayenin Uluslararasılaşması ve Devletin Dönüşümü: Teknokratik Otoriterizmin Yükselişi", *Praksis*, 30-31: 11-39.

Akçay, Ü (2014) "Küresel Krizde Yeni Aşama, Merkez Bankası Kararları ve Yaklaşan Krizin Adını Koymak", *Kriz Notları*, 29 Ocak 2014, https://kriznotlari.blogspot.com/2014/01/kuresel-krizde-yeni-asama-merkez-bankas.html

Akçay, Ü. (2017a) "Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun 'Özelleştirilmesi'" P. Bedirhanoğlu vd. (der.) *Finansallaşma Kıskacında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* içinde, Notabene Yayınları, İstanbul, 45-82.

Akçay, Ü. (2017b) "Geleceğe Kaçış Planı", *Express*, 155: 26-29.

Akçay, Ü. (2018a) "Die Krise der türkischen Wirtschaft und die Grenzen abhängiger Finanzialisierung", *Prokla*, 48(4): 617-639.

Akçay, Ü. (2018b) "The Turkish Quagmire", *Catalyst*, 1(4): 179-208.

Akçay, Ü. (2018c) "İyi Parti'nin 'borç silme' önerisi ve sınırları", *Gazete Duvar*, 8 Mayıs 2018, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2018/05/08/iyi-partinin-borc-silme-onerisi-ve-sinirlari/

Akçay, Ü. (2018d) "Sanayi daralıyor, batık krediler ve işsizlik artıyor", *Gazete Duvar*, 22 Kasım 2018, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2018/11/22/sanayi-daraliyor-batik-krediler-ve-issizlik-artiyor/

Akçay, Ü. (2019) "Fed'in 'U' dönüşü", *Gazete Duvar*, 7 Şubat 2019, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/02/07/fedin-u-donusu/

Akçay, Ü. ve Güngen, A. R. (2018) "Lira's downfall is a symptom: the political economy of Turkey's crisis", *Critical Macro*, 18 Ağustos 2018, https://criticalfinance.org/2018/08/18/liras-downfall-is-a-symptom-the-political-economy-of-turkeys-crisis/

Akçay, Ü. ve Güngen, A. R. (2019) *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*, 3. Baskı, Notabene Yayınları, İstanbul.

Akgündüz, Y.E. vd. (2018) "Ücretler ve İşgücü Verimliliğine Mikro Bakış", *Merkezin Güncesi, TCMB*, http://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/ucretler-isgucu-verimliligine-mikro-bakis

Aydoğuş, O. (2015) "Ekonomide Yeniden Dengelenmenin Zorluğu ve İktisat Politikasında Arayışlar", *İktisat ve Toplum*, 56: 4-8.

Aytaç, S. E. (2014) "Distributive Politics in a Multiparty System: The Conditional Cash Transfer Program in Turkey", *Comparative Political Studies*, 47(9): 1211-1237.

Barr, R. R. (2003) "The Persistence of Neopopulism in Peru? From Fujimori to Toledo", *Third World Quarterly*, 24(6): 1161-1178.

Barr, R. R. (2009 "Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics", *Party Politics*, 15(1): 29-48.

Bedirhanoğlu, P. ve Yalman, G. (2010) "Neoliberal transformation in Turkey: State, class and discourse" Saad-Filho, A. ve Yalman, G. (der.) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-Income Countries Policy Dilemmas, Crises, Mass Resistance* içinde, Routledge, Londra, 107-127.

Bernanke, B. S. (2013) "The Economic Outlook", *Board of Governors of the Federal Reserve System*, 22 Mayıs 2013, https://www.federalreserve.gov/newsevents/testimony/bernanke20130522a.htm

Bonefeld, W. (1995) "The politics of debt: social discipline and control", *Common Sense*, 17: 69-91.

Boratav, K. (1983) "Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Dönemi Üzerine Bazı Notlar", *Yapıt*, 1: 7-18.

Boratav, K. vd. (2017) "Yeni Ulusal Gelir Serileri Üzerine Gözlem ve Değerlendirmeler," *Cumhuriyet Akademi*, 28 Mart 2017.

Bozkurt-Güngen, S. (2018) "Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey", *South European Society and Politics*, 23(2): 219-238.

Bozkurt, U. (2013) "Neoliberalism with a Human Face: Making Sense of the Justice and Development Party's Neoliberal Populism in Turkey", *Science & Society*, 77(3): 372-396, 384.

Bugra, A. ve Candas, A. (2011) "Change and Continuity under an Eclectic Social Security Regime: The Case of Turkey", *Middle Eastern Studies*, 47(3): 518.

Buğra, A. (2018) "Social Policy and Different Dimensions of Inequality in Turkey: A Historical Overview", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(4): 318-331.

Crotty, J. (2003) "The Neoliberal Paradox: The Impact of Destructive Product Market Competition and Impatient Finance on Nonfinancial Corporations in the Neoliberal Era", *Review of Radical Political Economics*, 35(3): 271-279.

Crouch, C. (2009) "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime", *The British Journal of Politics and International Relations*, 11: 382-399.

Çelik, A. (2015) "Turkey's New Labour Regime under the Justice and Development Party in the First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization", *Middle Eastern Studies*, 51(4): 618-635.

Dagdeviren, H. vd. (2019) "Financialisation, Welfare Retrenchment and Subsistence Debt in Britain", *New Political Economy*, DOI: 10.1080/13563467.2019.1570102

David, I. (2016) "Strategic Democratisation? A Guide to Understanding AKP in Power", *Journal of Contemporary European Studies*, 24(4): 478-493.

De Castro, R. C. (2007) "The 1997 Asian Financial Crisis and the Revival of Populism/Neo-Populism in 21st Century Philippine Politics", *Asian Survey*, 47(6): 930-951.

DİSK-AR (2019) *Türkiye'de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019)*, DİSK, İstanbul.

Dogan, M.D. (2010) "When Neoliberalism Confronts the Moral Economy of Workers: The Final Spring of Turkish Labor Unions", *European Journal of Turkish Studies*, http://ejts.revues.org/4321

Dorlach, T. (2015) "The prospects of egalitarian capitalism in the global South: Turkish social neoliberalism in comparative perspective", *Economy and Society*, 44(4): 519-544.

Dos Santos, P. (2012) "On the Content of Banking in Contemporary Capitalism" Lapavitsas, C. (der.) *Financialisation in Crisis* içinde, Brill, Leiden ve Boston, 83-118.

Duman, A. (2017) "TÜİK Önce Kendine Bir Revizyon Yapsa Keşke: Ses Var, Görüntü Yok", *İktisat ve Toplum*, 76: 44-49.

Eder, M. (2010) "Retreating State? Political Economy of Welfare Regime Change in Turkey" *Middle East Law and Governance* 2: 152-184.

Epstein, G. (2005) "Introduction" Epstein, G. (der.) *Financialization and the World Economy* içinde, Edward Elgar, Cheltenham, 3-16.

Güngen, A. R. ve Akçay, Ü (2016) "Türkiye'de Ekonomi Politikasında Arayışlar, Çıkmazlar ve Alternatifler" Tören, T. ve Kutun, M. (der.) *Yeni Türkiye? Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar* içinde, SAV, İstanbul, 246-279.

Güngen, A.R. (2014) "Hazine Müsteşarlığı ve Borç Yönetimi: Finansallaşma Sürecinde Bir Kurumun Dönüşümü", *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1): 1-21.

Güngen, A.R. (2018) "Financial Inclusion and Policy-Making: Strategy, Campaigns and Microcredit a la Turca", *New Political Economy*, 23(3): 331-347.

Gürel, B. vd. (2019) "The rural roots of the rise of the Justice and Development Party in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, https://doi.org/10.1080/03066150.2018.1552264

Harvey, D. (2007) *A Brief History of Neoliberalism,* Oxford University Press, Oxford.

Jayasuriya, K. ve Hewison, K. (2004) "The Antipolitics of Good Governance", *Critical Asian Studies*, 36(4): 571-590.

Karaçimen, E. (2014) "Financialization in Turkey: The Case of Consumer Debt", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16(2): 161-180.

Karaçimen, E. (2015) *Türkiye'de Finansallaşma: Borç Kıskacında Emek*, SAV Yayınları, İstanbul.

Karahanoğulları, Y. (2012) "Neo-liberal Popülizm: 2002-2010 Kamu Maliyesi, Finans, Dış Ticaret Dengesi ve Siyaset," *Toplum ve Bilim*, 123: 116-145.

Keyder, Ç. (2014) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Köse, A. H. ve Yeldan, E. (1998) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, 77: 45-67.

Laclau, E. (1977) *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, NLB, Londra.

Lapavitsas, C. (2012) "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation" Lapavitsas, C. (der.) *Financialisation in Crisis* içinde, Brill, Leiden ve Boston, 15-50.

Marazzi, C. (2010) *The Violence of Financial Capitalism*, The MIT Press, Cambridge.

Martin, R. (2002) *Financialization of Daily Life*, Temple University Press, Philadephia.

Mudde, C. (2004) "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition,* 39(4): 541-563.

OECD, (2017) *Employment Outlook*, erişim tarihi: 15 Şubat 2019, https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2017_empl_outlook-2017-en#page15

OECD, (2019) *Social Expenditure*, erişim tarihi: 25 Şubat 2019, https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=SOCX_AGG

Oğuz, Ş. (2012) "Türkiye'de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası", *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12 (45-46): 2-15.

Orhangazi, Ö. (2008) *Financialization and the US Economy*, Edward Elgar, Cheltenham ve Northampton.

Orhangazi, Ö. (2019) "2000'li Yıllarda Yapısal Dönüşüm ve Emeğin Durumu", *Çalışma ve Toplum*, 60: 325-348.

Öniş, Z. (2012) "The triumph of conservative globalism: The political economy of the AKP era", *Turkish Studies*, 13(2): 135-152.

Özdemir, A. M. ve Özdemir, G. Y. (2006) "Labour Law Reform in Turkey in the 2000s: The Devil is not Just in the Detail But Also in the Legal Texts", *Economic and Industrial Democracy*, 27: 311-331.

Özden, B. A. (2014) "The Transformation of Social Welfare and Politics in Turkey: a Successful Convergence of Neoliberalism and Populism" Akça, İ., Bekmen, A. ve Özden, B. A. (der.) *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony* içinde, Pluto Press, Londra.

Özden, B. A. ve Bekmen, A. (2015) "Rebelling against Neoliberal Populist Regimes" Isabel David, I. ve Toktamis, K. (der.) *Everywhere Taksim: Sowing the Seeds for a New Turkey at Gezi* içinde, University of Amsterdam Press, Amsterdam, 89-104.

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, (2019) *Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları*, erişim tarihi: 16 Ocak 2019, http://www.oib.gov.tr/T%C3%BCrk%C3%A7e/Sayfalar/Detay/T%C3%BCrkiyede_%C3%96zelle%C5%9Ftirme_Uygulamalar%C4%B1/1489152956.html?

Palley, T. I. (2005) "From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms in Economics" Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (der.) *Neoliberalism* içinde, Pluto Press, Londra, 20-29.

Philip, G. (1998) "The New Populism, Presidentialism and Market-Orientated Reform in Spanish South America", *Government and Opposition*, 33(1): 81-97, 81.

Poulantzas, N. (2000 [1978[) *State, Power, Socialism*, Verso, Londra [Türkçesi: *Devlet, İktidar, Sosyalizm*, çev. Turhan Ilgaz, Epos, Ankara, 2006].

Roberts, K. M. (1995) "Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case", *World Politics*, 48(1): 82-116.

Saad-Filho, A. (2011) "Crisis in neoliberalism or crisis of neoliberalism?", *Socialist Register*, 47: 242-259

Taymaz, E., Voyvoda, E. ve Yımaz, K. (2014) "Demokrasiye Geçiş, Reel Ücretler ve Verimlilik: Türk İmalat Sanayiinden Bulgular", *Koç University-Tüsiad Economic Research Forum, Working Paper Series*, https://eaf.ku.edu.tr/sites/eaf.ku.edu.tr/files/erf_wp_1408.pdf

TCMB. (2018) *Finansal Hesap Raporu, 2018 III. Çeyrek*, http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/61088171-0252-4170-9a9c-04e3a544dd1f/Finansal+Hesaplar+Raporu_2018_III%C3%87.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-61088171-0252-4170-9a9c-04e3a544dd1f-mxmre.p

Tillin, L.ve Duckett, J. (2017) "The politics of social policy: welfare expansion in Brazil, China, India and South Africa in comparative perspective", *Commonwealth & Comparative Politics*, 55(3): 253-277.

Tuğal, C. (2009) *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford [Türkçesi: *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, çev. Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2. baskı, 2011].

Türkiye Bankalar Birliği. (2019) https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/4

Weyland, K. (1996) "Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities", *Studies in Comparative International Development*, 31(3): 3-31.

Yalman, G. (1985) "Popülizm, Bürokratik-Otoriter Devlet ve Türkiye", *Onbirinci Tez*, 1: 16-69.

Yeldan, E. (2016) "'Yeni' milli gelir serisi üzerine gözlemler", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/648453/_Yeni__milli_gelir_serisi_uzerine_gozlemler.html

Yıldırım, D. (2009) "AKP ve Neoliberal Popülizm" Uzgel, İ. ve Duru, B (der.) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Phoenix Yayınevi, Ankara, 66-107.

Yörük, E. (2012) "Welfare Provision as Political Containment: The Politics of Social Assistance and the Kurdish Conflict in Turkey", *Politics & Society* 40(4): 517-547.

21. yüzyılda toplumsal hafızanın sağ popülist temsili

Zeynep Özen Barkot

Özet: 21. yüzyıla özgü sağ popülizmin ayırt edici özelliklerinden biri, toplumsal hafızaya yönelik stratejisinde görülebilir. Bu makale, son on yılda yükselişe geçen sağ popülist söylemin toplumsal hafıza ile kurduğu ilişkiyi temsil kavramından yola çıkarak ele alıyor. Toplumsal hafızanın temsile neden ihtiyaç duyduğunu, temsilin yapısal eksikliğiyle açıklıyor: temsil, kendinde "namevcudiyet"i barındıran ve bundan dolayı kaybın anlatısallaşmasına olanak tanıyan bir anlamlandırma yoludur. Buradan hareketle makale, günümüzdeki sağ popülist söylemin toplumsal hafıza açısından temsilin sunduğu olanakları ne şekilde kapattığını sorgulayacak. Popülizm şimdiki zamanın ihtiyaçlarına göre geçmişi imgesel bir yeniden üretimini gerçekleştirirken, şimdiki zamanı da düşsel-mitsel bir mazi kurgusuyla manipüle eder. Bu makalenin amacı, travmaya yer açmayan popülizmin toplumsal hafıza stratejisini ve bunun taşıdığı riskleri tartışmaya açmaktır.

Anahtar sözcükler: Popülizm, toplumsal hafıza, temsil, travma.

Giriş

Zamanımızın disiplinler arası bir çalışma alanı olan toplumsal hafıza, tarih –bilhassa siyasal tarih– çalışmaları bakımından son derece zengin bir kaynak. Bunun temel sebeplerinden biri, öznesi belirsiz yaşanmışlığın reelliği ile resmî ideolojiyle süslenmiş tarihyazımı; vaka ile onun dökümü arasında belki de asla doldurulamayacak, her zaman politik ihtimallere gebe bir boşluğa yerleşmesiyle ilgilidir. Diğer bir deyişle, toplumsal hafızanın kıymeti, gerçeklik ile onun yazımı arasında öznelere ve öznelliğe yer açabilmesinden, tarihçinin seçip kayda geçirdikleri dışında deneyimin gerçek sahiplerine söz verebilmesinden, dahası o güne kadar suskun kalmış ya da kalmak zorunda bırakılmış kesimlerin hikâyelerini yazabilmesinden gelir. Bu muazzam çalışma alanı, gücünü yalnızca yeni ve duyulmamış hikâyelerin gün yüzüne çıkmasından almaz, aynı zamanda bizi hatırlama ve unu-

tuşun güç ilişkileri içindeki pozisyonuna da çağırır. Bu yöndeki çalışmalar, mütehakkimler ile tarihsel hakikate yönelik bilgi arasındaki korelasyonlara, işbirliklerine ve çelişkilere işaret eder. Hafızanın patikası, deneyimin ve ondan artakalanın bir seçme ve yerleştirme işlemine tabi tutulmasına, en başından ayrıcalıklı sayılanlarla tahakküm altında tutulan anılara, tanınan ve kayda geçirilenlerle birlikte henüz hesaba katılmamış, yazılmamış bir tarihin özneleri arasındaki gerilime çıkar. Bir bakıma hafıza çalışmaları, hegemonik söyleme karşı epistemolojik mücadele verebilecek, şimdiye kadar ilgiye mazhar olamamış/es geçilmiş öteki anlatılara epistemik itibar kazandıracak bir potansiyele sahip görünür (Medina, 2011).

Ne var ki, toplumsal hafızanın aklımızda tutmamız gereken Janusvari bir yüzü var: o henüz dile dökülemeyeni, hakkında "konuşulamayanı" da içeren heterojen bir deneyim alanı olduğundan, bastırılanı ve onun günün birinde (ne şekilde?) geri döneceğini barındırır. Sosyal bilimlerin kimi zaman fazlasıyla otantiklik/sahicilik yüklediği bu hafıza biçimi, öngörülemeyeni dışavurma potansiyeliyle kendisine yorulan *keşif*leri sunabileceği gibi, daha en baştan melankolik bir yadigâr olarak anlamlandırılma ve adlandırılmayı bekleyen anıların manipülasyonuna da açık olabilir. Karşılaşma ve yüzleşmeler oranında resmî tarihe kafa da tutabilir, aynı meşrepten dolayı yönlendirilen bir zemine de kayabilir; siyasetin değişen ihtiyaçlarıyla seçilen ve safdışı bırakılan anıların, travmaların, kayıp ve yaraların aşırı-yorumlanışına ve buradan kurulan özdeşleşme ve denkliklere savrulabilir. Zira toplumsal hafıza, yalnızca öykülerin öznelerarası aktarımıyla değil, sistematik olarak tasnif edilen imgeler ve onların tekrarlarıyla, ritüellerle, etrafında birleşilen simgelerle, uygun bulunan mitlerin kullanıma açılışıyla, daha önemlisi onları üreten anlam mekanizmalarıyla da inşa edilir. Kaldı ki, hatırlama ve unutuşun kendisi, çoğunlukla toplumun bizatihi müzakere ettiği bir yöntemle değil, geçmişin şimdinin lehine ayıklanışıyla gelir. Bu, deneyimin geçmişle birlikte bugünün perspektifiyle anlamlandırılmasından ve onunla gelen atıflardan, yüceltimler ve indirgemelerden bağımsız değildir. Toplumsal hafıza, kendiliğinden, ayrıksı ve aşkın değildir, her zaman toplumsal söyleme içkin olan bir yönü vardır.

İşte bugün tam da bu noktada bir başvuru noktası olarak karşımıza sağ kanattaki popülist söylem ve onun payandasını sağlayan hafıza stratejisi çıkıyor.[1]

1 Şimdiden belirtelim, bu makale popülizmden bahsettiği her durumda, söylemini geleceğe projeksiyon tutarak kuran sol popülizmden farklı olarak, şimdiki zamana yönelik deneyimi geçmişi yeniden inşa ederek belirleyen sağ popülizmi kastediyor. Bununla birlikte, sağ popülist söylemin toplumsal hafızayla kurduğu ilişkiyi, genel olarak popülizme özgü kimi unsurları hesaba katarak düşünmeyi hedefliyor. Dolayısıyla bu makale, sağ popülizmin toplumsal hafızayı ne şekilde işlediği tartışmasında popülizmi "düşünsel" (*ideational*) bir pozisyonda ele alıyor ve sağ popülizmin geçmişe yönelik söylemini genel olarak popülizmin düşünsel izleklerini takiben yapmayı deniyor. Popülizmi düşünsel bir yaklaşımla okumak, Mudde ve Kaltwasser'in *Populism: A Very Short Introduction* (2017) kitabında ortaya koydukları gibi, onu hem tarihsel olarak anlamaya hem de farklı dönem ve coğrafyalarda ortaya çıkış biçimlerini es geçmemeye yarayacak bir yöntem gibi görünüyor. Bu yaklaşım, popülizme özgü ayırt edici işaretlerin tespitine ve popülist söylemin analizine imkân tanıyor.

Toplumsal hafızanın yüzünü şimdiye döndüğü yerde bulunan bu söylem, politik ihtiyaçları doğrultusunda şimdiki zamanın tertibini geçmişe ama tarihyazımının rasyonalitesinden azade duygusal-heyecansal bir retorikle süslediği nostaljik bir geçmişe dönerek gerçekleştiriyor. Avrupa'daki sağ milliyetçi muhafazakârlığın yükselişe geçişinden ABD'de Donald Trump'ın dengesiz ve dezenformasyonla beslenen siyasetine, İngiltere'deki Brexit hareketinden Recep Tayyip Erdoğan'ın temsil ettiği Türkiye'deki otoriterleşmeye dek, hepsindeki ortak yön her birinin kendine özgü koşullar içerdiği popülizm ve onun bilhassa geçmiş, şimdi ve geleceği birbirine teyelleme yöntemidir: geçmişin nostaljik yüceltimiyle eşgüdümlü olarak, şimdiki zamanın idealize edilmiş bir maziye referansla manipülasyonu. Kaybedildiği varsayılan gücün teminini mitik bir maziyle sağlamaya, geçmişin tazminini bugünün içinde elde etmeye çalışmak, hatta bugünü geçmişle harmanlarken toplumsal hafızayı her zaman gıdıklamaya müsait komplolarla süslemek, en azından adını yukarıda andığımız siyasi iktidarların popülist söylemine içkindir.

Öte yandan bugün "Nasıl bir siyasal alan?" sorusunu dert edinmiş herkesin yine ve yeniden üzerine kafa yorduğu bir mesele olan popülizmle toplumsal hafıza arasındaki ilişkiyi konu alan bu makalenin, mevcut siyasal iktidarın söylemini "popülist" olarak ele alması fazla aceleci bulunabilir.[2] İşlerin karıştığı nokta da esasen burasıdır; geçmişten bugüne ne olduğuyla birlikte nelere kadir olduğuna halen net karar verilememiş bir gri bölgede yer alan popülizm, içerdiği tehlikeler, içine çektiği tuzaklar, milliyetçilik ve otoriterleşmeyle bağları kadar, güncel sol siyasetin yaygınlaşma çabalarında pozitif anlamda kimi "acaba"ları da içerecek şekilde farklı pozisyonlarda ele alınıyor. Dolayısıyla popülizm derken, kavramsal olarak başka başka "popülizmler"den bahsediliyor.[3] Çoğu zaman çatışmacı siyaset ya da kavga jargonunda diğerine yüklenebilecek bir itham/olumsuz bir sıfat kullanılan popülizm (Mudde ve Kaltwasser, 2007) nasıl işlediğiyle birlikte daha derinde ne olduğuna ilişkin bir yorumlama alanında kalır; onu konu edinirken siyasi bir stratejiden mi, bir ideolojiden mi, bir gelenekten mi yoksa bir retorikten mi bahsediyoruz sorusunun tek bir cevabı yok.

Bu makalenin amacı popülizmin ne olduğunu tartışmak değil, ona en uygun tanımı bulmak hiç değil. Yine de, popülizm derken metodolojik olarak neyden bahsettiğimiz önemli. Farklı kavramsal çerçeveler içinde ele alınmasına rağmen, popülizmin uygulamadaki kimi benzerlikleri, onun en basitinden –ve en azından– kimi biçimsel özelliklerini haritalandırabilmemize olanak sağlar. Her şey-

2 Bu tarz bir aceleci tavrın tuzaklarından bahseden Ahmet İnsel, günümüz aşırı sağcı politikaların 21. yüzyıla özgü bir faşizm dalgası olduğunu, Trump ya da Bolsonaro gibi liderlerin siyasi söylemini popülizm olarak değerlendirmenin bir tür indirgeme içerdiğini savunuyor (İnsel, 2018). Makalenin amacı gereği böylesi bir tartışmaya girmeyeceğiz, ancak popülizmin –bilhassa sağ popülizmin– faşizmin mirasından beslendiği üzerine zihin açıcı bir kaynak olarak Federico Finchelstein'ın *Faşizmden Popülizme* (2019) isimli metnini önerebiliriz.

3 Bunun için popülizme yönelik farklı tartışmaları barındıran Ionescu ve Gellner'in ünlü derlemesi bile tek başına yeterli olabilir (Ionescu ve Gellner, 1969).

den önce, popülizmin halkın örgütsüz arzusunu hemen yerine getirmekle ilgili bir vaadi vardır; buna "doğrudanlık" da diyebiliriz: halkın istek ve temennilerini *ertelemeksizin* ve bürokratik dolayımların çıkmazına girmeksizin yerine getirmeyi, seçilen liderle özdeşleşmiş bir iktidarla vazeder. Demokrasinin işlemesine "engel" olan kurumların ya da hukuki enstrümanların "angaryasını" halkın taşımasına gerek olmadığına ve kamusal beklentilerin "hemen, şimdi" tatbik edilmesine yönelik şiarı, asıl gücün devlette değil, halkta olduğu fikrini yaratır: Halktan uzaklaşmış siyaset için halka yakınlaşma olasılığı olarak da görülen bu doğrudanlığın neden bir tür illüzyon olduğu ise, "Nasıl bir temsil?" sorusunda düğümlenir. Popülizmin konuyla ilgili tartışmalarda kabul edilen ikinci özelliği ise, elitizme yönelik husumet beslemesi veyahut onun karşıtı olduğunu ima etmesidir. Doğrudan demokrasi koşullarını kurumsal hamallıklarla olanaksız kılan iktidar seçkinlerine karşı, demokrasinin gerçek sahipleri olarak artık vesayet kabul etmeyecek halk arasında kurulan zıtlık, popülizmin –kimi zaman içinde radikal bir siyaset potansiyeli barındırdığı da düşünülen– ana göstergesidir. Dolayısıyla popülizm, ister bir ideoloji isterse tüm ideolojilere sızabilen bir siyasi üslup olsun, en temelinde "temsil"e ilişkin bir önermeye sahiptir, dahası bu önermenin kendisine yönelik bir ikna yöntemidir.

Buradan hareketle bu makale, popülizmin nasıl bir toplumsal hafıza inşa ettiğini, temsil meselesi üzerinden okumayı öneriyor: Günümüzün popülist söylemi, neden toplumsal hafıza üzerinden mobilize oluyor? Her ikisini de buluşturan temsil, yapısal bir ortaklığa mı işaret ediyor? Birbiri ardına dizilmiş (kimi zaman da hizalanmış) anıların kronolojisinden ziyade, geriye dönüşlü olarak anlam kazanan toplumsal hafıza ve geçmişle ilişkisi eklektik olduğu kadar, mitik/imgesel bir düzlemde yer alan popülist söylemin temsil önerisi bir araya geldiğinde ne oluyor? Buradaki maksat, özgüllük ve farklılıklarıyla birlikte, popülizmin bir söylem biçimi olarak toplumsal hafıza stratejisinin genel hatlarını ortaya çıkarma girişimi; şimdiki zamanı ve güncel deneyimi geçmişe atıfla anlamlandırmaya, organize etmeye çalışan bu söylemin hafıza üzerindeki taktiklerini deşifre etme çabası.

Toplumsal hafıza ve popülizm: Temsil sorunu ve çetrefilleşen sorular

O halde popülizm ve toplumsal hafızayı birleştiren sorudan, popülizmin toplumsal hafızayla birlikte kendi söylemini yükselten konumundan; temsilden başlayalım. İster siyasal isterse de sosyo-kültürel düzlemde olsun, temsil her şeyden önce bir vekâlet ilişkisine dayanır. En basit anlamıyla, bir *şey*, diğerinin yerine geçmek suretiyle onu mevcut ya da görünür kılar. Mevcudiyet kazandırma, halihazırda bulunan bir özün ya da özsel bir niteliğin birebir karşılığını veren ya da onu devralan bir "doldurma" işlemi değildir, bilakis temsil kendindeki

ikame işleviyle, temsil ettiği neyse ona içerik kazandırma gücünü de kendinde barındırır. Bu, bizi temsilden önce temsil edilenin ontolojik olarak var olmadığı ya da onun yokluğa varlık kazandırdığı sonucuna doğrudan götürmez (ki teolojik anlamda imge ya da ikonun temsilî düzlemde böylesi bir işleve sahip olduğu da düşünülebilir); temsil edilenin ancak dilin içinde, imgeler/semboller/kavramlar vasıtasıyla anlam kazanarak bir mevcudiyet olarak *tanındığına*,[4] böylelikle de toplumsal ve kültürel olarak dolaşıma girebildiğine delalet eder. Bu durumda "temsil, dil vasıtasıyla bir anlam üretimidir" (Hall, 1997: 16). Ve hemen akabinde kolektif bir anlam üretimidir ya da ortak bir yaşam alanını paylaşanlar tarafından dünyaya anlam kazandırma biçimi... Benim kim olduğum, ne istediğim sorusu, temsilin anlam evrenine girdiğimden itibaren, bir arada yaşadığım insanlar –ve dolayısıyla benim– için karşılıklılık içeren bir suale dönüşür. Kültürü, niyetten bağımsız, yapılandırılmış bir dil/söylem içinde öznelerarası "paylaşılan anlamlar" (Hall, 1997) dizgesi olarak ele almak böyle mümkün olur.

Bu tanımla ilerleyeceksek, temsil her şeyden çok hafızanın işleyişi için gereklidir. Zira anlamlandırmanın kendisinden bağımsız olmayan hatırlama, neredeyse her zaman kolektiftir; kendime özgü varsaydığım bellek bile mütemadiyen diğer öznelerin anılarıyla, en basitinden bana dair onlarda kalan izlerin, sahnelerin ya da yer tutan öykülerin dile gelişiyle şekillenir. Belleğimde mesken tutamamış anılar ya da herhangi bir ulama yerleşemeyen tortular diğerinin anımsayışıyla tamamlanır, anlamlandırılır, onun sözünde kurulur. Böylelikle hafıza, başkasının deneyimini tanımayla birlikte gelir; onu dinlemek ve daha önemlisi ona itimat edebilmekle. Teslim alındığı ölçüde temsil edilebilen hatırlamada kolektife açılan yer, temasın kaçınılmazlığıdır. "Hafızamızın diğerlerininkinden yardım alabilmesi için, diğer hafızaların bize tanıklıklarını sunması yeterli değildir: hafızamızın diğerlerinin hafızalarıyla uzlaşmaya son vermemiş olması ve bize anımsattıkları hatıranın ortak bir temel üzerine kurulabilmesi için aralarında yeterince temas noktası bulunması gerekmektedir" (Halbwachs, 2017: 20). Bir tür öznel depo olmanın çok daha fazlası olan hafıza, toplumsal grubun paylaşımlarıyla, deneyimlere yüklenen kolektif anlamlarla zamansallaşır. Bir geri çağırma ve yeniden kurma işlemi olarak hafıza, belirli bir gruba yerleşmeyi ve aidiyet biçimlerini beraberinde getirir. O halde bunu iki türlü de yorumlamak mümkün: Toplumsal kimlikler bir tür zamansallaştırma (hafıza) yoluyla kurulur ya da deneyimin zamansallaştırılması/tarihselleştirilmesi, kimlik kazanmanın bir yoludur. Temsil, öznenin kendi tarihini ya da yaşanılan (kimi zaman acı verici) deneyimleri bir olay örgüsünün içine yerleştirebildiği ve böylelikle bir öykü kurabildiği simgeselleştirmeyi[5] olanaklı hale getirdi-

4 Burada "tanınma"yı iki anlamıyla kullanıyorum: İlkin bir tanışmanın karşılılıklığı içinde tanınan, ötekiye olanaklar ve ihtimalleriyle görünen, potansiyel sunan olarak; ikincisi varlığın kabulü ve tasdiki olarak tanınma. Şüphesiz ikisi de birbirinden bağımsız değil.

5 Burada "simgeselleştirme"yi Jacques Lacan'dan ödünç alarak kullanıyoruz. Simgeselleştirme, onun kuramında ve dahası kliniğinde, dil ve kültürün alanında gelişir ve anlamlandırılamamış

ği ölçüde, geçmiş bir anlatının içinde zamansallaşır, bir rabıta ya da düğüm olarak iş görür. Bu sayede özne toplumsal yaşamda konumlanır, hafızanın haritasından pozisyon alır, temsilin sağladığı kerteriz noktasıyla ötekileri konumlar.

Bu noktaya kadar anlattıklarımızdan, toplumsal hafızanın –ve benzer şekilde öznel tarihin– yalnızca temsilî düzlem içinde mi varlık kazandığı anlaşılmalı? Dahası bu manzara, deneyim ve zamanın ancak dil içinde mi mevcut olduğunu, temsilin (veyahut dilin) sınırları dışında kalanların mevcut sayılmayacağını mı bize söylüyor? Şayet gerçekliğin yalnızca dilin içinde sembolik bir alan olarak kurulmadığına ya da toplumsallığın *tümüyle* söylemin eseri olmadığına, dilin kuşatıcılığını aşan ve hatta nizamı bozan boşlukların açığa çıktığına ihtimal veriyorsak, o zaman temsilin mevcudiyet ile kurduğu alengirli ilişkiye; belki de onun kendi antagonizmasına dair ikinci durağa geliriz. Temsilin sembolik işleyişindeki mevcudiyet, aynı zamanda "orada ve şimdi bulunan" ile "şimdi orada bulunmayanı" eşzamanlı olarak içerdiğinden, temsil edilenle onu temsil eden asla aynı ve/veya özdeş olamayacaktır; temsil edilen ve temsil eden arasında her zaman kapanamayacak bir mesafe ya da boşluk kalır. Anlam/anlamlandırma tam da bu mesafeyi örtmeye, aradaki boşluğu dikmeye yarar ve katmanlaştıkça bu yarık görünmez kılınmaya çalışılır – neredeyse bilinçdışı bir kuvvetle. Dilin her şeyi kapsayamayacak, yaşadığımız dünyaya tümüyle karşılık veremeyecek, bu nedenle de öznede her zaman gösterenin ötesinde bir fazlanın kalacak oluşu, temsilin daha en başından itibaren eksikli yapısına bizi gönderir. Özne ile gösteren arasındaki yarık asla kapanmaz ve temsil tam da vekâleten "orada bulunmanın" ima ettiği gibi, ontolojik bir namevcudiyeti içerir. Ancak mevcuda geldiği anda namevcudiyeti eşzamanlı olarak beraberinde getiren bir sistem olarak temsilin eksikli doğası, aynı zamanda onun varlık nedenidir de. Zira özneler için bu eksik, aynı zamanda içine yerleşebilecekleri bir boş alan, anlam ve yeniden anlamlandırma için bir mahal sunar ki temsil bu sayede devamlılık kazanır. Özetlemek gerekirse; temsil, aslen kendi yapısal başarısızlığının sonucudur.[6]

Temsili, varlık-yokluk rejimi olarak değil, bir tür "eksiklik-fazlalık" diyalektiği içinde düşünürsek, o zaman toplumsal hafızanın neden kendinde tamamlanmamış olduğunu açıklayabiliriz. Bireysel hafıza boyutunda bu, her zaman aktarım ve karşı-aktarımlarla, duygular ve duygulanımlarla, bilinç kadar bilinçdışı süreçlerle birlikte işler ve renklenir. Toplumsal hafıza ise, kendisine bırakılan ya da taşımak zorunda kalınan mirasın kültürel göstergelerini –bir bakıma kolektif olarak kurulmuş anlatının düğüm noktalarını– kimi zaman bir işaret lev-

olanın dile gelişiyle kaybın kültüre kaydolduğu bir pratiği, dolayısıyla soyutlanabilir, değiş tokuş edilebilir ve tartışılabilir bir deneyim alanını belirtir.

6 Slavoj Žižek (2002:190) bunu şu şekilde aktarır: "Temsilin başarısızlığı, öznenin pozitif koşuludur. Özne kendini bir anlamlandırıcı temsil içinde ifade etmeye çalışır, temsil başarısız olur, zenginlik yerine bir eksiklikle karşılaşır ve başarısızlığın açtığı bu boşluk, gösterenin öznesidir. Paradoksal bir biçimde söylersek: Gösterenin öznesi, kendi temsilinin başarısızlığının geri dönüşlü bir sonucudur; bu yüzden de temsilin başarısızlığı onu doğru dürüst temsil etmenin tek yoludur."

hası gibi takip ederek, kimi zaman da bunları aşmanın yollarını araştırma çabası olarak, halihazırda temsil edilemeyene dair bir anlam kazandırma arayışıdır. Asıl mesele de burada başlar: Toplumsal hafıza temsilin kendi yapısal başarısızlığını baştan kabul eden bir stratejiyle, başka bir deyişle hafızanın boşluklarını kayıp anlatıların dile gelişi adına kullanan bir temsil anlayışıyla şekillenebileceği gibi, travmanın yeniden canlandığı her noktada, boşlukları o toplumda yer etmiş imgeler ve onları kuşatan mitsel anlam katmanlarıyla, çoğu zaman idealizasyonların devreye girdiği hegemonik söylemle de donatabilir. İlki geçerli olduğunda temsilin yapısal eksikliği, farklı öykülerin müdahil olabilmesine, anlatıya "başkalığın" eklemlenebilmesine izin verir. Temsilin açtığı boşluk, aynı zamanda öznenin, öznelliğin, farklı kolektif anlatılar ve anlamlandırma araçlarının içine yerleşebileceği ve türetilebileceği bir alandır; karşı-hafızayı da yüzleşme mekanizmalarını da olası kılan budur. Öznenin bir kimliği benimsese dahi ona sabitlenmediği, onu sorguladığı, dahası yeni bir aradalık hallerini aradığı diyalojik bir kamusal alan ihtimalini çoğaltan bir hafızadır bu... Duygulanımın ötesinde rasyonel yargıya ve tartışmaya açık olan bu anlamlandırma düzeyinde temsilin yapısal eksikliğini –namevcudiyeti ya da temsil edilemeyecek olanı– hesaba katan toplumsal hafıza, bir tür başını geriye çevirme jestidir; sıfır noktasından başlamanın değil, geride bırakılan ne varsa onu işlemenin, ama onu da adilane paylaşabilmenin olanağı olarak etiğin potansiyelini sunar.

Peki, ikincisi geçerli olduğunda, toplumsal hafızanın inşasına "namevcudiyet" varsayılmaksızın kalkışıldığında ne olur? Tarih tümüyle sembolik bir referans noktası sunsa da, toplumsal hafıza imgesel bir pozisyonda muhafaza ettiği travmanın gediklerini, mevcut söylemin temsil rejimine müracaat ederek kapatabilir. Böyle bir durumda, "grupların, geniş insan topluluklarının ve resmi kurumların, geçmişi değişen ihtiyaçlara hizmet edecek şekilde nasıl seçtiği ve yorumladığına dair bir çalışma" (Thelen, 1989) olarak da formüle edilebilen toplumsal hafıza, ötekinin diline başvurmaksızın salt şimdiki zamanın gereksinimlerine göre tanzim edilebilir. Bugün gelinen noktada bu boşlukların, popülist söylem tarafından kapatıldığı ya da toplumsal hafızada travmatik olanın açtığı deliklerin bu buluşma vasıtasıyla sağaltıldığı ortaya atılabilir. Bunun yalnızca Türkiye'de değil, Avrupa, ABD ve Latin Amerika'daki sağ partiler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür: geçmiş, toplumsal hafızadaki mitsel bakiye üzerine oynayan, eski husumetleri canlandıran, ayrımcı ve ayrıştırıcı bir tarih okuması ile milliyetçi-muhafazakâr bir dil içinde yeniden üretilir. Öte yandan bunun yeni olmadığı da söylenebilir. Popülizmin tarihle olan teşrik-i mesaisinde sık sık kendini belli eden paranoid retorik, 19. yüzyıldan bu yana uluslar ya da farklı siyasi cenahlar arasındaki söylencelerin ve komplo teorilerinin canlandırıldığı, imgesel düşmanların yaratıldığı bir hatta ilerler (Hofstadter, 1964).[7]

7 1950'de yazdığı aynı adlı makalenin izini sürerek 1964 yılında bunu bir kitaba dönüştüren Hofstadter, politik bir patoloji hali olarak paranoid stili, Soğuk Savaş döneminde Amerikan sağ si-

Öyle ki bu hem sağ hem de sol siyasette mevcuttur ve modern demokrasilere eşlik eder. 21. yüzyıl popülizminde yeni ve ayırt edici olan ise, tarihin tahrif edilecek denli manipüle edilişinin artık sadece periferik ya da marjinal politik oluşumlarda icra edilmiyor, popülizm vasıtasıyla bunun merkez siyasete taşınıyor ve yaygın bir toplumsal söylem olarak kabul görüyor oluşudur. Cas Mudde'nin 90'lı yıllardan itibaren popülizmin siyaseten "zamanın ruhunu" oluşturduğunu iddia eden makalesinde belirttiği gibi, bugün popülist söylem Batılı demokrasilerde "ana akım" anlayışı oluşturur, bu nedenle de liberal demokrasinin arızi ve marazi bir noktasında durmaz (Mudde, 2004: 512). Daha çok seçkinlere ve onların temsil ettiği müesses nizama karşı bastırılmış öfkeye cevap veren popülizm, müstehzi bir gülümsemeye neden olan basit ve indirgemeci retoriğinden dolayı cehaletle özdeşleştirilse de, aslında karar verme süreçlerine daha fazla katılım hakkı isteyen, yaşamını yeni medyanın ileti evreniyle donatan orta sınıfta karşılığını bulur. Siyasetin yerini yönetim becerilerinin, bilginin yerini de enformasyonun aldığı 21. yüzyılda popülizm, sanıldığının aksine depolitizasyon değil, "repolitizasyon"un aracı olarak işliyor (Mudde, 2014: 555). Bu nedenle kendisini ciddiye alır ve alınmayı bekler, alınmalıdır da; hele ki hafıza söz konusu olduğunda. Zira bugün popülizm üzerinden ilerleyen siyasi katılım –repolitikleşme– onun toplumsal hafıza stratejisinde canlılık kazanır.

Popülizmin kendisini mobilize ettiği mecralardan biri olarak bu strateji, aslında onun temsil rejiminde yatar. Sanıldığının aksine popülizmin amacı temsili aşmak ya da onu ortadan kaldırmak değildir, bilakis homojen bir topluluk olarak kavradığı halkın temsil hakkını kendinde taşıdığına ve bunun "doğrudan" uygulanabilir olduğuna ilişkin keskin bir inanç taşır. Burada doğrudanlık anahtar rol oynar: popülizmin alameti farikası, halkın arzu duyduğu ne varsa, onun "hemen ve şimdi" gerçekleştirilebilir olduğuna dair idealizasyondur.

Temsilî demokraside temsil edilenin kendi arzusunu bir başkasına "vekâleten" devretmesi, temsil edenin bu arzuyu taşıyabilme kapasitesini belirli bir süre için tanıyabilmek, ama bu konuda uyanık olmakla ilişkilidir. Temsil edilenin onu temsil etmek amacıyla yola çıkmış kişi ya da kurum üzerinde bir söz hakkının olabilmesi, temsil edilenin temsil eden üzerindeki tetkiki, tam da onların aralarındaki yarıkla güvence altına alınır. Her iki tarafın da sorumluluk yüklenebilmesi, temsilin yarattığı farkla gerçekleşir: temsil eden ikame ettiğini temsil etmekle, temsil edilen de bunun taşıyıcısı olanı izlemek ve bu sürece müdahil olmakla yükümlüdür. Temsil eden ve edilenin üst üste binmesini, dolayısıyla özdeş olmalarını ve tehlikeli özdeşleşmeleri, temsilin eksikli yapısı alıkoyar.

---

yasetini merceğine alarak, özellikle de bugünün Türkiye'siyle benzerlikleri tartışılan McCarthy dönemine odaklanarak ele alır. Metin kimi yerlerde siyaseti psikanalize etme tehlikesine düşse de, sözü edilen paranoid politika açısından o dönemin Amerikan siyasetiyle Türkiye'deki güncel siyasi retoriği (bilhassa o dönemdeki Amerikan basınıyla Türkiye'deki ana akım medyanın güncel halini) karşılaştırmalı okumak oldukça öğreticidir.

Popülizmin önerisi olan doğrudanlık ise, kolektif arzunun (doğrudan siyasi olsun ya da olmasın) bir aracıya, vasıtaya ya da dolayıma gereksinim duyulmaksızın tatmin edilebilirliğine ve ortak hedefe ertelemeksizin ulaşmaya gönderimde bulunur, temsil eden ve edilen arasındaki sınırın bulanıklaştığı bir aşamaya tekabül eder. Popülizmin temsille ilişkilenişinin her zaman kaygan bir zeminde ilerleyişindeki asıl espri, doğrudanlık ya da dolaysızlık önerisiyle bu söylemin, temsil eden ile edilen arasındaki yarığın reddine dayanmasıdır. Bu nedenle de kendine koyduğu vecibe, ister istemez temsilin varlık koşulunu ortadan kaldıran bir temsil; namevcudu hesaba katmayan bir mevcudiyet rejimidir. Halkın namevcut mevcudiyetini ve siyasi iktidarın bağlı olduğu ikame sistemini tanımaması, "halkın ve temsilcilerinin bitişik mevcudiyeti"yle (Arditi, 2009: 89) sonuçlanır. Bu bitişiklik ise, hemen akabinde liderin tüm-güçlü (*omnipotence*) mevcudiyetini doğurur. Popülizmin vaat ettiği doğrudanlığa ulaşmanın yolu, yetkinin temsil edilmesinden ziyade topyekûn devredilmesini gerektirdiğinden, liderin mevcudiyeti halkın iradesinin dışavurumu olarak konumlanır. Bu noktada popülist lider, her şeyi dolduran, yaşam ve anlam alanlarının her köşesini zapt eden varlığıyla –neredeyse– "her şeyi bilen özne" statüsüne yerleşme riskini taşır. Bu risk, özellikle sağ popülizm için geçerlidir; sağ popülist söylemin güce verdiği ehemmiyete eşlik eden otoriterleşme eğilimi, liderin halkı temsil ettiği bir hattan çıkıp liderin bizzat "halkın kendisi olduğu" (Finchelstein, 2019: 20) inancında pekişir.[8] Otoritenin temsilî sistemdeki sembolik işlevi ile ona yüklenen imgesel atıflar arasındaki sınır giderek ayırt edilmez hale geldikçe, her daim evrensel ilkelerle irtibat halindeki politik sözün yerine de liderin kelamı geçer. Sosyo-politik adresin sadece patronajla kurulmuş bir anlatı olduğu durumda, toplumsal kimlik ve gerçeklik liderin yaptığı adlandırmalar üzerinden alımlanmaya başlar. Böylesi bir senaryoda sonuç, dışsal referansların giderek silikleştiği, sadece kendisine referansta bulunan kapalı bir anlamlandırma sistemidir.

Popülizmin "temsil olmayan temsil" anlayışının yalnızca politik arenada ya da güncel siyasette değil, kültür ve toplumsal alanda da tezahürleri bulunur. Toplumsal hafızayı hedef aldığında ise bunun hafife alınamayacak kimi sonuçları vardır. İlki ve belki hepsinden önemlisi, popülizmin namevcudiyeti silme ya da onu doldurma gayretinin, her daim namevcut ve kayıpla bağıntısı olan toplumsal hafızada bir tıkanma yaratma ihtimalidir. Sağ popülizmin ise bu ihtimali pratiğe çevirir; temsilin yapısal bir zorunluluğu olan namevcudiyeti kabul etmediği oranda, sağ popülizmin dünyasında anlamdan kaçabilecek, dolayısıyla gösterenlerin ve dilin ötesinde kalabilecek bir özne (ve dolayısıyla öznellik) yok-

8 Finchelstein bu durumu şu şekilde ifade eder: "Yurttaşların bir kısmından yaratılmış halkın önce Bir olduğu, sonra bir hareketin zimmetine geçirildiği, en son olarak da yapay olarak oluşturulmuş, aslında var olmayan bir öznenin (yani birleşik ve unsurları arasında hiçbir fark bulunmayan halkın) otoriter liderinde tecessüm ettiği bu tarihsel süreç açıkça demokratik olmayan etkiler üretir" (2019: 21).

tur. Bu onun namevcudiyeti inkâr ederken, aynı zamanda aslen neyi yok saydığını da açığa çıkarır: Sağ popülizmin söylemsel evreninde kolektif olarak deneyimlenen travmanın öznel dışavurumuna, bu dışavurumun yolunu açtığı öznelerarası öyküleştirmeye, travmanın anlatısallaşarak zamansallaşmasına, dolayısıyla simgeselleştirilmesine/sembolik bir statü kazanmasına gerçek anlamda yer açılmaz – ya da popülist parti ve gücün cismanileşmiş/tam mevcudiyet kazanmış hali olarak liderin kısa vadeli amaç ya da çıkarına uygun ise travmatik olanın adı anılır, ama travmaya maruz kalanların kendi adına konuşmasına imkân tanınmaz. Sağ popülist söylem travmaya ilişkin ötekinin diline ve hikâyesine imkân vermeksizin, onu adlandırır, tarif eder, içeriğini belirler ve "Gerçekte ne oldu?" sorusunu muhataplarına izin vermeksizin, dahası onları suskunlaştırarak onlar adına cevaplar. Anlamın ve anlamlandırma mekanizmalarının gerçek sahibi olarak "halk"a gönderimde bulunduğu her durumda, yetkeyi devralmış güç olarak, deneyimlenen travmayı/travmatik etkiyi belirli gösterenlere sabitler. Onun tarafından etiketlenmiş, yaftalanmış, düğümlenmiş travmada, belki de namevcut olan tek şey travmanın kendisidir.

Böylesi bir travma kurgusunda, travma ile onu yaratan olgu arasındaki ilişki kapanmaya başlar: travmatik gerçekliğin en önemli bileşeni olan namevcut tanınmadığı oranda hakikat ve adaleti amaçlayan her arayış da sonuçsuz kalma riski taşır. Hafızanın içerdiği namevcudu –artık orada bulunmayanı– işlemeden bırakan ve onun kolektif olarak değiş tokuşuna, münazara edilmesine imkân vermeyen sağ popülist söylem, toplumsal travmalarla yüzleşme fırsatını tıkar. O halde bu söylemin, toplumsal özneleri belleğin imgeselliğinde savrulmaya terk ettiği söylenebilir mi? Aktüel durum, bunun tersini gösteren emareler içerir. Hele ki popülizmin her şeyi temsil etmeye muktedir olduğuna yönelik vaadi düşünülürse, toplumsal hafıza onun tarafından başıboş bırakılmış değil, bilakis onun anlamlandırma hücumuna maruz kalmış vaziyettedir. Bir bakıma ona "anlam operasyonu" demek de ihtimal dahilindedir. Peki bunu nasıl yapar?

Sağ popülist hafıza: Kurmaca olarak tarih

Sağ popülizmin toplumsal hafıza stratejisi, popülizmin namevcudiyeti ve/veya kaybı inkâr eden temsil anlayışıyla halkın örgütsüz arzusunu derhal yerine getirme şiarının kesişim noktasında kristalize olur. Zira onun için geçmiş, hem yorumladığı haliyle yeniden temin edilecek, hem de bu yolla kendi taraftarlarının arzusunu yerine getirmede engel teşkil etmeyecek bir statüdedir. Başka bir deyişle, sağ popülizmin çoğu kez mitsel ve idealizasyonlara dayalı geçmiş yorumu, başka anlatılara geçişi tıkayacak şekilde ya kaybın daha en baştan kayıp olarak tanınmadığı ya da tanındığı noktada onu destekleyen kitle açısından kaybın birebir yerine konulabilir ve arzunun doğrudan tatmin edilebilir olduğu bir

düzlemde kalır. Dahası, sağ popülizm, geçmişin yeniden elde edilebilir olduğu önermesini, seslendiği kitlenin arzusu olarak da örgütlemeye müsait gözükür. Böylesi bir yitik geçmiş, onun geleceğe dönük politik vaatlerine de yansır.

Bu noktadan itibaren sağ popülizmin toplumsal hafızaya yönelik stratejisini iki düzeyde ortaya koyabiliriz: İlkin günümüzün sağ popülist söylemi, yakın geçmişte yaşanan, toplumsal hafızada halen sesler, yüzler, izler olarak sahnelerden oluşan toplumsal bir travmayı kendi *seçtiği* gösterenlere sabitleyip tıkarken, dolgu malzemesi olarak çoğunlukla sosyo-kültürel yaşamdaki kırılma noktalarında belirli aralıklarla uyanan, gerçekleri masalsı-mitsel anlatı kipiyle harmanlayan, yer yer grotesk bir üsluba meyleden tarihsel spekülasyonları kullanır. Şimdiki zamanı, geçmişle birlikte değil, geçmişin içinde kurarken, bunu bir hakikat araştırması olarak tarihin bulgularıyla değil, toplumsal ruhsallıkta yer etmiş, manipülasyona açık değer hiyerarşilerini yeniden kurarak yapar. Buna eşlik eden ikincisi ise, geçmiş şimdiki zamanın gerekliliklerine uygun olarak yeniden kurgulanırken, popülizm bunu kendisine özgü bir tür ahlâkileştirme ile gerçekleştirir (ahlâkileştirme meselesine aşağıda değineceğiz). Her iki düzey kategorik olarak ayrışmaz, iç içe ve birbirlerini besleyerek gelişir.

Popülist söylemin argümanları, toplumsal hafızaya yöneldiğinde rasyonelliğe değil, yerleşik inançlara, kanaatlere, görünümlere yönelik genel kanılara seslenir. Örneğin, Avrupa'da aşırı sağ popülizmin halkı "barbarları beklerken" teyakkuza ve yüce Avrupa'yı diriltmeye çağıran söylevi, açıkça göçmen karşıtı bir propagandadır; ancak bu, ırkçı siyasetin kendi seçmenine yönelik kısa vadeli manevralarından daha fazlasını içerir: I. Dünya Savaşı'ndan sonra tarihin en büyük göç dalgasının yarattığı şok ve travmatik etki, bu söylemde mülteci meselesinin gerçek nedenlerini sorgulamaya ve kendi ülkesini terk etmek zorunda kalan insanları dinlemeye açılmaz, bilakis travmanın sürekli canlı tutulmasıyla katastrofik bir dünya algısı yaratılır. Savaşlardan ve katliamlardan kaçan, yerinden edilmiş ve mülteci olmak zorunda bırakılmış milyonlarca insanın[9] yaşadığı trajedi ve travma, aşırı sağ partilerde tümüyle tutarsız önermeler ve yanlış inançlarla tutkallanır ve ötekine karşı fobik bir yaklaşım üretirken, söz konusu travmanın sosyo-politik boyutu merkez partilerde "kriz" durumu olarak dillendirilir: Her ikisini de buluşturan "kriz" ifadesi, bir felaket durumuna yaptığı göndermeyle bir yandan güvenlikçi stratejilerin icrasına meşruiyet kazandırırken, diğer yandan mülteci meselesinin toplumsal hafızaya işlenişinde bir tür muafiyet, sorunun temelinde yer alan esas nedenlere dair sorumluluktan kaçış ve en nihayetinde afetvari bir olağanüstülük yaratır. Böylelikle travma, mevcut toplumların hafızasına temas etmeden, kendi bağlamından neredeyse tümüyle soyutlanmış şekilde kalır. Dilsizleştirildiği kadar irrasyonel yargılarla çarpıtılan,

9 2017 yılı itibarıyla dünya çapında 68,5 milyon kişi zorla yerinden edilmiş durumdadır. Bunlardan yalnızca 24,5 milyonunun mültecilik başvurusu kabul edilmiş olup, 40 milyon kişi sığınmacı konumundadır. Avrupa'da şu anda mülteci statüsünde bulunanların sayısı 2,5 milyon kişidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.unhcr.org/globaltrends2017/

mistifiye edilen travmanın etkisinin derinleşmesi, diyalog imkânı kayboldukça da kemikleşmesi uzak bir ihtimal değildir.

Sağ popülist söylem tarihten bahsettiğinde, bunun savaşlar, soykırımlar, hak ihlalleri ile geçtiğine ve bunlara karşı verilen mücadelenin demokrasinin bir parçası olduğuna dair tarihsel bir değişim öyküsünden değil, "bir zamanlar büyük ve kudretli olan" ama kendisinden çalınmış, mahrum bırakılmış, alıkonulmuş, yine de yeşermek için her zaman kendinde saklı bir nüve bulunan imgesel bir geçmişe atıfta bulunur. Bu muhayyile, yalnızca "Merkez Avrupa"nın dirilişine soyunan Avusturya Özgürlük Partisi (FPÖ) ya da tüm kültürlerin üzerinde egemenlik hakkı olduğunu savunan asil Antikite vurgusuyla Altın Şafak Partisi (GDP) gibi aşırı sağ partilerde görülmez, AKP'nin taşıyıcısı olduğu Yeni Osmanlıcılık ya da Macaristan'da göçmen karşıtı politikayı Avusturya İmparatorluğu'na karşı verilen "özgürlük savaşı"yla özdeşleştiren Fidesz gibi toplumun yüzde 48'lik kesiminin desteklediği merkez sağ partilerde de gözlemlenebilir. Etnik ve dinsel ayrımların sürekli perdah edildiği bu söylemde, tarih zaman-dışı ve bağlamsız bir yapı olarak devralınır. Osmanlı derken, hangi Osmanlı'dan bahsedildiği belli değildir örneğin, sanki kendi içinde hiçbir değişim geçirmemiş, herhangi bir dışsal etkiye uğramamış, taşlaşmış bir kütle, bir monolit olarak Osmanlı İmparatorluğu vardır. Sağ popülizm, temsil ettiğini duyurduğu kesime yoksun bırakıldıkları bir tarihten bahsederken, pürüzsüz ve hiçbir çatlağı olmayan, ayrımsız ve farklılaşmamış devasa bir zaman dilimini hiç şüphe duyulmaksızın sahiplenmeyi, dahası onu yeniden canlandırmayı önerir. Burada ilginç olan, şanlı olduğu kadar donuk olan bu tarihin popülist yoruma açılmasıyla birlikte, aynı vakaların imgesinin bir ayna misali birbirini ters yansıtmasıdır. Buna dair şaşırtıcı bir örnek, "Viyana kapıları"dır; Türkiye'deki popülist söylemin bugün halen Batı'nın temsil ettiği evrensel ilkelerin entegrasyonuna karşı üstü örtük bir tehdit olarak kullandığı bu imge, Avusturya'da FPÖ'nün seçim kampanyasındaki ana motiflerden de biridir (Wodnak ve Forchter, 2014) – ama bu kez tam zıt istikamette, Türkiye'nin Avrupa'ya entegrasyonuna karşı sert bir muhalefet amacıyla.

Bu nedenle de sağ popülist söylem, gerçek anlamda tarihsel bir anlatıya sahip değildir, daha doğrusu olay örgüsü olmayan, zamansallaşamamış bir mazinin öyküsünü hayata döndürmeye çalışır. Tarihin olay örgüsel düzlemi (mekân, zaman ve olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisine bağlı tutarlılık), aynı zamanda anlatısallaşan ve insanileştirilen zaman boyutudur; salt vakaların ardı ardına dizilmesi olarak da değil, bu vakaların serimlenmesiyle elde edilen karşılaştırmalar, soyutlamalar ve kavramsallaştırmalar olarak işleyen bir zaman... Olay örgüsel düzlem ortadan kalktığında ise, tarih ona yön veren değişkenler, dinamikler, olgulardan bağımsız ve kavramlardan muaf bir öyküye; toplumsal hafızaya yön veren zaman algısı da döngüselleşmeye başlar. Bu gerçekleştikten sonra, tarih tek bir sonuca bağlanabilir, zira olan biten her şey bu sonuca ilişkin "doğal bir

akış"a dönüşebilir. Mitik-masalsı anlatıların kapalı evrenine özgü doğal zaman, tarihin yerine geçer. Bu noktadan itibaren tarih manipülasyona ve kişisel yorumun "hakikat" olarak kendini sunmasına açılır, "herkesin kendi tarih okumasını" yapmasına ve imgelem dünyasını yansıtmasına olanak veren böylesi bir anlayış, tarih ile kurmaca arasındaki sınırları bulanıklaştırır. Kavramsal düğümlerin kaybedilmesiyle, tarihin kurguya dönüşmesinin önü açılır.

Bütün bunlarla, Paul Taggart'ın popülizmin temel özelliklerinden biri olarak tespit ettiği, sağ popülizmde ise daha fazla görünür olan "kalbin attığı yer" (*heartland*) kavramı arasında güçlü bir bağ vardır: İfade, belirli bir coğrafya ya da topografyaya işaret eder gözükse de, popülizmin "hizmet ettiği topluluğun/cemaatin hayali tasarımını temsil eder. İmgesel olan bu yer, ideal bir dünyadır, ancak bu dünya ileriye dönük olarak tahayyül edilen ütopyaların tersine, geleceğin retrospektif olarak, kaybedilmiş bir geçmişin geleceğe yansıtılmasıyla kurulur" (Taggart, 2013: 274). Romantize edilmiş ve popülizmin tarihle kurduğu muğlak ilişkiden dolayı neredeyse zaman dışına itilmiş bu yer, düşselliği ve yüceleştirilen imgesiyle bir tür "olmayan yer"dir (*neverland*) de. Doğrudan doğruya bir dönemi ya da zaman dilimini ima etmez, etse de belirli kavramlara değil, daha çok kimi sıfatlara, yakıştırmalar ve çağrışımlara denk düşer. Bu nedenle geçmiş, son derece esnek, uçuşkan ve her an yeniden tarif edilebilirdir.

Tarihin kurmacalaştığı bu noktada sağ popülizm, bir tür "hafıza peyzajlığı" olarak da görülebilir: Birbiriyle ilişkisiz ve herhangi bir bağlamsal ortaklığı olmayan vakaların yan yanalığından genel bir tarihsel manzara ortaya koymak. İlginçtir ki, bu onun idealize dünyasının düşsel olmakla birlikte edimsel yönüne de işaret eder: Yitirilen ve özlem duyulan bu hayalî yurt, mükemmellik ve tamlık arayışındaki imgelerin restorasyonuyla şimdinin içinde anıtsallaştırılarak, tekrar eden imgeler ve davranış kalıplarıyla ritüelleşerek ve en nihayetinde bugüne ereksel bir işlev yükleyerek yeniden inşa edilmeye çalışılır.[10] Bilhassa tarihe atfedilen bu ereksellik, zorla el konulmuş zamanın yeniden ele geçirileceğini duyurur.

Burada "geçmişin alışkanlıklarıyla geçmişin yeniden kuruluşundaki alışkanlıklar arasındaki ayrıma" (Hobsbawm'dan akt. Boym, 2009: 77) dikkat etmek

10 Taggart'ın "heartland" tanımıyla, Svetlana Boym'un "yeniden kurucu nostalji" kavramı arasında bir bağ kurulabilir. Yazar, *Nostaljinin Geleceği* (2009) kitabında iki tür nostaljiden bahseder: "Düşünsel nostalji" ve "yeniden kurucu nostalji". İlki, hatırlamanın zorlu ve sorunlu yanlarına, boşlukların nasıl kapatıldığına, yıkıntı ve kayba belirli bir mesafe koyarak odaklanır. Meselesi, yitirilene, artık namevcut olanın yeniden kazanıldığı hayalî bir yuva kurmak değildir, bilakis artık böyle bir yuvanın olmadığını hüzne kapılmaksızın kabul ederek, asıl ilgisini hatırlamanın fenomenolojisine yoğunlaştırır; mekânlarla yüzlerin, seslerin, duyumların hafızayı nasıl canlandırdığını, neyin hatırlanır ve unutulur olduğunu hafızanın topolojisine (geçmişin, şimdinin ve geleceğin kendi içinde dolanmasına ve büklümlenmesine) müsaade ederek araştırır. Bu nedenle de anlatısı, eksiksiz ve pürüzsüz bir bütünlük olarak kendini ifşa etmez, tersine hafızanın epizotlar ve fragmanlar halinde, geçişlere izin veren, sıçramalı ve yer yer ironik kurgusunu sunar. "Yeniden kurucu nostalji" ise, tam da yukarıda tarif edildiği gibi düşünsel nostaljinin aksi istikametinde işler.

gerekir; popülizmin toplumsal hafızayı şekillendiren yönü, kolektif olarak paylaşılan geleneklerden ziyade, "icat edilmiş âdetler"e daha fazla denk düşer. Böylesi bir hafıza stratejisi, toplumsal grupların ya da katmanların kendiliğinden kurdukları ve etrafında toplandıkları, başlangıçta organik toplumlara özgü bir döngüye sahip olan âdetler ve onlara ait mekânların, zaman içinde unutulan ya da değişim gösteren anlamlarından azade bir şekilde yeniden üretimini gerçekleştirmeye dayanır. Geçmişte kalmış ve artık olmayan hayalî yurdun illüstrasyonuna dayalı mekânsal üretim, bir yandan terapötik bir işleve sahiptir –zira hafıza açısından savrulup salınabilecek idealin belirli bir sabiteye oturabilmesini sağlar–, diğer yandan da idealizasyonların muktedirliğini duyurur.[11] Böylelikle de sağ popülist söylem kendisini daha önceki nostaljik muhayyilelerden ayırır: Onun ayırt edici jesti, gerçekleşmesi beklenen ve arzu duyulan idealin geleceğe ertelenmeksizin şimdiki zamanda elde edilebilir, kaybın/namevcudun yerine konulabilir olduğuna yönelik bir "telafi sistemi" olarak da işlemesidir. Kaybın bir kayıp olarak işlenmesinin, daha önemlisi kayıpta aslen neyin kaybedildiğinin ayırt edilebileceği bir simgeselleştirmenin önünü tıkayan bu telafi sistemi, her şeyin yerine konulabilir olduğunu bir hakikat kabul eder. Ne var ki, popülizmin temel değerlere atıfta bulunmaması (örneğin Osmanlı İmparatorluğu derken, hangi niteliğinin ve değerlerinin esas alındığı belli değildir), telafisine soyunduğu hayalî yurdun göstergeye indirgenmesi ihtimalini doğurur. Traverso'nun "geçmişin şeyleşmesi" olarak tanımladığı durumu anımsatan bu toplumsal hafıza inşası, geçmişe yönelik şimdiki zamanda yapılanan, estetikleştirilmiş, suni ve endüstriyel bir nesne olarak belleğin tasarımı olarak da işlev görür (Traverso, 2009). Geçmiş tarihsel gerçeklikten bağımsızlaşıp hakikate referansta bulunmayan bir yeniden üretime dönüştüğü zaman, şeyleşme yalnızca geçmiş değil, aynı zamanda şimdiki zaman ve bunun sonucunda zaman dışına itilen gelecek için de geçerli olur. Toplumsal hafıza, hakikatle ilişiğini kesmiş bir geçmişle aynı zaman da geleceksizleşir.

Sağ popülizmin tarihi namevcudiyetin inkârına dayalı bir kurmacaya dönüştürdüğü bu süreçte, "geçmişin şeyleşmesi" ile tarihin bir "şey"e indirgenmesi bir arada ilerler. En yalın haliyle "insanlar arasındaki belirli toplumsal bir ilişkinin şeyler arasındaki bir ilişkinin fantazmagorik şekline bürünmesi" (Lukacs, 1998: 161) olarak tarif edilebilecek şeyleşme, sağ popülizmin toplumsal hafıza stratejisinde hakikatle ilişiği zorunlu olmayan bir tür "yeniden yerleştirme" ile ilişkilidir: Zamanın anlamlandırılması, herhangi bir kronoloji ya da uzamsal bir zeminden hareketle değil, tarihin içinden "seçilen", aralarında herhangi bir anlamsal bağ bulunmayan anların bir araya getirilmesiyle ve bu birleşimin yeni bir işleve kavuşmasıyla elde edilir. Ne var ki bu, farklılıkları birlikte alan ve böyle-

11 Popülist söyleme karşı duruşun bugün, kentsel ve mekânsal deneyimin müşterekler siyaseti üzerinden de kuruluyor olması, bu açıdan tesadüf değildir. Özellikle Türkiye'de anlam alanlarının zaptına karşı bir itiraz olarak Gezi Parkı direnişiyle, toplumsal hafıza mekânlarının önemini savunan kent mücadelesi arasında güçlü bir bağ vardır.

likle yeni bir aradalık hallerini muhtemel kılan montajdan ayrı olarak, farklılıkların ayırt ediciliğini yutan ve eldeki yekûnu homojen hale getiren bir yeniden biçimlendirmedir. Yine de toplumsal hafızaya yönelik bu taktiği, yalnızca kendine gönderimde bulunan saf gösterge bazında betonarmeleşen bir anılar yığını olarak yorumlamaktan imtina etmek gerekebilir. Chiantre-Stutte'nin popülizme özgü varsaydığı, bilhassa sağ popülizmde emarelerine daha sık rastladığımız bu durum, bir çeşit "seçici hafıza"nın yaratılmasıdır: Yalnızca bir ayıklama ve tasnif etme işlemi olarak değil, geçmişi yeni baştan kuran seçici hafıza, "politik özneler ve kurumlar tarafından sosyal bağın sağlamlaştırılması amacıyla kararlaştırılmış bir kullanım alanına sahiptir" (Chiantre-Stutte, 2005: 394). Sağ popülist söylem, geçmişi ve geçmişin taşıdığı boşlukları belirli göstergelere endeksler ve bugünün içine yerleştirirken, aynı zamanda yeniden üretilmiş mazi kalıntılarına tinsel anlamlar atfeder, yan yana getirdiği tarihsel anılara ruhanilik ve yüce bir maneviyat yükler. Burada bir parantez açalım ve güncel bir örnek olarak Gezi Parkı'na yapılmak istenen Topçu Kışlası'nı ve onun etrafında dönen tartışmaları düşünelim. Siyasi iktidarın Topçu Kışlası projesindeki ısrarı, kent deneyiminin yeniden dizayn edilmesi kadar, sağ popülizmin kendi kitlesi için öngördüğü maneviyat açısından da okunabilir. Bir yeniden üretim olarak Topçu Kışlası, hem geçmişin şimdiki zaman içinde tümüyle elde edilebilir olduğuna dair –namevcudun inkârına dayalı– bir gösterge hem de bu göstergenin etrafında kurulmaya çalışılan yitik geçmişin yüceliğine göndermedir. Bundan dolayı da sözünü ettiğimiz telafi, göstergenin mimarisinden çok, imgeselin imarında düğümlenir.

İronik olan şu ki, sağ popülizmin seslendiği kitle açısından tutkal vazifesi görebilecek bu tinsellik, Taggart'ın popülizme özgü varsaydığı "temel değerlerden yoksunluk"la işaretlenmiştir: Sağ popülizmin geçmişe yüklediği ruhanilik, birtakım yüce değerlere sahipmiş ve bu açıdan ahlâki önermeler içeriyormuş gibi görünse de, ahlâki sınır burada bir tür kurallar manzumesine ya da evrensel ilkelere referansla değil, günün koşulları ve gerekliliklerine uygun biçimde çizilir. Sağ popülist söylemde kodlar ya da standartlardan ziyade, şimdiki zamanın getirdiklerine münhasır bir ahlâkileştirme mevcuttur. Yine tam bu noktada "namevcudiyetin inkârı", onun söylemsel muğlaklığını ve ahlâki esnekliğini anlamamıza yardımcı olur. Namevcut ve/veya kaybın elde edilebilir ve yerine konulabilir olduğunu duyuran sağ popülizm, temsil edilemez olanın temsiline soyunduğu her durumda, tanım ve adlandırmalarını keyfî şekilde bir tür "iyiler ve kötüler" ayrımı üzerinden kurmaya başlar.[12] "İyi ve kötü", yasaya ve etik ilkele-

12 Sağ popülizmin ahlâken bükülebilir olan bu "iyi-kötü" ayrımı, belki de en net onun söylemsel payandasındaki "halk" tanımında bulunur. Cas Mudde'nin tanımına sadık kalırsak, popülizm daha en başından itibaren halkı "iki homojen ve birbiriyle uzlaşmaz/antagonistik grup, *saf halka* karşı *yozlaşmış elitler* olarak ayırır (Mudde, 2004: 543) Mudde'nin ifadesinde dikkat çekici olan, "halk"ın ampirik olmaktan ziyade normatif bir gerçeklik olarak tanımlanmasıdır; saflık ve onun ima ettikleriyle – temizlik, iyi huyluluk, kanaatkârlık, uyumluluk ve benzeri atıflarıyla tariflenen bir insan topluluğu. Başka bir deyişle, halkı temel aldığını vurgulayan popülizm, onu "özgül bir ahlakçı bakışla tasavvur etmektedir" (Müller, 2017: 36). Bu ise halkın tanım iti-

re göre değil, güncel siyasetin getirdiklerine göre kurulduğundan, ikisi arasındaki sınır son derece muğlak, esnek ve bükülebilirdir. Ne var ki, bu tarz ahlâki atıflar, makbul kabul edilenlerin (iyi olarak addedilenlerin) kaybının tanınmasını kolaylaştırırken, onlar dışında kalanların (sanki kendilerinde kötücüllük barındırdıklarından dolayı hariçte bırakılmış olanların) travmasının daha en baştan hesaba katılmamasına yol açacak bir yas hiyerarşisini[13] kurma tehlikesine sahiptir. Bir kesime kaybın yasını tutma imtiyazının verilip diğerlerinin bu haktan mahrum bırakıldığı bu hiyerarşi, travmanın tıkanması ve yok sayılmasını çoğaltacak ve toplumsal ayrımları keskinleştirecek bir etkiye sahiptir.

Sonuçta namevcudiyet ne tümüyle politikanın dışında kalır ne de etik bir rabıtaya sahip olur. Dahası, sağ popülizmin anlam evreninde namevcudun inkârına dayalı temsil, siyaset ile ahlâk arasındaki sınırları da bulanıklaştırır, politik söz aynı zamanda etik gönderimleri son derece belirsiz olan ahlâkçı bir önermeye dönüşebilir. Bu konudaki en çarpıcı ve altüst edici örneklerden biri, Roboski katliamına yönelik olarak dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından getirilen yorumdur: "Her kürtaj bir Uludere'dir."[14] Popülizmin unutuş stratejisi içindeki bu retorik tercih, tam olarak bize ne söyler? Kürtajın bir cinayet

barıyla daha da muğlaklaşmasına neden olur: temsil edilebilir olan, "benim halkım" olarak işaret edilen halk, sosyolojik olarak gözlemlenebilir, yorumlanabilir, analitik yorumlar geliştirilip tespit edilebilir bir insan kitlesi olmaktan çok, ahlâken tanımlanan bir bütün olarak makbuller ve makbul olmayanlardan oluşur. Bunun ötesinde popülist söylem makbul ve makbul olmayanlar arasındaki ayrıma ahlâken "iyi ve kötü" yorumu getirir. İyi olarak tarif edilen kesim ahlâken üstündür, onun dışında kalan herkes ise –neredeyse– kendilerinde kötücül bir öz taşır. Bu nedenle popülizmin "makbul" gördükleri her zaman mağdurdur, ya "kötü" olarak addedilenlerin gazabına uğramışlardır ya da her zaman bu tehdit altındadırlar. (Bunun kimi örnekleri Gezi olayları sırasında kara propaganda örneği olarak hafızamıza işlenmiş "Kabataş vakası" gibi uç noktalarda ve fantezi boyutundadır.) Tüm bunlar bir noktada sağ popülizmin politik sözünün neden melodramatik bir sahnelemeye dönüştüğünü anlamamıza da imkân verir. Yaşam alanı ve genel olarak dünyanın iyiler ve kötüler üzerinden tanımlanışı, politikanın genellemelerin, streotiplerin, kalıplaşmış yargıların giderek çoğaltıldığı bir düzleme kaymasına ve siyasal alanın melodramatik bir anlatıya terk edilmesine neden olur. Tıpkı melodramlarda olduğu gibi, popülist söylem de toplumsal çelişkileri, iyi-kötü ayrımına indirger; karmaşık ve çok-boyutlu meseleleri basitleştirir. Bir anlatı türü olarak melodram, politik sözün yerine geçtikçe, toplumsal alanı işgal eden meseleler iyi ve kötünün mücadelesi üzerinden değerlendirilmeye başlanır. Sosyo-politik çelişkiler, ahlâkileştirilmiş bir zemine indirgenir ve imgesel bir manzara içinde görünmez kılınır. Dahası insani yaşam alanını ezeli iki rakibin (iyi ve kötülerin) savaşı olarak katı bir şekilde ayıran bu anlatı, her zaman mağdurlara ve onların kurtarıcıları olan kahramanlara ihtiyaç duyar. Masum, iyi yürekli ve saf halkın kurbanlaştırıldığı durumda popülist lider onları zalimlerin elinden kurtaracak olan kahramandır.

13 Judith Butler'ın *Kırılgan Hayat* (2013) adlı kitabında tarif ettiği şekliyle yas hiyerarşisi, kamusal alanda ve politika yapıcılar tarafından "hangi yaşamların ve hangi tür öznelerin yası tutulabilir olduğuna ve tutulması gerektiğine, hangi tür öznelerin ise yasının tutulamaz olduğuna karar veren ayrımcı bir tahsistir". Bu aynı zamanda kimin normatif olarak insan olarak tanındığına ve yaşanabilir yaşamın ne olduğuna dair dışlayıcı kavrayışlar üretir.

14 26 Mayıs 2012 tarihli konuşmanın metni şu şekildedir: "Bunların planlı yapıldığını biliyorum ve bunun, ülke nüfusunun artmaması için atılan adımlar olduğunu biliyorum. Bununla bu ülkenin nüfusu bir yerde durduruluyor. Kürtajı bir cinayet olarak görüyorum. Yatıyorsunuz kalkıyorsunuz Uludere diyorsunuz. Her kürtaj bir Uludere'dir diyorum." Bkz. "Her Kürtaj Bir Uludere'dir", https://www.ntv.com.tr/turkiye/her-kurtaj-bir-uluderedir,z1M5Y2zmwEu6drogltVkiA, erişim tarihi: 28 Aralık 2018.

olduğunu ve Roboski'de de benzer bir sürecin mi gerçekleştiğini bildirir? Yoksa bu söz dizimi Roboski'deki katliamın değerini düşürmek için mi tasarlanmıştır? Kişilerin mahremini ilgilendiren bir seçimin Roboski'yle eş tutulması, kadın bedeninin denetimine yönelik bir gözdağı mıdır? Yoksa her ikisinin de aynı olduğunu söylemek, mücbir sebepleri mi ima eder? Ya da her ikisinin de kişisel tercihlerle ilgili olduğunu mu vurgular? Tüm bu sorular ve yorumlar, çoğaltılabilir, zira hiçbiri diğerine göre öncelikli değildir. Hepsi de geçerli olabilir, hiçbiri de. Burada sözün kendisini deşifre etmeye, onu bir gösterilene bağlamaya çalışmak neredeyse beyhude bir çabadır, zira birbiri ile hiçbir ilişkisi, ilineği bile olmayan iki durum, bir araya getirilerek mantıken uygunsuz ve yanlış bir çıkarıma, irrasyonel bir yargıya yol açar. Ancak bu retorik oyunbazlıktaki asıl manevra, kürtaj ile Roboski'nin aynı ölçüde politik ve ahlâki bir mesele olduğunu söylemektir. Türkiye tarihinin en travmatik olaylarından biri olarak Roboski katliamı, toplumsal hafızaya faillerden bağımsız, politikayı ilgilendirmeyen sözde ahlâki bir soru olarak işlenirken, kürtaj da benzer şekilde bireylerin ötesinde tüm toplumu ilgilendiren politik bir meseleye dönüşür. Politik olan ahlâkı, ahlâki olan da politikayı yutar.

Popülizmin temsili olanaksız kılan temsil sistemi, her iki alanı birbiriyle doldurur ve kaybın bir kayıp olarak işlenişine ve kaydına imkân vermez. Semantik bir tersine çevrinmeyle kurulmuş bu kapalı anlam evreninde travmatik olan, hafızada düğümlenemez, herhangi bir sabiteye oturamaz ve yerleşemez. Sağ popülizmin hatırlama kadar esasen bir unutuş rejimi olması belki de bundandır; namevcudiyeti tanımaması oranında travmatik olanı yok sayışıyla, tanıklığın yerini şimdinin içinde keyfî olarak anlamlandırılan deneyim alır ve tanıklığın beraberinde getirdiği sorumluluktan azade kalmak somut bir risk alanıdır.

Sonuç

Temsil, hafızaya sunduğu rabıta oranında öznelere kendi kimliklerini tanımlayıp onlara mesafe de alabilecekleri bir tutunma noktası sağlar. Toplumsal kimliklerin hem tanımlayan hem de yeniden tanımlanabilen niteliği, aslen temsilin kendinde barındırdığı namevcudiyetin bir sonucudur. Böylelikle toplumsal hafıza, belirli kimlik biçimlerine çivilenmiş anlatıların dışında kalana, öteki anlatılara ya da henüz anlatıya dönüşememiş olsa da kaybın kendisini dile getirme çabalarına açılabilir. Ki bu çaba aslen, geçmişi olduğu kadar bugünü de ilgilendiren kolektif travmalara yönelik bir hakikat ve adalet arayışının parçasıdır.

Popülist söylemin daha en başından namevcuda yer vermeyen ve her şeyi kuşatan temsil anlayışı, toplumsal travmaları kapattığı oranda, ne hafızaya ne de onunla birlikte yol alabilecek hakikat ve adalete imkân tanır. Özneyi "kendi eylemlerinin sorumluluğunu taşımak" üzerinden tanımlayan ilkeler ve referansların yerine, günün koşullarına uygun, son derece esnek ahlâki atıfları yerleştirir.

Bu noktada toplumsal hafıza, ahlâki sabitelerin ve politik değerlerin sürekli çözüldüğü metonimik bir akışta kayar. Potansiyel tehlike, iz tutmayan, kayganlaşmış bir toplumsal hafızadır ya da bir "hafızasızlık" durumudur.

Yazıyı filmsel bir anekdotla, aslında bu makaleye ilham veren bir Mel Brooks filmiyle bitirelim. Hatırlanacağı üzere, yönetmenin *Yapımcılar/The Producers (1967)* filmi, tükenmiş bir Broadway yönetmeni ile onu kurtarmak isteyen muhasebecisinin salt borçları kapatmayı değil, aynı zamanda tüm hayatlarına yetecek parayı bulmayı ümit ederek girişikleri bir Ali Cengiz oyununu anlatır: iflasla birlikte kazanmak. O güne kadar izlenmiş en kötü oyunu sahneleyip konkordatoyu açıklayacaklar ve hamilerinden topladıkları kredi yanlarına kâr kalacaktır. Araştırmalarının sonucunda ABD'ye göç etmiş bir Nazi'nin faşizmi yüceltmek için kaleme aldığı "Hitler'in Baharı" ("Springtime for Hitler") adlı oyununu seçerler. Olabilecek en uyumsuz oyuncularla olmayacak tek anlatı türünü bir araya getirirler; batışı garantileyecek renkli bir gösteri. Oyun sahnelendiğinde ise sonuç beklenmedik olur. Müzikal başta izleyicide bir şok etkisi yaratsa da, ardından ayakta alkışlanır, zira izleyici oyunu Hitler ve Alman faşizmi üzerine sergilenen çok güçlü bir hiciv, muazzam bir siyasi taşlama olarak ele alır. "Springtime for Hitler", bir başyapıt sayılarak o güne kadar Broadway'de sahnelenen en başarılı oyunlardan biri olur. Sonuçta gerçekten batar ve hapse düşerler. Tarihle kumar oynayıp, onu eğip bükmenin, hele ki travmatik gerçek üzerinde cambazlık yapmanın her zaman umulmadık sonuçları olur. Tıpkı filmde olduğu gibi, zamanın moda düşüncelerine kaptırıp travmatik olana dair en olmayacak kurguları alkışlarken bulabiliriz kendimizi. Tarih kurmacalaştığında, izleyicisi bol bir vodvile ya da renkli bir farsa dönüşebilir ama asla şakaya gelmez. Şayet politikanın temsile, onun sağladığı farka ve ötekinin diliyle kurulmuş öykülere ihtiyacı varsa, bir arada sorumluluk almanın, yüzleşmenin ve travmayı tanıyarak hatırlamanın imkânı, popülizmin hafıza oyununun dışına çıkmak olabilir.

KAYNAKÇA

Arditi, Benjamin. (2009) *Liberalizmin Kıyılarında Siyaset: Farklılık, Popülizm, Devrim, Ajitasyon*, çev. Emine Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul.

Boym, Svetlana. (2009) *Nostaljinin Geleceği*, çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul.

Butler, Judith. (2013) *Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul.

Chiantre-Stutte, Patricia. (2005) "Populist Use of Memory and Constitutionalism: Two Comments - I", *German Law Journal*, 2.

Finchelstein, Federico. (2019) *Faşizmden Popülizme*, çev. Ali Karatay, İletişim Yayınları, İstanbul.

Halbwachs, Maurice. (2017) *Kolektif Hafıza*, çev. Banu Barış, Heretik Yayınları, Ankara.

Hall, Stuart. (1997) "The Work of Representation" Stuart Hall (ed.) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* içinde, Sage Publications, Londra.

Hofstadter, Richard. (1964) *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

İnsel, Ahmet. (2018) "Popülizm Demek Yeterli Mi?", *Birikim Haftalık*, http://www.birikimdergisi.com/haftalik/9182/populizm-demek-yeterli-mi#.W-3OOugzZPY, erişim tarihi: 15 Kasım 2018.

Ionescu, Ghita ve Gellner, Ernest. (1969) *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, Weidenfeld & Nicolson, Londra.

Lukacs, G. (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, Belge, İstanbul.

Medina, Jose. (2011) "Toward a Foucaultian Epistemology of Resistance: Counter-Memory, Epistemic Friction, and Guerrilla Pluralism", *Foucault Studies*, 12.

Mudde, Cas ve Kaltwasser, C. R. (2007) *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York.

Mudde, Cas. (2004) "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4).

Müller, Jan-Werner. (2017) *Popülizm Nedir?,* çev. Onur Yıldız, İletişim Yayınları, İstanbul.

Taggart, Paul. (2004) "Populism and Representative Politics in Contemporary Europe", *Journal of Political Ideologies*, 9.

Thelen, David. (1989) "Memory and American History", *The Journal of American History*, 75(4).

Traverso, Enzo. (2005) *Geçmişi Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*, çev. Işık Ergüden, Versus Yayınları, İstanbul.

Wodak, Ruth ve Forchtner, Bernhard. (2014) "Embattled Vienna 1683/2010: Right-wing populism, collective memory and the fictionalisation of politics", *Visual Communication*, 3(2).

Žižek, Slavoj. (2002) *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.

Pragmatizmin sınırlarında hukuk yaratmak: Yargısal popülizm

*Aydın Atılgan**

Özet: Yargının işlevini yerine getirmede en önemli aracının yorum olması, tarihsel varlık sebebi olan bağımsızlık ve tarafsızlık ilkeleriyle yargısal etkinliğin pek çok zaman çelişmesine yol açar. Bu çerçevede yargısal etkinliği formalist bir yaklaşımla açıklamak pek olanaklı görünmez. Yargının diğer erklerden özerkliğini tırpanlayan konulardan biri de zaman zaman yargı kararlarında rastlanan popülist söylemdir. Yorumun karakterini doğrudan etkileyen bu söylem türünün günümüzün yükselen popülist ideolojisiyle ilişkisi nasıl kurulmalıdır? Bu bağlamda, yargısal popülizm erkler ayrılığı ilkesinin getirdiği işbölümü açısından nasıl düşünülmelidir? Bu soruların izinden gidilirken, yargı kararlarındaki popülist söylemlerin tarihsel ve güncel dinamikleri tartışılacak, yargısal popülizm kavramsallaştırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Yargı, erkler ayrılığı, pragmatizm, popülizm, hukuk devleti.

Giriş

Otoriter popülist hareketlerin dünyayı sardığı günümüzde, yargının popülist politikaların doğal hedefi, karşıtı ve kurbanı olduğu düşünülür (Arguelhes, 2017). Aslında yargıyla hesaplaşmak ya da yargının bağımsızlığını örselemek popülist politikalar üretilirken en sık başvurulan araçlardan bir tanesidir. Halkın iradesini temsil etme konusunda tekel olma iddiası taşıyan popülistler bu konuda farklı argümanları kullanabilirler. Yargıyla karşı karşıya geldikleri durumlarda, yargının genellikle halkın iradesinin gerçekleşmesini engellediği savına başvururlar ve yargının meşruiyetini tahrip edecek yıkıcı bir savaşın içine girmekten çekinmezler. Ancak bu çatışmaları göz önünde bulundurarak yargıyı otoriter popülizmin karşıt kutbuna yerleştirmek ne kadar doğru olacaktır?

(*) Yakın Doğu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi.

Liberal demokrasi geleneğini allak bullak eden günümüz otoriter popülizminin kodları henüz tam anlamıyla çözülememiş görünüyor. Bu durum da otoriter popülizmin bizi nereye götürdüğü konusunda karanlık bir belirsizliğin içinde kalmamıza yol açıyor. Bu belirsizliği ortadan kaldırmak için popülizmle ilgili dinamiklerle birlikte onun sınırlarını da açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Popülizm siyaset sahnesinde, devleti meydana getiren "erkler" arası bir çatışmanın taşıyıcısı ise, bu çatışmanın taraflarının rollerinin de tam olarak anlaşılmasına ihtiyacımız var. Diğer yandan, günümüzün otoriter popülizm tartışmasının ötesinde, farklı ülkelerden örnekler gösteriyor ki, yargı da sahip olduğu erki güçlendirmek ya da korumak, kriz zamanlarında meşruiyetini korumak için popülist söylemler ve politikalar geliştirir. Yargı erkinin ürettiği popülizmin, bugünün otoriter popülizminin oluşmasında rolü var mıdır? Bunu anlayabilmek için önce yargı erkinin siyasal erkler karşısında sahip olduğu özerkliğin anlamını ve bu erklerle olan iletişimin boyutlarını irdelemek gerekiyor.[1]

Popülizm çağında erkler

Siyasal erklerle yargı arasındaki çatışmaların genellikle yargı aleyhine sonuçlandığı görülür. İlk akla gelen örneklerden bir tanesi, 1930'larda Roosevelt döneminde ABD'de yaşanan "court packing" olayıdır. (Leuchtenburg, 1966) Bu durumda, siyasal erk hedefindeki mahkemenin dengelerini kendi lehine değiştirmek için sayısal çoğunluğu değiştirmeye çalışır. Örneğin mahkemenin üye sayısını artırır, mevcut üyelerin yanına kendi atadığı yeni üyelerin gelmesini sağlar, böylece o mahkeme üyelerinin çoğunluğunu kendi lehine değiştirir. Kimi zaman, görevden alma (*impeachment*) yargısal faaliyete doğrudan müdahalenin aracı olabilir. 1947 yılında Arjantin'de Peron'un Anayasa Mahkemesi üyelerinin tümünü görevden alması bunun en iyi bilinen örneğidir (Arato, 2017; Ferejohn, 1999: 359). Mahkemenin yetkilerinin kırpılması da bir başka yoldur. Tartışma konusu olan yetkiler başka bir yargı kurumuna aktarılabilir ya da çatışma konusu yargı erkinin denetim alanından çıkartılabilir. Yargı mensuplarının atamalarına müdahil olmak, bu işlemleri üstlenen kurumlara karşı manipülatif olmak ya da doğrudan bu kurumlar üzerinde egemenlik kurmak da sözü edilmesi gereken durumlardan biridir. Bunların dışında doğrudan olmayan müdahale yolları da söz konusu olabilir. Siyasi erkler halkla temaslarının daha yoğun olmasını yargının aleyhine kullanabilir. Yargı kurumlarının varlığının ya da kararlarının meşruluğu halk nezdinde sorgulanmaya açılabilir ve halk manipüle edilebilir. Genellikle de yargının tarafsızlığını yitirdiği, doğal sınırlarını aşıp siyasal alana bulaştığı ve yetkilerini aştığı gibi argümanlarla, yargının demokrasiye

1 Geleneksel erkler ayrılığı ilkesi, yasama-yürütme ve yargı sacayağı üzerine oturmuştur. Aşağıda da vurgulayacağımız üzere, yasama ve yürütme erkleri karşısında yargının bağımsızlığı ve siyaseten tarafsızlığı bu ilkenin kurucu bir unsuru kabul edildiği için, yargı erkinden farklılıklarını vurgulamak için, yasama ve yürütme erkleri "siyasal erkler" olarak anılacaktır.

ve halk iradesine ihanet ettiği ileri sürülür. Yargı halk iradesi ile hesaplaşmaya çağrılır. Yargının bu hesabı veremeyeceği açıktır. Çünkü yargı geleneksel olarak "sessiz bir erk"i temsil ettiği için bu tür hesaplaşma araçlarıyla donatılmamıştır.

Yargı erkinin sözü edilen objektif tarafsızlığı onu diğer iki erkten ayıran temel unsurdur. Başka bir deyişle, yargının siyaset-dışı konumlandığının kabulü onu tarihsel olarak yasama ve yürütmenin yanında ayrı bir erk haline getirmiştir; yargıçların siyasallaşması istenmeyen bir durum olmuştur. Bu bakımdan, Anglo-Amerikan hukuk sistemlerindeki jüriler de, yargıçların karar verme tekelini sınırlandırıp yargı erkini, siyasal ve ideolojik etkilerden korumak amacıyla ortaya çıkmıştır (Ferejohn, 1999: 378). Böylelikle, bu yeni erki temsil eden yargıçların toplumdan yalıtık ayrı bir güç haline gelmeleri ve siyasal erklere yönelik bir tehdit unsuru haline gelmeleri önlenecekti. Erkler ayrılığı ilkesinin mantığı gereği üzerinde siyasal denetimin mümkün olmadığı bu erki bir biçimde denetim altında tutmak için en iyi yol toplum fertlerinin karar süreçlerine ortak edilmesiydi.

Erkler ayrılığı kavramının kökeni Aristoteles'e kadar uzatılabilir. Aristoteles, *Politika* isimli eserinde devletin üç unsurunu genel meclis, kamu görevlileri ve yargı olarak tanımlıyor. Ancak modern erkler ayrılığı düşüncesinden farklı olarak, Aristoteles'in bu ayrımının söz konusu işlevlerin birbirinden bağımsızlığını vurgulamaktan ziyade, yalnızca devletin etkinlik alanını göstermeyi amaçladığı ileri sürülür (Doehring, 2002: 192). Benzer bir yapı, kurumlar arasında bir tür fren-denge mekanizmasının işletildiği Roma İmparatorluğu'nda da söz konusuydu (Ervin, 1970: 108). Bağımsız bir yargı mekanizmasını da içine alan bir erkler ayrılığı düşüncesi ise, 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkacak modern anayasaların öncesinde Avrupa'nın düşünsel alanında halihazırda olgunlaştırılmıştı. Fransız devrimcileri, 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi'nin 16. maddesine ünlü "temel hakların güvence altına alınmadığı ve erkler ayrılığının benimsenmediği bir toplumun anayasası yoktur" ifadesini yerleştirerek bu ilkeyi modern anayasa olgusunun kurucu unsurlarından biri haline getireceklerdi. Aynı zamanda liberal hukuk devletinin temel öğelerinden biri olarak kabul edilecek olan erkler ayrılığı, yasama, yürütme ve yargı erklerinin sınırlarının belirlenmesini ve birbirlerinin karşısında özerk bir yapıda olmalarını öngörür. Montesquieu, devletin temel üç erkinin ayrıştırılması üzerine kurulu erkler ayrılığı fikrinin kurucusu –ya da en azından, öteden beri İngiliz sistemindeki varlığını keşfeden kişi– olarak kabul edilir (Kurland, 1986: 595). Erkler ayrılığının temel hedefi devletin gücünün tek bir elde yoğun olarak toplanmasının önüne geçmektir. Bu da devlet erklerinin etkinlik alanlarının sınırlamasını gerektirir. Bunun için yasama erki yalnızca yasa yapmakla uğraşmalı, yürütme ve yargı faaliyetine karışmamalı; yürütme erki yasaların uygulanmasını sağlamalı; yargı erki de yasaları uygulamalı ve diğer iki erkin etkinlik alanına girmemelidir (Doehring, 2002: 193). Bu ilkenin devlet pratiğinde her zaman işlevsel olamayaca-

ğı ve erkler arasında böyle bir ayrımın katı bir biçimde uygulamasının mümkün olmayacağı açıktır. Yürütmenin kanun hükmünde kararnameler ile yasamanın alanına girmesi, yasamanın idari etkinlikleri ya da her türlü yargı bağımsızlığı güvencesine rağmen yargı örgütünün üzerinde yürütmenin düzenleyici birtakım yetkilerinin varlığı bunun somut kanıtıdır. Pratikte yaşanan bu sorun aslında bu fikrin kurucusunun –Montesquieu'nün– hukuka yaklaşımı, yani Montesquieu'nün hukuku yalnızca "yasaların lafzıyla" uğraşmaktan ibaret görmesi ile ilgiliydi. Başka bir deyişle, yargı erkini "devletin siyasal bakımdan etkin ve hukuksal bakımdan biçimlendireceği organları arasında" görmemesiydi (Doehring, 2002: 196). Erkler ayrılığı fikrinin zaman içinde bu ideal formundan uzaklaşmış olduğu ve –ülkeden ülkeye farklı durumlarla karşılaşılabilse de– uygulamada yürütmenin yasama üzerinde daha belirleyici olduğu bir durumun ortaya çıktığı bir gerçektir (Uygun, 2017: 236, Doehring, 2002: 200-208). Ancak daha önemli olan bir başka gerçek de, özellikle bağımsız bir yargı erkini öngörmesi açısından erkler ayrılığının liberal demokrasiler için hâlâ güncelliğini ve önemini korumakta olduğudur (Uygun, 2017: 236). Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda yargının diğer erklerden bağımsız olmamasının özgürlüğün önünde engel oluşturacağını söyler: "[Yargı] yasama ile birleşirse öznenin yaşamı ve özgürlüğü keyfi idareye maruz kalırdı; yargıç bu durumda yasa koyucu haline gelir. Yürütme ile birleşirse, yargıç şiddete ve baskıya dayanarak hareket edebilir" (Montesquieu, 2004: 152). Bu döneme ait teoriler, yargı erkine karşı daha ziyade koruyucu bir yaklaşım içindedirler. Erkler ayrılığı tartışmaları yasama ve yürütmenin sınırlarının belirlenmesi üzerine iken, yargının diğer erkler üzerinde bir hegemonik tehdit oluşturabileceği meselesine neredeyse hiç değinilmez, hatta yargının "en az tehlikeli erk" olduğu ileri sürülür (Kurland, 1986: 599).

Belirtmek gerekir ki, erkler ayrılığı ilkesinin modern anayasalara girdiği dönemde, anayasa yapıcıların yargıyı tehlikesiz bir erk olarak gördüğü söylenemez. Bu noktada, ABD Anayasası'nın hazırlık sürecinde, yargının bağımsız bir erk olarak görülmesine karşı ciddi bir muhalefet yürütülmüştü; üzerinde herhangi bir gücün öngörülmediği yargının, yasama ve yürütmeye eşit bir erk haline getirilip bağımsızlaştırılmasının, keyfî hareket eden ve nereye evrileceği öngörülemeyen bir gücü yaratacağı konusunda ciddi endişeler dile getiriliyordu (Ferejohn, 1999: 354). Öte yandan, ABD Anayasası'nın tasarı metnini oluşturmak için toplanan 1787 Philadelphia Kongresi'ne katılanların erkler ayrılığını anayasaya taşımalarında asıl etkili olan, bağımsız bir yargı erki oluşturmak için yüzyıllardır uğraşan İngiliz geleneğinin mücadelesi olmuştur (Ervin, 1970: 110).

Bu çerçevede bakıldığında, "bağımsızlık" yargıyı ayrı bir erk olarak var eden karakteristik unsur olarak ortaya çıkar. Yargı bağımsızlığı, normatif ve kurumsal birtakım özellikleriyle açıklanabilir. Normatif açıdan yargı bağımsızlığı dendiğinde, yargıcın "özerk bir ahlâki özne" oluşuna vurgu yapılırken, bağımsızlık daha ziyade yargıcın karar verirken tarafsızlığı, ideolojilerden arınmışlığı çerçevesinde

anlaşılır. Kurumsal boyut ise yargıcın özerkliğini tehdit eden "insani" handikaplara karşı kalkan görevi gören tamamlayıcı bir unsurdur; bir değer olarak ortaya çıkar (Ferejohn, 1999: 353). Yargının bağımsızlığı ile istenen, verilen karar halkın tamamının veya bir kesiminin hoşuna gitmese bile, yargıçların yalnız hukuksal normlara ve değerlere bağlı kalarak hareket etmesidir. Ferejohn'a göre, bu konudaki menfaat temelli teoriler çerçevesinde düşünüldüğünde, bu fikir bağımsız merkez bankalarının kuruluşundaki mantıkla örtüşür (374). Yani, "bağımsız yargı" ile, siyasal alana komşu, çoğu kez siyasal alanla etkileşime açık, fakat tarihsel olarak belirlenmiş sınırlar içinde devinen bir güçten söz etmiş oluyoruz. Yine de, bu noktada belirtmek gerekir ki, erkler ayrılığı ilkesi gereği siyasal erkler ve yargı erki arasında belli bir ölçüde karşılıklı bağımlılığın var olması elzemdir. Bu durum erklerin bağımsızlığını zedeleyen bir durum olmaktan öte, erkler arasındaki bir denge mekanizmasının gereğidir (362). Bu, özellikle de yargıçların atanması bakımından geçerlidir. ABD'de olduğu gibi, Yüksek Mahkeme yargıçlarının belirlenmesinde yasama ve yürütmenin birlikte hareket etmesinin bu açıdan ideal bir denge unsuru yaratabileceği öngörülür (Doehring, 2002: 198).

Yukarıda da belirtildiği gibi, erkler ayrılığı günümüzde liberal demokrasiler açısından, özellikle bağımsız bir yargı erkini öngörmesi açısından güncelliğini ve kıymetini koruyan bir ilkedir. Günümüzün popülizm tartışması ise yargının gitgide siyasal erklerden (özellikle de yürütmeden) özerkliğini ve tarafsızlığını kaybettiğini ortaya koyuyor. Popülizm, günümüzde genellikle son yıllarda Avrupa'da ve Trump ile ABD'de ile ortaya çıkan pragmatist, otoriter, milliyetçi siyasal hareketlere referansla tartışılsa da, çok daha eskiye dayanan bir tarihe ve farklı boyutlara sahip olan bir siyaset dili ve anlayışıdır. Günümüzdeki popülizm, 1980'lerden beri Batı demokrasilerinin "patolojik" bir formunu oluşturan bir *Zeitgeist* olarak ifade edilir (Mudde, 2004). Patoloji ifadesini kullanmak önemlidir, çünkü popülizm kendinden menkul birtakım değerler ve olgulardan ziyade, bir şeyin –liberal demokrasinin– bozulmuş bir formu olarak anlaşılır. Ama öte yandan, bu patolojik form artık bir dönem ruhu olmuştur, hem sağda hem de solda kendine karşılık bulur (549). Popülizm, liberal demokrasilerde ana akım rolüne terfi etmişken, hegemonik bir form kazanmışken, yargı erkini popülist iktidarların nesneleştirildiği bir "kurban" olarak nitelendirmek çok doğru görünmüyor. Bunun yerine, popülizm üretiminde erkler ayrımına dayanan işbölümünü ve yargı erkininin rolünü anlamak önümüze daha gerçekçi bir tablo koyacaktır.

Popülizmin mantığı ve yargısal popülizm

Yargı erki, geleneksel erkler ayrılığı düşüncesinin kendisine biçtiği sessiz erk rolüne pek de uygun davranmamıştır. Erkler ayrılığı ilkesini ideal formundan uzaklaştıran erkler arası sızıntılar, yalnızca siyasal erklerden yargıya dönük olarak gerçekleşmemiş olup, yargıdan kaynaklanıp siyasal erklere yöneldiği du-

rumlarla da sıkça karşılaşılmıştır. Özellikle anayasa yargısı alanında, yargı erki sınırlarını genişletme ve geleneksel olarak siyasal erklerin bölgesi olarak kabul edilen alanlarda söz söyleme eğiliminde olmuştur. Kendi sınırlarını bu şekilde açarken kullandığı en önemli aracı olan yorum gücünü nasıl sınırlayacağı, nereye kadar genişletebileceği, yargısal aktivizm konusunun temel sorunu olmuştur (Wright, 1986: 166). Popülist söylemin yargı alanında nasıl üretildiği konusu da bu sorun çerçevesinde düşünülmelidir.

Günümüzde popülizm liberal demokrasinin ideallerinden bir tür kopuşu ve bu konuda dünyada giderek yükselen bir trendi ifade ediyor. Popülizmin ne olup ne olmadığına dair, günümüzdeki gidişatı açıklamaya yarayacak önemli bir literatür oluşmuş durumda. Popülizm, günümüzde "illiberal demokrasi"nin aldığı biçimlerden biri olup aynı zamanda, insanların içgüdülerine hitap eden duygusal ve basitleştirilmiş bir söylem biçimini ifade eder (Mudde, 2004: 542, 561). Bu noktada, demagoji popülistler için vazgeçilmezdir; popülist liderler de aynı zamanda usta demagoglar olarak bilinirler. Buna paralel bir başka anlamı ise, rasyonel olarak en iyi seçeneği aramak yerine, halkın desteğini bir biçimde elde etmek (ya da onu satın almak) amacını güden oportünist politikalar izlemektir (542). Popülizm, siyasal alana dönük ahlâkçı bir bakışı ifade eder: "Siyasal dünyanın, en nihayetinde kurgusal bir şekilde, ahlaken saf ve bütünleşmiş halk ile ahlaken aşağı olan yozlaşmış seçkinler arasında bir ayrım üzerinden algılanması" (Müller, 2016: 36). Bu bağlamda popülistler, seçkinlere ve seçkinciliğe karşıdır. Demokratik çoğulculuğa karşıdır (Mudde, 2004: 543). Halkı –ya da seçkinlerden arınmış gerçek halkı– ahlâken saf ve pür, homojen bir bütün olarak görürler. Bunun anlamı halkın yalnızca bir kısmının "gerçek halk"ı temsil ettiğidir. Ahlâkileştirilmiş bir çoğulculuk karşıtlığıdır bu. Bunun doğal bir sonucu olarak, halkı yalnızca kendilerinin temsil ettiği iddiasındadırlar (Müller, 2016: 36). Bu üç temel özelliğe daha başka unsurlar da eklenebilir. Özellikle günümüz popülizminin, 1960'larda başlayan bilişsel hareketliliğin sonucu olarak seçkinlerin düşünsel alandaki üstünlüklerini yitirmesiyle, "tabu yıkıcılık" ve "siyasal doğruculuk karşıtlığı" gibi özelliklerle ön plana çıktığını görürüz (Mudde, 2004: 554). Bu yüzden de, dezenformasyona dayalı Bilgi Çağı'nda karşımıza çıkan demagojiye dayalı günümüz popülizminin temel bilgisi "bilgisizlik" üzerine kuruludur (Belge, 2018: 72).

Popülizm kavramının yargı erki ile birlikteliği iki türlü düşünülebilir. Birincisi, yargısal etkinliğin özünde popülist olduğudur. Bu, daha ziyade yargının kurumsal yapısıyla ilgilidir ve popülist kimliğinin tarihsel referansını oluşturur. İkincisi, yargının hukuk dışındaki diğer toplumsal normlarla pragmatist bir çerçevede kurduğu ilişkiye dayanır. Bu ise, yargıçların bilişsel dünyalarında kurdukları popülizmdir, otoriter popülizmler gibi konjonktüreldir. İkisi de popülizmin birbirine yakın, fakat pratikte farklı durumları kapsayan değişik anlamları ile ilgilidir.

İlk önermeyi başka bir şekilde ifade edecek olursak, popülizm yargısal etkinliğin doğasına içkindir. Hukuk düzeni içinde, ihtilafları çözmek üzere herkes için bağlayıcı "kesin hüküm"ler verebilen bu gücün kaynağının ne olduğu önemli bir tarihsel sorunsaldır. Çünkü, seçilmiş siyasal erklerin aksine, genelde bir bürokratik sınıfı temsil eden yargı erkinin meşruiyetini halka dayandırmak oldukça zor görünür. Yine de, bu zorluk halk ile yargı arasında yapay bir bağ kurarak aşılmaya çalışılır. Bu çerçevede, siyasal erklerden bağımsız bir erki temsil eden yargının, kararlarını bir yönetici veya ideoloji için değil, egemenliğin sahibi olan halk adına vereceği öngörülür. Örneğin, 1982 Anayasası mahkemelerin kararlarını "Türk Milleti" adına vereceğini düzenlerken,[2] Alman Anayasa Mahkemesi Yasası, Anayasa Mahkemesi'nin kararlarını "halk adına" vereceğini belirtir.[3] Siyasal erklerle karşılaştırıldığında, toplum tarafından doğrudan yetkilendirilerek etkinlik göstermediği için, yargının bu bağlamda "popülist biçime" muhtaç olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, "millet adına" ya da "halk adına" karar vermek bir tür toplumsal baskı retoriği oluşturur. Yargısal etkinlik özü itibarıyla çoğunlukçudur. Burada bir karşılaştırma yapmak gerekirse, popülistler de her zaman çoğunluğun iradesini temsil iddiasındadır; çoğulculuk karşıtıdır. Bu bakımdan yargı erkinin bağlayıcı kararlar verme yetkisi homojen bir toplum tasavvuruna dayanır. Yine hukuk doktrinlerinde yaygın biçimde kabul edildiği üzere, yargı ihtilafları çözerken, idealize edilmiş, "makul," "orta zekâlı" ve "iyi niyetli" bir vatandaşın gözünden olayları yorumlamakla yükümlüdür. Verdiği kararların, kesin ve herkes için bağlayıcı hükümleri ifade etmesi, yani yanlışlanamazlığı da, popülizmin demokrasi ve çoğulculuk karşıtlığıyla uyumludur (Müller, 2016: 56). Bu bağlamda, "halk veya ulus adına" karar verdiği iddiasındaki yargı, toplumun iradesinin gerçekleşmesini sağladığını iddia ederken, egemenlikle kurduğu ilişki gereği, toplumdaki hegemonik görüşler çerçevesinde hareket eder; azınlık görüşlerini dışlar (Wright, 1986: 186). Halkla organik bir bağının olmamasının yanı sıra, çoğulculuğa kapalı bir karar alma mekanizmasının üzerinde oturması nedeniyle, yargısal etkinlik, bir anlamda zorunlu olarak, popülizme alan açar.

İkinci durumu düşündüğümüzde, konu ister istemez erkler ayrılığı çerçevesinde özel bir anlam kazanır ve yargı erkinin diğer iki siyasal erk karşısındaki özerk pozisyonu çerçevesinde tarihsel bir yere oturur. Yargısal popülizmin bu boyutunda, tıpkı siyasal popülizmde olduğu gibi, "halkı kazanmak" asıldır. Bu, yasamanın alanına girerek halk lehine birtakım kararlar vererek de söz konusu olabilir. Örneğin, kişiler için davacı olma şartlarını yumuşatmak, –başta idari yargılama alanında olmak üzere– menfaat kriterlerini geniş yorumlayarak, hakların alanını genişletmek bu çerçevede düşünülebilir. 1954 tarihli Brown davasında ABD Yüksek Mahkemesi'nin siyah ve beyaz çocukların farklı okullar-

2 TC Anayasası, m. 9, https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf.

3 Bundesverfassungsgerichtsgesetz m. 25(4), https://dejure.org/gesetze/BVerfGG/25.html.

da öğrenim görmesini öngören eyalet yasalarının anayasaya aykırı olduklarına hükmetmesi yerinde bir örnektir.[4] O tarihte Amerikan toplumu bu konuda ikiye bölünmüş olsa da, Dworkin'e göre, Yüksek Mahkeme ırk ayrımcılığına karşı toplumsal duyarlılığın yükselişte olduğunun farkındadır ve tüm yurttaşların eşit yasal korunmasını öngören 1868 tarihli "On dördüncü Ek"in yürürlüğe girişinden uzun yıllar sonra böyle bir kararı verebilecektir (Dworkin, 2018: 482). 1975-2010 yılları arasında görev yapmış alan ABD Yüksek Mahkeme Yargıcı John Paul Stevens'ın, özellikle Anayasa'nın "Birinci Ek"inde düzenlenen ifade özgürlüğünün kapsamı hakkında oluşmuş muhafazakâr doktrine karşı, temel hakların kapsamını genişletmek için kullandığı, normatif sonuçlardan çok hukuk kurallarının nasıl işlediğine vurgu yapan "pragmatik ve popülist" yöntemi dikkat çekicidir (Magarian, 2006). Öte yandan, Weiler'a göre, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'nın 1963 tarihli ünlü Van Gend/Loos Kararında,[5] AT'nin meşruiyet krizine çare arayışı içindeyken, Topluluk Hukuku'nun bireyler bakımından da haklar doğurabileceğini ortaya koyması ve –başka ulus-aşırı sistemlerde görülmeyen bir biçimde– bireylerin bu hukuk düzeninin asıl aktörlerinden biri haline getirmesi de kuşkusuz popülist bir yaklaşım olarak nitelendirilebilir (Weiler, 2014: 98).

Hukuki pragmatizm ve yargısal argümantasyonu oluşturmak

Yargısal popülizm, daha ziyade yargısal faaliyetin siyasal erklerle sınır komşusu olan anayasa mahkemelerinin –ya da yüksek mahkemelerin– konusuymuş gibi görünse de; "yorum"un yargısal faaliyetin esasını oluşturması nedeniyle, popülizm yargı erkinin tüm hücrelerinde gözlemlenebilir. Yorum, uygulanan hukuk normunun biçimlendirilmesi anlamına gelir (Sancar, 2000: 207). Böylece yorum yoluyla, ilk bakışta kapalı bir anlamsal bütünlüğe sahip olduğu düşünülebilecek olan bir norm, dış dünyanın her türlü etkisine açılabilir. Ancak bu etkinin genişliği yargıcın kullandığı yöntem ile belirlenir.

Popülist söylem ile bir yorum yöntemi olarak hukuki pragmatizm yakından ilişkilidir. Bu ilişki "dönemin ruhu" olan popülizmin yargı alanında nasıl üretildiğine dair önemli ipuçları sunar. Bu noktada belirtilmesi gereken bir konu, hukuki pragmatizmin oldukça geniş bir tartışma olduğu ve üzerinde uzlaşılmış bir tanımının olmadığıdır. Öyle ki, geçtiğimiz yüzyılda felsefi pragmatizmin en önde gelen isimlerinden olan Rorty, –ironik bir biçimde– Dworkin'i de hukuki pragmatistler arasında göstermiştir (Barzun, 2018). Oysa Dworkin, *Hukukun Hükümranlığı* (*Law's Empire*) adlı eserinde hukuk pratiğine dair kendi inşa et-

4 347 U.S. 483, Brown v. Board of Education of Topeka, Decided May 17, 1954.

5 Case 26/62, Judgment of the Court of 5 February 1963. NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration [1963] ECR 1, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:61962CJ0026

tiği yorum biçimlerinden bahsederken, formalist bir yaklaşımla yargısal etkinlikte hukuk normlarının bütüncül ve kanonik bir yapıda yorumlanmasını savunur. Bu yaklaşımın karşıtı olarak gördüğü hukuki pragmatizmi ise açıkça reddeder (Dworkin, 2018).

Genel olarak hukuki pragmatistlerin, yargının mekanik işleyişini eleştirdiklerini; yargıçların kararlarında ortak iyiyi bulmak için yararlı sonuçlara yönelmesi gerektiğini savunduklarından söz edebiliriz (Barzun, 2018: 1005). Kimi yazarlarca, hukuki pragmatizm hukuk teorisi alanında bağımsız bir düşünsel hareket olarak görülür. Hukuki pragmatistler aslında –feminizmden eleştirel ırk düşüncesine, hukuk ve ekonomi hareketine kadar– oldukça geniş bir ideolojik yelpazede yer alırlar ve hukuksal olguların yorumlanış biçimine dair bazı ortak "ilkeler"i paylaşırlar. Bunlar "çeşitli yönleriyle Aristoteles'in Pratik Akıl kavramı, on dokuzuncu yüzyıl faydacılık düşüncesi, Amerikan pragmatizmi ile neopragmatizm ve kıta postmodernizmi" olarak sayılabilir (Cotter, 1996: 2071-2072). Bu noktada pragmatistler "büyük teoriler" ile belirlenecek hukuk doktrinlerinin ve hukuksal olayların yorumunda formalizmin karşısındadırlar. Ancak yine de, hukuki pragmatistleri "teori düşmanı" olarak nitelendirmek doğru değildir. Hukuki pragmatizm ampiristtir ve ampirik teorilere kapısı sonuna kadar açıktır (Posner, 2003: 60).

Dworkin'in ortaya koyduğu karşıt yorum biçimleri çerçevesinde düşünüldüğünde, yargısal popülizmi, "geçmiş kararların gelecek kararlarda etkili olacağı" görüşünü reddeden ve yer yer hukuka nihilist bakışlar geliştiren hukuki pragmatizm çerçevesinde düşünmek olanaklı görünür:

> Geçmişteki yasamanın veya yargının herhangi bir kararıyla sağlanacak insicam ilkesel olarak bugün verilecek bir kararın daha adil veya daha erdemli olmasına katkı sağlamaz. (...) Hukuk anlayışı olarak pragmatizm iyi topluma dair farklı görüşlerin hangisinin güçlü veya cazip olduğunu söylemez. Yargıçları kendi görüşleri çerçevesinde karar vermeye ve eylemde bulunmaya teşvik eder. Bu pratiğin, topluma, başka yargıçlar veya yasama tarafından zaten verilmiş olan kararlarla insicamlı olmayı talep eden herhangi bir programdan daha iyi hizmet edeceğini –toplumu gerçekten adil, hakkaniyetli ve mutlu bir topluma yaklaştıracağını– savunur (Dworkin, 2018: 129, 196).

Kısacası hukuki pragmatizm, Dworkin'in savunduğu hukuk kuralların kanonik yorumlanmasını kabul etmez. Yargısal popülizm, yorumcu bir bakış açısı ve hukukun insicamına yönelik yargısal erkin içinden yükselen bir itiraz olarak, Dworkin'in işaret ettiği hukuki pragmatizmin bir görüntüsü olarak anlaşılabilir. Başka bir deyişle, yargısal popülizmi pragmatist bir hukuk pratiği olarak okuyabiliriz. Yargısal popülizm hukuka, tutarlı ve rasyonel geleneksel yaklaşımın tersine, bağlamsal bir pencereden bakar. Bu anlayış çerçevesinde, toplumsal yarar bireysel hakları gereksiz ve geçersiz kılar. Haklar tümüyle reddedilmez, fakat faydacı bir anlayış çerçevesinde, topluma olumlu etkilerini gösterdikleri fonksi-

yonları devam ettiği sürece araçsallaştırılır. Bütün bu süreçlerde "yorum" pragmatistin en önemli silahıdır. Yeri geldiğinde yorumunu başka bir doktrin kisvesine büründürmekten kaçınmaz (199). Ayrıca, hukuki pragmatizme göre bir mahkeme kararının geçerliliğini sağlamak üzere, yargıcın duygusal tepkilerinin ve duyumsadığı deneyimlerinin kararlara yansıtılması gerektiği de ifade edilmiştir (Barzun, 2018: 1015). Bu görüş bakımından, hukuk teorilerinin metafizik ya da nedensel açıklamaları ise yargı pratiği için pek de gerekli olmayan unsurlardır. Bu çerçevede hukuksal formalizme karşıtlık pragmatist reddiyenin merkezinde yer alır. Bu konuda, hem "pragmatist bir yargıç" olan, hem de hukuki pragmatizm üzerine yazdıklarıyla tanınan Richard Posner'a kulak verelim:

> Pragmatistler şöyle düşünür: Eğer anayasal sorun, örneğin, vatandaşlık kazanmamış göçmenlerin çocuklarının ücretsiz eğitim hakkına sahip olup olmaması ise ya da devlet okullarında öğrenci başına düşen masrafın her bölgede denkleştirilip denkleştirilmemesi ise ya da devlet okullarında ibadete izin verilip verilmemesi ise, anayasa hukukçusu anayasal teorilerle sarhoş olmak yerine eğitim, göç, kamu maliyesi ve din üzerine çalışmalıdır ki; boş sloganları (örneğin, "[kilise ile devlet arasında] ayırıcı duvar") ve anlamsız safsataları (örneğin "eşitlik" ve "temel haklar") daha iyi manipüle edebilsin. Hangi mantıklı insana böyle zor, tartışmalı ve olgularla yüklü meselelerde bir filozof ya da onun hukuk profesörü kılığındaki kopyası rehberlik edebilir ki? (Posner, 2003: 79-80)

Buna göre, pragmatist bir yargıç için önündeki dava yalnızca o davadan ibarettir, yani o davayı gelecekte görülecek birtakım davaların bir parçası olarak görmez (80). Dahası, Posner'a göre pragmatizm, bir muhakeme tekniği olarak, demokrasiyi yargının kibirli dayatmacılığından korur (Posner, 2004: 465). Buna göre, Posner'ın savunduğu biçimiyle "gündelik pragmatizm" egemen toplumsal normlar ile ilgilidir; kararlara evrensel değil, yerel bazda rehberlik eder. Yerellikteki gücü de toplumun normatif olarak ne kadar homojen olduğuna bağlıdır. Homojenliğin artması, yani iyi ve kötü olan hakkında toplumda daha geniş bir oydaşma olması, "gündelik pragmatizm"in etkisinin artmasını sağlar. Böylece "gündelik pragmatizm" söz konusu oydaşmayı yargının önüne getirir, ona rehberlik eder (466). Bu noktada hukuki pragmatizme göre, hukuksal akıl yürütme biçimlerini diğer pratik akıl yürütme biçimlerinden ayıran herhangi bir genel analitik prosedür söz konusu değildir (Posner, 2003: 60).

Peki bütün bu özellikleriyle birlikte düşünüldüğünde, hukuki pragmatizm bir tür ilkesiz, omurgasız ve fırsatçı bir yaklaşım olarak mı algılanmalıdır? Posner'a göre kesinlikle böyle değildir. Hukuki pragmatizm, Posner'a göre, ne ilkesizliktir, ne pozitivizmdir, ne hukuk devleti karşıtlığıdır, ne de çağrıştırdığı diğer olumsuzluklardan herhangi biridir. Hukuki pragmatizmin en belirgin ayırt edici özelliği, formalizme karşı oluşudur. Formalizm, hukuksal olayların yorumlanmasında yargıçların yalnızca olguları ve hukuksal metinleri kullanması

gerektiğini ileri sürer. Yargılama sınırları belli, özerk bir etkinliktir; bu bakımdan, siyaset ve ahlâk gibi diğer normatif alanlar yargıcın karar verme sürecinin dışında kalmalıdır[6] (Leiter, 2010: 111). Posner ise, formalizm karşıtlığının altını çizerek, hukuksal akıl yürütme biçimlerinin sıradan akıl yürütme biçimlerinden farklı olamayacağını ortaya koymaya çalışır (Posner, 2003: 85).

Bu noktada, formalizmin mekanik duruşuna olan karşıtlığından yola çıkarak, hukuki pragmatizm "realist" bir teori olarak kabul edilebilir mi?[7] Hukuki realizm ya da "Amerikan Realizmi" de formalizmin karşıtı olarak bilinir. Realistlere göre hukuksal akıl yürütmenin sınırları belirsizdir, bizi yeknesak bir sonuca ulaştırması imkânsızdır. Özellikle temyiz aşamalarında yargıçlar kitaplarda yer alan hukuk normları ve doktrince öngörülemeyen "durumlar"a duyarlı olmak zorundadır. Ayrıca, ticaret hukuku gibi alanlarda uyuşmazlıkları çözmek durumunda olduklarında, doğru karara ulaşmak için o alanda yaşayan kültüre bakmaları gerekir (Leiter, 2010: 112). Posner'ın, ortaya koyduğu gündelik pragmatizmin, hukuki realizmin bir türevi olup olmadığı sorusuna yanıtı olumsuzdur. Posner, hukuki realizmi (ve eleştirel hukuk teorisini de) –New Deal gibi– belli dönemlere ait politik hareketlerin hukuk teorisine yansıması olarak görür ve bu teorilerin bağlı oldukları politik hareketlerin sönümlenmesiyle birlikte kaybolup gittiklerini ileri sürer. Hukuki pragmatizmin ise böyle bir politik angajmanından söz edilemez. Bunun yerine, ahlâkçı teorilere karşıtlığını ve ampirik taraflarını vurgulayarak hukuki pragmatizmin faydacı yönüne işaret eder (Posner, 2003: 84). Posner'a göre, Amerikan hukuk tarihinin büyük yargıçları pragmatisttir: Hukuka doktriner bir saflık yerine sonuç odaklı ve manipülatif bakan, tarihsel olarak gerekli paradigma değişimlerini gerçekleştirmeyi başarmış, retorik ustası yargıçlardır bunlar (Posner, 2003: 90-93).

Posner'ın yargısal etkinliğin pratik gereklilikleri ile hukuk doktrini arasındaki açıya işaret ettiği teorisinde haklılık payı elbette var. Ancak konuya Amerikan hukuk sisteminin özgüllükleri açısından da yaklaşmak gerekir. Kıta Avrupası yargılama geleneğine mensup hukukçular için ise pragmatist yorum biçimlerini olumlamak daha zor görünür. Posner'ın da belirttiği gibi, Kıta Avrupa'sı hukuk sistemlerinde yasaların daha ayrıntılı düzenlenmiş olması, yoruma daha az yer bırakılması, erkler ayrılığının daha sınırlı biçimde uygulanması, yargıçlığın bir kariyer tipi oluşu gibi nedenlerle yargıçlar formalizme daha eğilimli ve bir açıdan da mecbur kalırlar (Posner, 2003: 95). Kaldı ki, paradigma değişimlerinde sahip olduğu (ve olabileceği) pratik roller dikkate alınarak pragmatist düşün-

6 Brian Leiter, "Legal Formalism and Legal Realism: What Is the Issue?" *Legal Theory*, Vol. 16 (02), 2010, 111.

7 Hukuki formalizmin "mekanik" bir yorum yöntemi oluşu da ayrıca tartışmalı bir konudur. Uygulanacak geçerli hukuk kaynağının tespiti, bu kaynağın yorumlanması, ilgili-ilgisiz kaynakların ayırt edilmesi ve tüm bunları "doğru" biçimde yapılması üzerine çokça kafa yormuş olan formalistler (başta Dworkin olmak üzere), pejoratif anlamda kullanılan "mekanik" nitelemesini pek de hak etmiyor görünmektedir.

me biçimini yargısal etkinlik için tek geçerli yol olarak nitelemek imkânsızdır. Pragmatizm yargısal alanda sorun çözücü olmanın ötesinde, çoğu zaman popülist bir kimliğe bürünerek karşımıza çıkar ki; bu da aslında aşağıdaki örneklerde de göreceğimiz üzere, yargı fonksiyonunun sulandırılmasına, kendi fonksiyonlarını yadsımasına, toplumsal normların yörüngesine oturmasına ve erkler ayrılığı ilkesinin bozulmasına yol açar. Posner'ın Amerikan toplumunun sahip olduğu toplumsal, siyasal ve kültürel farklılıkların derinliği sebebiyle formalizmin alternatifi olarak pragmatizmin Amerikan yargısı için gerekli olduğu şeklindeki savunmasına katılmak da zordur. Posner'ın sözünü ettiği toplumsal farklılıklar, neredeyse tüm toplumlar için söz konusu edilebilir. Modern anayasaların ve modern hukukun toplumsal çeşitliliklerin ve farklılıkların getirdiği ihtiyaçlara yanıt verememesi ise ayrı bir konudur ve yalnızca yargıçların yorumsal manevra alanlarının serbest bırakılmasıyla çözülebilecek bir konu değildir (Tully, 2007).

Peki, yargısal popülizm hukuki pragmatizm midir? Bir noktaya kadar öyledir. Popülist yargı etkinlikleri aynı zamanda pragmatik eylemlerdir. Anti-formalisttirler ve hukuk evrenine özgü akıl yürütme biçimlerinin istisnası yöntemlere sıklıkla başvururlar. Yargısal popülizm, pragmatik temeller üzerine yerleşmiş olsa da, hukuki pragmatizmden belli bazı noktalarda ayrılır: Daha doğrusu izlediği faydacılık açısından, ondan radikalleşir. Posner'ın gündelik pragmatizmini aşan birtakım ideolojik salgılar işin içine girmeye başlar. Pragmatistler ilke ile realite arasında bir uzlaşma ararlarken (Leiter, 2010), popülistler ilkeyi realitenin arkasına saklar. Başka bir deyişle, yargısal popülizm realitenin baskın olmasını kabul eder; kendi erksel konumunu refleksif olarak baskılama yoluna gider. Yargısal popülizm için –aynı hukuki pragmatizm için olduğu gibi– hukukun amacını ortaya koyan üstün değerler vardır. Ancak pragmatizmden farklı olarak, yargısal popülizmin belli başlı "acil gündemler"i vardır. Bu gündemleri, bir tür "istisna hali" gerekliliği olarak okumak mümkündür. Bu "istisna hali"nin kural haline gelmesi ya da en azından böyle bir potansiyelin varlığı da, yargısal popülizmin günümüzün küreselleşen otoriter popülizmi ile fonksiyonel bağlarına işaret eder.

Yargıçların popülizmi

Yargıçların görevlerini sürdürebilmek için toplumu temsilen birtakım vaatlerde bulunmak zorunda olmamaları, yargı bağımsızlığı ilkesinin koruması altında olmaları, yine de toplum adına konuşmaları ve popülizme bulaşmalarına engel olmamıştır (Arguelhes, 2017). Ancak, "popülist pragmatizm", Posner'in de olumladığı (Posner, 2013: 91), yukarıda da bahsedilen, ABD Yüksek Mahkemesi'nin verdiği Brown kararı gibi örneklerin aksine, her zaman temel hakların uygulanma alanını genişletme saikıyla karşımıza çıkar. Yargısal popülizm konusunda göze çarpan bir davranış biçimi, özellikle yüksek mahkeme yargıçlarının yozlaşan veya "yoldan çıkan" siyasal erkler konusunda kendilerini rejimin si-

gortası olarak görmeleridir. Brezilya'da 2014 yılından beri devam eden hükümet ve yolsuzluk krizinde aktivist bir pozisyon üstlenen yüksek yargı, bu bakımdan iyi bir örnek sayılabilir. Uzun yıllardır, ön görüşmeleri televizyonlarda ve *Youtube* üzerinden yayınlanan Brezilya Yüksek Mahkemesi'nin yargıçlarının görevden alınmasından önceki dönemde kamuoyunun karşısında Başkan Roussef aleyhinde, "ülkeyi 'kleptokrasi' ile yönetmesi", "hırsızlar birliği kurması" gibi suçlayıcı ifadeler kullanması dünya genelinde pek alışılmış bir durum değildir (Arguelhes, 2017). Bu durumun özellikle Brezilya gibi, kamuoyu yoklamalarında toplumun üçte birden az bir kısmın yargıya güvendiğini beyan ettiği bir ülkede, yargıçların kendilerini bu tablonun dışında sunmak için gösterdikleri bir bireysel çaba olarak görülebilir (Arguelhes, 2017).

Benzer bir örnek Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin popülist pratikleri çerçevesinde verilebilir. Hindistan'daki yargısal popülizm pratiğinin 1975-1977 yılları arasında ülke genelinde ilan edilen olağanüstü hal ve sonrasında yaşanan dönem ile yakından ilişkisi vardır. Özellikle bu dönemde Hindistan Yüksek Mahkemesi, devlet kurumlarının yoğun bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya olduğu bir dönemde, toplum nezdinde otoritesini ve imajını iyileştirmek için popülist bir duruş sergilemiştir. Bu dönem kararlarında, Yüksek Mahkeme'nin kendini "sessiz yığınların sesi" gibi nitelendirdiği, yoksullukla mücadele için kendini görevli kıldığını anlatan ifadelere sıkça rastlanır (Baxi, 1985: 107). Ülkede ilan ettiği olağanüstü hal rejimiyle kısa sürede tüm muhaliflerini hapse attıran ve otoriter bir rejime geçiş için uğraşan Indira Gandhi'nin izlediği popülist politikalar çerçevesinde, geniş halk kitlelerine hukuki hizmet verilmesi için Yüksek Mahkeme yargıçları köy köy dolaşmışlar, bir bakıma Gandhi'nin "Yoksulluğu Yok Edin" kampanyasının yargısal ayağını temsil eder olmuşlardı (113).

Türkiye'deki anayasa yargısı hakkında, aktivizm deneyimi açısından ele alındığında, ilk bakışta popülist olmayan, seçkinci, formalist bir Anayasa Mahkemesi izlenimi edinilebilir. Özbudun, anayasa yargısına sahip ülkelerde yargısal aktivizmin ortaya çıkmasını doğal bir durum olarak kabul ederken, başka ülkelerdeki örneklerin aksine Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'nin aktivizminin hak ve özgürlükler temelli olmayıp devletin temel değerlerini ve çıkarlarını korumaya yönelmiş olması nedeniyle özel bir duruma sahip olduğunu belirtir (Özbudun, 2007: 264). 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin ardından kurulan Anayasa Mahkemesi, kuruluşundan itibaren, özellikle sağ siyasetçiler tarafından sıklıkla, halkın iradesine muhalif, vesayetçi, elitist kurumlardan biri olarak görülmüştür. Özellikle de kimi politik süreçlerde çok belirleyici rol oynaması, bu noktada zaman zaman hukuki argümantasyonlara bile yer vermemesi, Anayasa Mahkemesi hakkındaki bu imajı desteklemiştir (Oder, 2017; Özbudun, 2007). Özbudun'a göre, 1982 Anayasası'nın özellikle değiştirilemeyen ilk üç maddesinde yer alan "toplumun huzuru, millî dayanışma, adalet, Atatürk milliyetçiliği, insan haklarına saygı, hukuk devleti, demokratik devlet, lâik devlet, sosyal devlet" ve ayrıca başlangıç hükümlerin-

deki "Türk millî menfaatleri", "Türklüğün tarihi ve manevî değerleri", "Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliği" gibi kavramlar, belirsiz içerikleri ve çok farklı şekillerde yorumlanmaya müsait olmalarından dolayı Anayasa Mahkemesi'nin seçkinci aktivizmine alan açar (Özbudun, 2007: 259).

Ancak, Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'nin aktivizm performansında 2010 Anayasa değişiklikleri sonrası dönem özel bir yer tutar. Söz konusu değişikliklerle siyasi iktidar mahkemenin üye sayısını artırarak kurum içi dengelerin değişmesini sağlamıştı. Bu dönemden itibaren –önceki dönemlerin aksine– giderek artan biçimde, Anayasa Mahkemesi'nin kritik dönemeçlerde siyasi iktidarın popülist politikalarıyla uyumlu kararlar verdiği görülür (Oder, 2007). Bu açıdan, söz konusu anayasa değişiklikleri sonrası mahkeme kararlarında popülizmin daha açık görülür olduğu bir dönem olduğu söylenebilir. Örneğin Anayasa Mahkemesi, kamuoyunda 4+4+4 Yasası olarak bilinen eğitim reformu ile ilgili düzenlemelere ilişkin verdiği kararda, daha önceki, katı ve seçkinci olarak nitelenen yaklaşımlarının tersine, anayasadaki laiklik ilkesini, çoğunluğun dinsel kimliğinin korunmasını esas alan "esnek laiklik" şeklinde yorumlamıştı. Bu noktada, mahkemenin, siyasal iktidarın laiklik konusundaki popülist politikalarına arka çıkmak suretiyle, popülizmin üretildiği yeni bir alanı açtığı görülür (2007). Bu bakımdan Anayasa Mahkemesi'nin aktivizm tarihinde yeni bir döneme geçildiği belirtilebilir.

Fakat Türkiye'de anayasa yargısının ve diğer yargı organlarının popülizm deneyimini bu dönemle sınırlayamayız. Yukarıda sözü edilen, Brezilya'daki ve Hindistan'daki yargısal popülizm pratikleriyle karşılaştırıldığında, Türkiye'deki yargı organlarının halkla doğrudan iletişime girmeden, siyasal kurumlar, toplumsal normlar ve kültürel kodlarla kurduğu iletişim yoluyla popülizm üretmeyi tercih ettiğini görüyoruz. Bu açıdan Türkiye'deki yargısal popülizmin izleri Osmanlı dönemindeki kadılara kadar götürülebilir. Kadıların uyguladığı hukukun şeklî kaynağı şeriat hukuku ve Padişah emirnameleri olsa da, pek çok durumda kadıların şeriata aykırı toplumsal normlar çerçevesinde karar verdikleri bilinir. Bu durumun sebebi olarak kadıların bulundukları yerelliğin toplumsal normlarıyla ters düşmekten kaçınmaları gösterilir (Ümit Atılgan, 2015: 22). Yakın geçmişte yargıçlarla görüşerek yapılmış bazı çalışmalarda da, yargıçların yaşadıkları çevredeki konumlarını ve çevrenin kendilerine dönük bakış açılarını önemsediklerini, bunun bir tür çevre baskısı şeklinde ifade ettiklerini ve bu durumun meslekî davranışları üzerinde de etkili olduğunu belirttikleri görülür. Ayrıca, toplumdaki kamplaşmaların da ister istemez yargısal etkinlik üzerinde etkili olduğu ve yargının tarafsızlığını zedelediği ifade edilmiştir (Sancar ve Ümit Atılgan, 2009: 58, 119). Yargıçların toplumsal statüko ile barışık olma ihtiyaçlarını, genellikle toplumsal normlarla uyumlu olma zorunluluğu ile ifade ettikleri görülür. Yargısal popülizmin Türkiye'de daha yaygın olan türünü, yargıçların toplumun geniş kesimleriyle, diğer deyişle "çoğunlukla" ters düşmeme arayışı oluşturur. Bu arayışın altında yatan temel sebebin, adalet sisteminden kaynaklanan sorunlar karşı-

sında etkisizleşen ve işlevsizleşen yargıçların, hukukçu kimliklerini gerçekleştirmelerine olanak kalmaması karşısında "konformistleşmesi"i edilgenleşip statükoya teslim olması olduğu ileri sürülür. Bu yapı içinde yargıçlar evrensel hukuk ilkelerine yabancılaşabilip yerel toplumsal normların ve değerlerin belirlenimi altına girmiş bir akıl yürütme pratiği ile mesleklerini icra ederler: "Böylece yargıç, yargı uygulamasında adaletin, hukukun temel değer ve ilkeleri ile insan hak ve özgürlüklerinin evrensel değerlerinden çok, yerel gelenekleri ve töresel, dinsel anlayışları, geleneksel tutumları adalet ya da hukuk sandığı mental bir algılama ve içeriklendirmeye zorlanmaktadır" (Kutlu, 2004).

Yargısal popülizmin Türkiye'deki izlerini daha ziyade bu çizgide arayabiliriz. Yargı kararlarında sıkça karşılaşılan cinsiyetçi, milliyetçi ve ayrımcı söylemler bu duruma bağlı olarak değerlendirilebilir. Yargının, toplumsal tabu haline getirilmiş konularla ilgili sorunların "hukuksal imkânlar"ın varlığına rağmen, olduğu gibi bırakılmasına çabalaması da bu minvalde düşünülebilir. Bu konuda Türkiye'de yargının farklı aşamalarında sayısız örneğe rastlayabiliyoruz. Anayasa Mahkemesi'nin toplumsal yapıya ilişkin kararlarında kanun önünde eşitlik ilkesini yorumlama biçimi oldukça ilginçtir. Mahkeme ulaşmak istediği yargılama sonucunu elde edebilmek için, birçok kararında kanun önünde eşitlik ilkesini pragmatist bir şekilde kullanır. İlkenin yorumlanmasında geçmiş kararlara referansla ulaşılabilecek bir kanonik ilişki de kurulamaz. Öyle ki, bu konuda birkaç karar art arda okunduğunda, söz konusu ilke bağlamdan kopuk, anlamsız bir söz öbeğine dönüşür.

Bu konuyu biraz daha açıklayabilmek için önce, bir seks işçisine tecavüz edilmesi durumunda verilecek cezanın, "iffetli" bir kadına tecavüz edilmesine göre daha az olmasını öngören eski Türk Ceza Kanunu'nun 438. maddesinin iptal edilmesi talebini reddeden Anayasa Mahkemesi'nin skandal gerekçelerini hatırlayalım:

> Irza geçmek ve kaçırmak suçlarının fuhşu kendine meslek edinen bir kadına karşı işlenmesinde, bu kişinin uğradığı zarar ile aynı eylemlerin iffetli bir kadına karşı yapılması durumunda onun gördüğü zarar eşit sayılamaz, iffetli bir kadının zorla kaçırılması veya ırzına geçilmesi onun onurunu, toplumdaki ve yaşadığı ortamdaki saygınlığını, giderilmesi olanaksız ölçüde kıracaktır. Oysa, aynı eylemlerle karşılaşan fuhşu meslek edinmiş bir kadının bu ölçüde zarar gördüğünü ileri sürmek ve kabul etmek güçtür. Fahişe, fuhşu kendisine meslek edinmiş, onu ticarî bir iş kabul etmiş olduğundan bu tür kadınların kişi ve cinsel özgürlükleri iffetli kadınlarınki kadar bozulmuş sayılamaz.[8]

Yine eski Türk Ceza Kanunu'nda, "zina ya da gayri meşru ilişki" halinde yakalanan karı, koca, kız kardeş veya altsoydan birinin öldürülmesi halinde cezanın indirilmesini öngören 462. maddesinin, eşitlik ilkesine aykırılık nedeniyle iptali istemiyle açılan davada, Anayasa Mahkemesi, gayri meşru ilişki halindey-

8 Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas No: 1988/4, Karar No: 1989/3, Karar Tarihi: 12.1.1989 R.G. Tarih-Sayı:10.01.1990-20398

ken öldürülen kız kardeşin erkek ya da kız kardeş tarafından öldürülmesi konusunda bir ayrım olmadığı için eşitlik ilkesinin bozulmayacağı gibi anlaşılması zor bir gerekçeye dayanarak başvuruyu reddetmiştir:

> Maddede kız kardeş ile belirtilen hallerde yakalanan veya görülen cinsel ilişki ortağına karşı gerçekleştirilen öldürme veya yaralama suçlarında failin cezasından indirim yapılması öngörülürken failin erkek veya kadın olması gibi bir durum dikkate alınmamıştır. Faile verilecek ceza indirilirken cinsiyet ayrımı yapılmadığından eşitlik ilkesine aykırılıktan söz edilemez. Aynı suçu işleyen kız kardeşin de aynı kurallara göre cezasından indirim yapılacak olması karşısında Anayasa'nın 10. maddesine aykırılık savı yerinde değildir.[9]

Anayasa Mahkemesi'nin, kadınların evlilikten önceki soyadlarını kullanabilmeleri için açılan davalarda ortaya koyduğu gerekçeler de popülist retorik çerçevesinde değerlendirilmeye uygundur. Dava dilekçesinde de belirtildiği gibi, Türk Medeni Kanunu'nun 187. maddesine göre kadının kocasının soyadını taşımak zorunda olması nedeniyle, 2004 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Türkiye'nin AİHS'in 14. maddesinde düzenlenen ayrımcılık yasağını ihlal ettiği yönündeki karara, Türkiye'nin taraf olduğu Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'nin (CEDAW) aile adının seçiminde kadın ve erkeğin eşit olduğunu belirtmesine ve Avrupa Konseyi'nin bu yöndeki tavsiye kararlarına rağmen, 2011 yılındaki kararında da Anayasa Mahkemesi başvuruyu geri çevirmişti. Karara yön veren yine anayasanın kanun önünde eşitlik ilkesidir. Bu ilke yine kendinden menkul bir akıl yürütme yolu ile istenen sonucu sağlamıştır:

> Kadının evlenmekle kocasının soyadını almasının cinsiyet ayırımına dayanan bir farklılaşma yarattığı savı da yerinde değildir. Durum ve konumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları gerekli kılabilir. Belirtilen gerekçelerle yasakoyucunun takdir yetkisi kapsamında aile soyadı olarak kocanın soyadına öncelik vermesi eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır.[10]

---

9 Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas No: 1997/45, Karar No: 1998/48, Karar Tarihi: 16.7.1998, R.G. Tarih-Sayı: 22.11.2003/25297.

10 Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas No: 2009/85 Karar No: 2011/49 Karar Tarihi: 10.3.2011, R.G. Tarih-Sayı: 21.10.2011-28091. Bu noktada atlanmaması gereken bir husus, Anayasa Mahkemesi'nin daha sonra Bireysel Başvuru yoluyla önüne gelen dosyalarda, Anayasa'nın 17. maddesinde düzenlenen "manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkı"nın ihlali gerekçesiyle, başvurucu kadınları haklı bulmuş olduğudur. Bu durum ilk bakışta çelişkili gibi görünür. Ancak bu kararlarda Anayasa Mahkemesi'nin 17. maddenin ihlalini yeterli görüp 10. madde çerçevesinde eşitlik ilkesi yönünden inceleme yapmamış olması dikkat çekicidir. Öte yandan, Bireysel Başvuru kurumunun uygulanabilirliği açısından, kadının evlilik öncesi soyadının kullanımı konusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları mevcutken, en azından bu davalarda Anayasa Mahkemesi'nin önünde başka yol kalmadığı da açıktır. Anayasa Mahkemesi Kararı, Sevim Akat Eşki Başvurusu, Başvuru No: 2013/2187, Karar Tarihi: 19/12/2013, R.G. Tarih-Sayı: 7/1/2014 - 28875. Neşe Aslanbay Akbıyık Başvurusu, Başvuru No: 2014/5836, Karar Tarihi: 16.04.2015, R.G. Tarih-Sayı: 11/7/2015 - 29413.

Bu üç davada Anayasa Mahkemesi'nin eşitlik ilkesini yorumlama biçimi, Posner'ın öngördüğü pragmatist akıl yürütme ilkeleriyle oldukça uyumlu görünüyor. Tek bir farkla: Anayasa Mahkemesi, Posner'ın hukuki pragmatizme atfettiği çığır açan, büyük sorunları bertaraf eden rolü bir türlü gerçekleştiremiyor. Ancak toplumsal statükoyla barışık kalmayı başarıyor ve yargısal popülizmin kendine has bir örneğini veriyor.

Sonuç

En başta ele aldığımız soru üzerine yeniden düşünelim. Görüldüğü üzere, popülizm söz konusu olduğunda, yargının her zaman popülist hareketlerin kurbanı olduğunu iddia etmek gerçeklerle çelişir. Yargı erki, popülizm çağında, sınırlarının çizilmesi zor bir mecrada kendine özgü birtakım işlevleri yerine getirir. Bunun yanı sıra, yargı erkinin popülizm pratiği günümüzün yükselen otoriter popülizminin de ötesine geçen boyutlar taşır.

Popülizm pek çok hukuk sisteminde yargısal etkinliklere yön veren önemli dinamiklerden biridir. Bunu yalnızca yargıçların pragmatist doğası ile açıklamak pek mümkün görünmüyor. Hem hukuki pragmatizm hem de yargısal popülizm, çoğu zaman iç içe ama kendi tekniklerine sahip ideolojiler olarak karşımıza çıkıyor. Hukuk sistemlerinin ve kültürlerinin yapısal özellikleri bu tekniklerin kullanımını görecelileştirebilir, ancak evrensel erkler ayrılığı düşüncesinin bugün vardığı nokta üzerinde her hukuk kültüründe benzer işlevleri görüyorlar.

Bununla birlikte, erkler ayrılığı ideali üzerinde aşınma ve biçim yitimi yaratma özelliği olan yargısal popülizm, otoriter popülizmi de dolaylı yollardan besler. Demokratik ilkelerle hem açık hem de görünmez bir savaş veren otoriter popülizm, herhalde formalistlerin tasavvur ettiği kanonik ve insicamlı yorum geleneklerinin yargıya egemen olmasından hiçbir zaman hoşnut olmayacaktır. Hukuki pragmatizm yargıcın yorum dünyasını siyasal erklerin etkisine ve toplumsal bilişsel unsurların hegemonyası altına sokar. Erkler ayrılığı ilkesinin demokratik sistemler için en önemli kazanımını oluşturan, yargı ile siyasal erkler arasındaki özerk alanı yıkar; kimi durumlarda jüristokrasi ile, kimi durumlarda ise siyasal erklere teslim olmuş halde illiberal demokrasinin taşıyıcılığını yapar. Yargısal popülizm bunun ete kemiğe bürünmüş halidir ve hukuk devleti ideali için çok tehlikelidir.

KAYNAKÇA

Arato, Andrew. (2017) "Populism, the Courts and Civil Society", SSRN: https://ssrn.com/abstract=3082596, erişim tarihi: 31 Ocak 2019.

Arguelhes, Diego Werneck. (2017) "Judges Speaking for the People: Judicial Populism Beyond Judicial Decisions", *Verfassungsblog on Constittuional Matters*, https://verfassungsblog.de/judges-speaking-for-the-people-judicial-populism-beyond-judicial-decisions/, erişim tarihi: 17 Eylül 2018.

Barzun, Charles L. (2018) "Three Forms of Legal Pragmatism", *Washington University Law Review*, 95(5): 1003-1034.

Baxi, Upendra. (1985) "Taking Suffering Seriously: Social Action Litigation in the Supreme Court of India", *Third World Legal Studies,* 4(1): 107-132.

Belge, Murat. (2018) *"Siz İsterseniz..." Popülizm Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cotter, Thomas F. (1996) "Legal Pragmatism and the Law and Economics Movement", *Georgetown Law Journal*, 84(6): 2071-2141.

Doehring, Karl. (2002) *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, çev. Ahmet Mumcu, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Dworkin, Ronald. (2018) *Hukukun Hükümranlığı*, çev. Ertuğrul Uzun, Nora Kitap, İstanbul.

Ervin, Sam J., Jr. (1970) "Separation of Powers: Judicial Independence", *Law and Contemporary Problems*, 35(1): 108-127.

Ferejohn, John. (1999) "Independent Judges, Dependent Judiciary: Explaining Judicial Independence", *Southern California Law Review,* 72: 353-384.

Kurland, Philip B. (1986) "The Rise and Fall of the 'Doctrine' of Separation of Powers", *Michigan Law Review*, 85(3): 592-613.

Kutlu, Mustafa. (2004) "Yargıç, Kamu Düzeni ve Konformizm", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi "Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar II" Sempozyumu Bildirisi*, 7-11 Eylül 2004, http://www.turkhukuksitesi.com/makale_184.htm, erişim tarihi: 11 Eylül 2018.

Leiter, Brian. (2010) "Legal Formalism and Legal Realism: What Is the Issue?", *Legal Theory*, 16(02): 111-133.

Leuchtenburg William E. (1966) "The Origins of Franklin D. Roosevelt's 'Court-Packing' Plan", *The Supreme Court Review,* 1966: 347-400.

Magarian, Gregory P. (2006) *The Pragmatic Populism of Justice Stevens's Free Speech Jurisprudence*, Fordham Law Review, C: 74, 2201-2240.

Montesquieu, Charles Louis (2004) Kanunların Ruhu Üzerine, Çev. Fehmi Baldaş, Seç Yayın Dağıtım, İstanbul.

Mudde, Cas. (2004) "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4): 541-563.

Müller, Jan-Werner. (2016) *Popülizm Nedir?*, çev. Onur Yıldız, İletişim Yayınları, İstanbul.

Oder, Bertil Emrah. (2017) "Populism and the Turkish Constitutional Court: the Game Broker, the Populist and the Popular", *Verfassungsblog on Constittuional Matters*, https://verfassungsblog.de/populism-and-the-turkish-constitutional-court-the-game-broker-the-populist-and-the-popular/, erişim tarihi: 2 Ağustos 2018.

Özbudun, Ergun. (2007) "Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(3): 257-268.

Posner, Richard A. (2003) *Law, Pragmatism, and Democracy*, Harvard University Press, Cambridge.

Posner, Richard A. (2004) "Law, Pragmatism, and Democracy: Reply to Somin", *Critical Review*, 16(4): 465-471.

Sancar, Mithat ve Ümit Atılgan, Eylem (2009) "Adalet Biraz Es Geçiliyor...", *Demokratikleşme Sürecinde Hakimler ve Savcılar*, TESEV Yayınları, İstanbul.

Sancar, Mithat. (2000) *Devlet Aklı Kıskacında Hukuk Devleti*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tully, James. (2007) *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an age of Diversity*, Cambridge University Press, Cambridge.

Ümit Atılgan, Eylem. (2015) *Türkiye'deki İç Hukuk Kültürü Üzerine Sosyo-Hukuki Bir Araştırma: Haksız Tahrik Kararlarında Eril Tahakküm Kodları*, Turhan Kitabevi, Ankara.

Uygun, Oktay. (2017) *Devlet Teorisi*, On İki Levha Yayınları, İstanbul.

Weiler, J. H. H. (2014) "Van Gend en Loos: The Individual as Subject and Object and the Dilemma of European Legitimacy", *International Journal of Constitutional Law,* 12(1): 94-103.

Wright, Craig. (1986) "A Call for Judicial Responsibility: The Need for Reasoned Restraint of Judicial Activism", *Ohio Northern University Law Review*, 13: 165-172.

Türkiye'de sağ popülizm ve kadın

*Gülçin Özge Tan**

Özet: Son yılların en çok tartışılan kavramlarından birisi olan popülizm, son derece geniş bir coğrafyada kendisine yer bulmuş ancak bu politika, uygulamada hemen hiçbir ülkede eşanlamlara gelmemiştir. Eklemleme araç ve stratejilerine göre sol ya da sağ siyasetin parçası olan popülizm, liberal demokrasinin yerine popülist otoriter bir yönetimin gelip gelmediği sorusuna yanıt olarak farklı örnekleriyle sağın yükselişini işaret eder. Türkiye'de de kendisine önemli bir karşılık bulan bu sağ yükseliş, liderle takipçi arasında bir bağın kurulduğu, otoriterleşen ve ataerkilliği yükselten bir popülizmi –sağ popülizmi– yansıtır. Bu popülist siyasetin halk inşasının temel bileşenlerinden birisiyse, kadınlardır. Bu makale kapsamında, bu önemli seçmen kitlesine yönelik olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) politik eylemleri incelenecek, sağ muhafazakâr partinin hangi söylem ve araçlarla kadın seçmeni ikna ettiği tartışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Sağ popülizm, kadın, muhafazakârlık, teşkilatlanma, annelik.

Giriş

Sovyet bloğunun çöküşü ve geç kapitalizm döneminin kimi krizleri tetiklemesi 19. yüzyılın sosyalist tartışmalarında bazı kırılmalara sebep olurken yeni mücadele biçimlerinin açığa çıkması, sınıf mücadelesini sol cenah için de tartışılır kılmıştır. Sosyalist bir iktidarı oluşturan şartları mümkün kılan ve Birinci Dünya Savaşı'yla açılan yeni siyasal dönem, sosyalist bloğun dağılmasıyla kapanmıştır. 18. yüzyılın son dönemlerinden itibaren siyasal söyleme egemen olmaya başlayan eşitlik anlayışı, farklılıkları bir nevi indirgiyordu. Ancak Marksizm'deki ifadesini sınıf kavramında bulan evrenselci eşitlik düşüncesi, 1970'lerden itibaren modernleşmenin eleştirisi ile farklılığın arkasında kalmıştır. Bu da, evrenselliğe dayalı özgürlük anlayışının yerini kimliklerin mücadelesine bırakması anlamı-

(*) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Araştırma Görevlisi, e-posta: gulcinozgetan@gmail.com

na gelmiştir. Başka bir değişle tikellikler evrenselin önüne geçmiştir (İnsel, 2012: 8-9). 20. yüzyıl ile birlikte entelektüel konularda yaşanan farklılaşmalar, toplum kuramlarını da değiştirmiş, post-modernlikten küreselleşme, kapitalizm ve emperyalizme doğru ilerleyen toplum kuramsal metamorfoz genel kuram düzeyinde de kendisini göstermiştir. Ernesto Laclau, Judith Butler ve Slavoj Žižek arasında geçen tartışma ile en görünür haline kavuşan bu kuramsal farklılaşmanın başlangıç noktası Callinicos'a göre, Chantal Mouffe ve Ernesto Laclau tarafından yazılan *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*'dir (Callinicos, 2015: 503). Geç kapitalizm dönemiyle birlikte sosyalist stratejinin karşılaştığı yeni sorunlar, Marksist kategorilerin yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. Mouffe ve Laclau, Marksist teoriyi çağdaş sorunlar etrafında yeniden okumanın zorunlu olarak öncekinin temel kavramlarını yapıbozuma uğratacağı kanaatindedir ki bu, post-Marksizm olarak adlandırılır. *Bir geleneğin yeniden değerlendirilmesi ve aynı zamanda ötesine geçilmesi süreci* olarak post-Marksizm, Mouffe ve Laclau tarafından icat edilmeyen ancak teorilerinin bu şekilde çağrılmasından beis görmedikleri, sadece *ontik değil, aynı zamanda ontolojik* bir değişime de referans veren, küreselleşmiş ve enformasyonla yönetilen toplumların sorunlarına çare arayan toplumsal kuramdır (Mouffe ve Laclau, 2012: 10-11). Onlar için, artık, Marksizm'in nihai olarak komünizmi kurmak için başvurduğu sınıf analizi ve kapitalist tarihsel ilerleme yorumu, yeni toplumsal formasyonda sürdürülemezdir. Solun kimlik siyasetine yönelerek, ekonomik eşitsizliklere karşı verdiği mücadele alanını terk ettiği eleştirisiyle, sınıf savaşına dönülmesine dair çağrıları, bugünün dünyasına uyumlu bulmayan düşünürler, solun yeni hareketlerine önem atfederler. Bu bağlamda çözümü, farklı tahakküm biçimlerine karşı verilen mücadeleler arasında eşdeğerlilik zinciri yaratmakta görürler: *cinsiyetçilik, ırkçılık ve cinsel ayrımcılığa karşı mücadeleler ve çevre mücadeleleri, yeni bir sol kanat hegemonik projede, işçilerin mücadeleleriyle eklenmelidir*. Mouffe ve Laclau'nun *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* ile başlattıkları post-Marksizm ve radikal demokrasi tartışmasının devamını Laclau, *Popülist Akıl Üzerine* isimli kitabında sürdürmüş; bu kitabında sınıf faili yerine "halk"ı koyarak solun sorunlarına teorik bir çözüm üretmeye çalışmıştır. Sınıfsal çelişkilerin yanı sıra sınıfa denk gelmeyen farklı çelişkilerin de olabileceği fikrinde olan Laclau, hâkim sınıfa dahil olmayan, bu anlamda iktidar bloğunun karşısında yer alan "halk"ın hegemonya ile inşa edilmesini "popülizm" ile teorize eder. Bu anlamda Laclau, popülizm ile solun, geleneksel siyasal hedeflerini ikame edebileceği yeni bir teori geliştirmiştir.[1]

1 Popülizm üzerine yapılan tartışmaların kapsamı ve literatürü oldukça hacimli olmakla birlikte gittikçe de genişliyor. Ernesto Laclau, Nadia Urbinati, Margeret Canovan, Paul Taggart, Cas Mudde, Michael Kazin, Pierre Rosanvallon, Benjamin Arditi ve daha birçok önemli isim popülizm tartışmalarında yer verilebilecek önemli isimlerdir. Ancak bu makale kapsamında temsilcisi olduğu görüşü son derece iyi bir biçimde analitikleştiren Ernesto Laclau'nun yaklaşımı benimsenecek ve makaledeki analizler, siyasi pratiklerin açıklanmasına uygun olduğu düşünülen bu teori çerçevesinde yapılmaya çalışılacaktır.

Özellikle son yılların en çok tartışılan kavramlarından birisi olan popülizm, Latin Amerika'dan ABD'ye, birçok Avrupa ülkesinden Uzak Doğu'ya kadar oldukça geniş bir coğrafyada siyasi önemi gittikçe artan bir politika olmuştur. Ancak son derece yaygın olan bu politika, pratikte hemen hiçbir ülkede aynı anlamlara gelmemiştir. Sabit, tek ve özcü bir tanımlaması yapılamayan popülizm, hem sol hem de sağ siyasetin önemli araçlarından birisi olmuş ve neredeyse önüne geldiği kelimeyi imleyen bir sıfat haline gelmiştir. Bu yüzden sağ, sol, liberal, demokrat, dinsel, etnik birçok biçimi olan popülizmi tanımlamak son derece güç bir meşgale olmuştur. Bu anlamda, Isaiah Berlin tarafından "Külkedisi Kompleksi" olarak nitelendirilen bu güçlük, *popülizm denilen ayakkabıya tam uyan ayağı ararken, neredeyse uyan adaylar arasından her zaman bize popülizmin tam anlamını sunacak, o tek gerçek ayağı bulma* çabasıdır (Allock'tan akt. Taggart, 2004: 2). Özetle, tek bir tanımı yapılamayan, kaygan bir zeminde yer olan ve Laclau'nun deyişiyle *politik çözümlemenin kategorilerinden biri olarak* popülizm, görünür bir belirsizliğe sahiptir. Popülist yazın da kavrama belirgin bir anlam verme konusunda isteksizdir (Laclau, 2013: 9-15). Laclau'ya göre, muğlak bir kavram olan popülizm, her zaman rasyonel topluluğun kalıplarını sorgulayan bir artıkla düşünülmüştür. Laclau'nun amacı toplumsal mantık olarak popülizmin ele alışını göstermekken, belirsiz bir kavram olarak popülizmin muğlaklığı semantik bir uzlaşmazlıktan değil, daha derin teorik bir sorundan kaynaklanır (Yıldız, 2017: 20). Bugün geldiğimiz noktada, kavrama biricik bir anlam verme isteksizliğinin de etkisiyle kavram, çoğu zaman pejoratif bir içerime dahil edilmiş ve birbirinden farklı açımlamalarla karşılaşmıştır.

Eklemleme araç ve stratejilerine göre sol ya da sağ siyasetin parçası olan popülizm, bugünlerde özellikle otoriterlik tartışmalarıyla birlikte ele alınmakla birlikte bu otoriter sağ eğilime, liberal ve sol kanattan da eleştiriler yükseliyor. Latin Amerika, İspanya ve Yunanistan özelinde örneklendirilebilecek bu sol popülizm, popülist siyaset tartışmalarının önemli bir uğrağı olmakla beraber, bu makale kapsamında sol popülist çeşitlemelere yer verilmeyecektir. Sol örneklerinin ve eleştirilerinin dışında günümüzün temel sorularından biri haline gelen liberal demokrasinin yerine çeşitli farklılıklarıyla da olsa popülist otoriter bir yönetimin gelip gelmediği sorusu, dünyanın değişik coğrafyalarındaki örnekleriyle sağın yükselişine işaret eder. ABD'de Trump, Rusya'da Putin, Hindistan'da Modi, Türkiye'de Erdoğan, Macaristan'da Orban, Polanya'da Duda ile karşılığını bulan otoriterlik siyaseti, dünya nüfusunun neredeyse üçte birinin sağ bir yönetimi onayladığını gösteriyor. Yeni bir popülizme karşılık gelen bu siyaset etme biçiminde liderle takipçisinin arasında kurulan bağ, onu diğer popülizmlerden farklılaştırmıştır. Bu yeni popülizmde, liderlerin strateji ve hırsları, takipçilerin korkusu ve öfkelerine denk düşmüştür (Appadurai, 2017: 17). Bu anlamda duyguları merkeze alarak kitleleri karizmatik bir karşı elitin liderliğinde örgütleyen sağ popülizm, "yabancı ve göçmen düşmanlığı, yerleşik kurumlara yönelik hoşnutsuzluk ve eleştiri, karizma-

tik bir lider (hatta bir demagog) etrafında kenetlenme, ekonomik ve sosyal krizlerin yarattığı sorunlara yapılan vurgu ve bundan en fazla etkilenen sınıflara yönelik sesleniş, yurttaşlarını koruyan ve refah sağlayan güçlü bir devlet vaadi, 'yeniden güçlü ülke ve ulus' söylemi; korumacılık ve liberalizm karşıtlığı" (Zabcı, 2017: 11) gibi özellikleriyle liberalizmin içine girdiği krize verilen sert bir cevap olmuştur. Özetle, küreselleşmeyle birlikte sınırların belirsiz hale gelmesi ve ülkelerin başta ekonomik olmak üzere ulusal egemenliklerini kaybetmeye başlaması, egemenliği sağlamak için siyaset edenleri, kültürel egemenlik fikrine yönlendirmiştir. Bu da, liderlerin söylemlerinde ülke değerlerini merkeze aldığı ve eklemleme stratejilerinin temeline kültürü oturttukları politikaları gündeme getirmiştir. Bu politikalar ise karşılığını, bir liderin etrafında birleşen, kurumlara karşı olan, yurttaşlarını koruyup göçmen ve yabancılar karşısında kollayan, bunun için ülkesini ve milletini yücelten bir "halk inşasında", yani sağ popülizmde bulmuştur. Ancak genel nitelendirmeleriyle ataerkilliği yükselten, yabancı düşmanlığını körükleyen ve otoriterliğe meyleden liderlerle takipçileri arasında kurulan bağı ve buna yönelik siyaset etme tarzına denk düşen bu popülizm biçimi, her coğrafyada, her ülkede kendi özgül formunu yaratmıştır. Bu özgül formları yaratan aslında halkı inşa etme biçimidir. Bir halk inşası ya da *politik olanın ontolojik inşasının anlaşılmasına giden kral yolu* olarak popülizm, grubun birliğini sağlayan yöntemdir. Grubun birliğini sağlamak için tek yol olmayan popülizmin en küçük birimi "toplumsal talep"tir. Dilekten talep etmeye geçiş popülizmin ilk betimleyenlerinden biri olarak ortaya çıkar. Dilekten taleplere dönüşümde ikinci aşama talepler arası kurulan ve doyurulmayı bekleyen eşdeğerlik ilişkisidir. Laclau, doyurulmuş olsun olmasın yalıtılmış her talebe *demokratik talep* adını verirken, eşdeğerliğe dayanan eklemlemeyle daha geniş bir toplumsal öznellik oluşturan talep çoğulluğuna ise *popüler talepler* adını verecektir. Bu popüler talepler başlangıç düzeyinde halkı bir aktör olarak kurmaya başlar. Toplumsalın inşasının biçimi olarak eşdeğerlik mantığı, bütün tikelliklerin eşdeğer olarak ortaklıklarının vurgulanarak tikelliklerinden kısmi olarak feragat edilmesidir. Ancak vurgulanması gerekir ki, eşdeğerlik ve fark toplumsalın inşasının zorunlu koşulları olarak birbirlerini gerektirirler. Eşdeğerlik ve fark arasında oluşan özel eklemlenme, toplumu iki dikotomik kampa böler ki bu kamplardan birisi bütün olma iddiasında olan parçadır. Bu toplumsal olanın antogonistik bölünmesini içerir (Laclau, 2013). Bu bağlamda farklı toplumsal taleplerin tikelliklerinden kısmi bir vazgeçişle eşdeğerliliğe dayanarak nasıl bir eklemlenme gerçekleştireceğine dair izleyeceği yol popülizmin özgül formlarını oluşturur. Taleplerin demokratik ya da otoriter bir söyleme eklemlenmesi (Ateş, 2018: 59) ve bu eklemlenmeyi gerçekleştirdiği araç ve yöntemler aynı rotada olsa dahi ülkeler arasında başkalaşımlar yaşanmasına sebep olacaktır. Yani, ülke bazında uygulanan politika sağ popülizme işaret etse bile her ülkenin deneyimi kendi özgünlüğünü ortaya koyacaktır. Önceki popülizm uygulamalarından daha yoğun bir şekilde duygulara hitap eden 21. yüzyıl popü-

lizmi, küreselleşmiş, ekonomik anlamda sınırlarını yitirmiş, toplumsal parçalanmışlıklarla dolu bir dünyanın içinde gelişiyor. Ekonomik sınırların belirsizleştiği böylesi bir dönemde sınırların kültürle çizildiği bir süreç, popülist uygulamaları da zamansal ve mekânsal bir başkalaşıma iter. Her bir ülke örneğinde kendi kültürüne uygun olarak yapılan vurgulamalar, o ülkenin "boş gösterenini" yaratır ve insanları bu boş gösteren etrafında eklemler. Bu bağlamda, boş gösterenler ülkelerin otantik yapısını ortaya çıkararak, strateji aynı olsa dahi her ülkeyi kendi kültürü çerçevesinde özgülleştirir. Yani, boş gösterenin "İslâm" olduğu yerde, halk, muhafazakâr söylemlerle inşa edilirken, "göçmen karşıtlığı" olan yerde daha milliyetçi duygulara hitap edilir. Örneğin Türkiye'de sağ popülistlerce Suriyeli göçmenler vurgusu üzerinden, ki bunun birçok farklı sebebi vardır elbette, politika yürütülmezken, Amerika'da işsizliğin sebebi olarak gösterilen göçmenler popülist dilin en önemli malzemesi haline gelmiştir. Yine de belirtilmelidir ki benzer boş gösterenler olsa dahi kültürel farklılaşmalar, sosyal ve ekonomik yapıların eş olmayışı her ülke deneyimini farklılaştıracak ve her ülkeyi kendi değerleri etrafında otantikleştirecektir.

Türkiye özelinde de yükselişini sürdüren sağ popülizm, ABD, Rusya, Hindistan, Polonya ve Macaristan gibi sağ popülist varyasyonlarıyla kozmopolitlik karşıtlığı, anti-kurumcu politikalarını güçlü devlet ve millet söylemiyle birleştiren anti-elitist, karizmatik bir liderle yürütmesi anlamında benzer özellikler taşısa da politik otantikliğini sürdürmeye devam ediyor. Türkiye'deki sağ popülizmin toplumsal taleplerle kurduğu bağ ve onları eklemleme stratejisi antagonistik "öteki"ni net bir şekilde işaret ederken her bir toplumsal talebe verdiği yanıt eşdeğerlik zincirinin önemli bir ilmeğini oluşturur. Bu anlamda, Türkiye'deki sağ popülizmin halk inşasının temel bileşenlerinden birisi, 2018 yılı itibarıyla seçmenlerin %50,76'sını oluşturan kadınlardır. Bu makale kapsamında bu önemli seçmen kitlesine yönelik olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin politik eylemleri incelenecek, sağ muhafazakâr partinin hangi söylem ve araçlarla kadın seçmeni ikna ettiği tartışılacaktır. Bu tartışma Laclaucu bir popülizm analizi ile gerçekleştirilecek ve kadın seçmenin hangi "talep"ler ve "söylemler" etrafında "eklemlenerek" oy verme davranışında bulunduğunu ve bu popülist politikanın diğer sağ popülist çeşitlemelerden hangi noktalarda farklılaştığını bu teorik çerçeve içinde irdeleyecektir.

Popülizm ve kadın

Popülizme dair çalışmalar ekonomik, politik, ideolojik birçok konteksti kapsar ancak kuşkusuz ki daha farklı alanlarla da popülizm arasında bir bağlantı kurulabilir ve kurulmalıdır. Toplumsal cinsiyet de bu alanlardan birisidir.[2] Nüfu-

2 Kuşkusuz ki toplumsal cinsiyet, çok-katmanlı bir yapıya işaret eder. Bu anlamda sağ popülizm, sadece kadınlara ya da erkeklere yönelik söylem ve politikalar üretmez, hegomonik bir hetero-

sun ve seçmen tabanının önemli bir kesimini oluşturan kadınlar, toplumsal hayatın ve siyasetin birçok alanında olduğu gibi popülizm incelemelerinin de içinde kendilerine son derece kısıtlı bir alan bulmuşlardır. Bu tartışmanın birkaç boyutu söz konusudur. Bunlardan birisi, tarihyazımına benzer şekilde[3] popülist literatürün kadınları dışlamasıdır. Örneğin, Eva Peron, Pia Kjaersgaard, Marine Le Pen gibi önemli kadın popülist liderler olsa da popülist yazın genel olarak erkek liderlere odaklanmıştır. Bu bağlamda başka bir nokta ise, bugün hemen her siyasi tartışmanın içinde popülizmin yükselişine işaret edilse de onun erkeklik tarafından nasıl sarmalandığı ve erkek liderlerce nasıl kullanıldığının feminist bir perspektifle vurgulanmaması ya da kendine popülist yazın içerisinde çok az yer bulmasıdır. Popülist liderlerin erkekleştirdiği bir hareketlilik, sosyal yaralara, yabancılaşmaya, kaygı ve dışlanmışlığa gömülü bir şekilde kadın hakkı ve göçmen karşıtı bir şekle bürünmüş (Roose, 2019: 112) ancak bu hareketlere de çoğu zaman erkek bir gözle bakılmış, geleneksel tarihyazımındakine benzer şekilde, özel bir ilgi alanı olarak kadınların üstündeki baskı anlaşılmaya veya açıklanmaya çalışılmamıştır. Bunlar, tartışmanın önemli bir yanını oluştururken diğer önemli bir yan ise özellikle sağ popülizm söz konusu olduğunda cinsiyetçi söylemlerin açığa çıkmasıdır. Tartışmanın bu boyutu ise düşünüldüğünden daha önemli bir içeriği sahiptir çünkü ataerkilliği yükselten ve yücelten söylemleri politikasının merkezine alan sağ popülizm, ironik bir şekilde kadınlardan yüksek oranda destek alır.

Sağ popülizmler arasında koşul ve bağlamlarına göre önemli farklılıklar olmakla birlikte, kadınları aşağılayan söylemler ve cinsiyet eşitliğinin altını oyan inanış ve ideolojiler, sağ popülizmi ortak kesen noktalardır. "Millet"in bel kemiği olarak –ki bu popülizmlerde milletin yüceltilmesi söz konusudur– ailenin olumlanması, geleneksel değerlerin yükseltilmesi, büyük ailelerin ve anneliğin üstünlüğü vurgusu, kadınların üreme haklarını kontrol altına alma, kürtaja ulaşımın kısıtlanması, eşcinselliğe karşı düşmanca tavır sergileme gibi birçok davranış ve söylem kalıbı sağ popülist yönetimlerin ortak özellikleri arasındadır. Yine vatan ve aile arasında bağ kurma ve bu bağın ve "onurun" kurulmasında kadına verilen sorumluluk, sağ popülizmin sıkça tekrarladığı ve bu tekrarla her seferinde yeniden kurduğu söylemlerdir (Moghissi, 2019: 87). Bu nok-

seksizm ile "ötekini" işaret eder. Ancak bu makale kapsamında sağ popülizmin kadın seçmenle kurduğu bağ incelenmeye çalışılacak, bu bağlamda muhafazakâr bir partinin kadınlara yönelik stratejilerine ve "toplumsal cinsiyet rolleri"ne yönelik beklentilerine odaklanılacaktır.

3 "History versus Herstory" tartışmaları kastediliyor. Buna göre, geleneksel bilim anlayışına paralel şekilde tarih disiplini de erkek bakış açısını yansıtır ve kadınları dışlar. Geleneksel tarihyazıcılığı, öznesi erkek, konusu erkeklerin yaşam pratikleri ve tarihsel deneyimleri olan bir alandır ve bu tarih aslında, içinde kadınların yer almadığı savaşların, fetihlerin, kahramanlıkların ve üyesi olamadığı siyasi kurumların yine erkeklerce anlatılmasıdır. Erkek yazarlar tarafından ve erkek çıkarları üzerinden şekillenen böylesi bir tarih anlayışı, feminizm ile birlikte sorgulanmaya başlamış ve erkeklerin bakış açısını, baskınlığını yansıtan tarihyazımı reddedilerek baskı altına alınmanın, sömürülmenin ve buna direnmenin de tarihinin yazılmasına dair çalışmalar yapılmıştır (Çakır, 2013: 29-37).

tada, farklı coğrafi konumlanışlarına, kendi kültürel başkalaşımlarına ve özgül durumlarına bakılmaksızın Avrupa, ABD, Filipinler, Rusya, Türkiye ve Hindistan arasında yadsınmayacak benzerlikler kurmak ve total bir "eril" popülizmden bahsetmek mümkündür. Çünkü bu popülizmler, diğer birçok alanda farklı söylemlere sahip olmakla birlikte ataerkinin yükseltilmesi başta olmak üzere kadın bedeni üzerinden şekillendirdikleri politikaları, aşağılayıcı söylemleri, ekonomide yaşanan sıkıntıların en önemli müsebbiplerinden biri olarak çalışma hayatındaki kadını göstermesi gibi birçok konuda aynı fikirleri ve icraatları paylaşır ve eril tahakkümün gücünü perçinler. Ancak, benzer çıkış noktalarını ve ortak bir erilliği paylaşmakla birlikte dinî ya da örfi farklılıklar, ekonomik etkiler, siyasi ve sosyal belleklerin başkalaşımı gibi birçok faktörle toplumsal cinsiyet ve popülizm ilişkileri değerlendirildiğinde, her ülke kendi özgüllüğünü muhafaza eder ve özerk bir açıklamaya gereksinim duyar. Örneğin Sahar Abi-Hassan, Avrupa'daki radikal sağ popülizm ile Latin Amerika'daki sol popülizm arasında cinsiyet ve popülizm konusunda net bir ayrım yapar ve bu ayrımı, popülist destekçiler, popülist cinsiyet temsili ve popülist söylemde kişisel (cinsiyete dayalı) kimliklerin belirlenmesi olmak üzere üç başlık altında açıklar. Kuşkusuz ki feminist dalgalar arasında farklılaşan talepler ve bunlara verilen cevaplar da, bu iki coğrafya dahil, popülist politika farklılıklarına sebep olmuş, özellikle üçüncü dalga feminizmin talepleri ile birlikte sağ popülizm ve sol popülizm arasındaki ayrımlar derinleşmiştir (Abi-Hassan, 2017). Burada tekrar vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta ise kadınlara yönelik sağ popülist rejimlerin karşılık verdiği taleplerin ve politikalarını üzerine kurduğu söylemlerin farklılaşmasıdır. Bu anlamda, Donald Trump'ın kadınlara yönelik söylem ve politikaları ile Recep Tayyip Erdoğan'ınkiler aynı değildir. Sağ siyasetin çerçevesini çizdiği bağlamda her iki isim de geleneksel cinsiyet rolleri üzerine yapılan vurgulamalar gibi paralel yaklaşımlar elbette ki sergilerler fakat bunu, sağın içerimsel birlikteliği olarak okumak pekâlâ mümkündür. Sosyolojik, politik ve ekonomik birçok farklılığı olan ABD ve Türkiye'de sağ popülist praksisin birbirinden ayrılması, liderler tarafından yer yer aynı dil kullanılsa da, olağandır. "Make America Great Again" sloganıyla yola çıkan ve 2016 Kasım'ında ABD başkanı seçilen Trump, seçim kampanyası süresince gerek bulunduğu vaatlerle gerekse de kullandığı eril dil ile birçok feministin tepkisini çekmiştir. Kürtaj karşıtı olduğunu açıkça ifade eden Trump, seçim kampanyası döneminden başlayarak başkanlık dönemi de dahil kadınlara yönelik sert, şiddet içeren, aşağılayıcı, ataerkil bir söylemi benimsemiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliği karşıtı bir gündeme sahip olan Trump'ın eril şiddetinin odak noktalarından birinde kalan isim ise rakibi Hilary Clinton olmuş, Hilary Clinton ve eşi Bill Clinton'a dair yaptığı açıklamalar uzunca süre tartışılmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen başkanlığı kazanan Trump, kadınlar tarafından da desteklenmiştir. Nancy Fracer'in "ilerici neoliberalizmin reddi" olarak adlandırdığı Donald Trump zaferi,

popülizmin toplumsal cinsiyet ile nasıl yakınlaştığının açık göstergelerinden birisidir. Fraser'e göre, Amerika'daki haliyle, ilerici neoliberalizm, içlerinde feminizm ve LGBTQ haklarının da olduğu yeni toplumsal hareketlerin iş dünyası ile olan ittifakını ifade eder. Fraser, ilerici neoliberalizmin meritokratik kurumsal feminizmle yoldaşlık ederek ve yeni toplumsal hareketlerin söylemlerini kullanarak sosyal güvenliği üstü örtülü olarak ortadan kaldırdığını ileri sürer. Clinton rejiminin uygulamalarıyla sendikaların zayıflaması, ücretlerin düşüşü, işçilerin güvencesizleşmesi ve hane ekonomisinin tek maaşla yürütülemez hale gelmesi, kadının iş hayatına dahil olması bağlamında feminizmin kazanımı gibi gözükse de aslında arkasında, düşük ücret, azalan iş güvencesi, artan çalışma saatleri, çifte mesailer ve çalışma hayatına atılan kadının hane içerisinde üstelendiği işlerin yoksul ya da göçmen kadına devrini bırakmıştır. Dahası, "toplumsal cinsiyet, 'ırk'-etnisite ve cinsiyet hiyerarşilerini yıkmayı hedefleyen ilerici yeni toplumsal akımlar, kendilerini var olan hayatlar ve ayrıcalıkları savunmak isteyen, finansallaşmış yeni ekonominin getirdiği kozmopolitliğin tehdidi altındaki kitlelerin karşısında buldular". Trump'ı zafere taşıyan da tam olarak bu kitleler olmuş, Fraser'in ifadesiyle ilerici neoliberalizm karşısında gerici popülizm kazanmıştır. Burada Fraser'in kastettiği tabii ki ırkçılık ve cinsiyetçilikle ilgili taleplerin bastırılması değildir. Onun için, ilerici neoliberalizmin sunduğu sahte özgürleşme, ırkçı ve sağcı olmayan bir grubun Trump'ı desteklemesine sebep olmuştur (Fraser, 2017: 59-68).

Türkiye'de sağ popülizmin eril hegemonyası üzerine

"Türkiye sağının politik kültürüne gömülü dinsel-muhafazakâr popülizmi miras alan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)" (Ateş, 2017: 112) ise sağ popülizmin toplumsal cinsiyetle girdiği ilişkinin ayrı bir örneğidir. 1990'larla beraber gittikçe güçlenen siyasal İslâmcı hareket, önemli birtakım politikalarını, cumhuriyetin ilk dönem modernleşmecilerine benzer şekilde, "kadın bedeni" üzerinden kurmuş, kadının kamusal alandaki görünürlüğünü türban meselesi üzerinden tartışmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kemalist modernistlerin modernleşme ile örtülü kadının başörtüsünden vazgeçeceği kanısı, geleneksel İslâmi değerlerin, kadından geleneksel rollerini sürdürmesi ve siyasi, dinî liderlik gibi fıtratına uygun olmayan vazifelerden uzak durmasına dair beklentileriyle birleşince örtülü kadın kamusal alana dahil olamamıştır (Üşür, 1991: 167-168). Bu noktada ise başta örtülü kadın olmak üzere muhafazakâr kadın, 1960'larla birlikte kendi alternatif kamusal alanını yaratmaya başlamıştır. Bu "alternatif kamusal alanlar, muhafazakâr, dindar bireylerin, oturduğu, konuştuğu, dertleştiği, kendi gibi düşünen bireylerle arasında solidaristik ilişkiler kurduğu, cemaat benzeri" (Okutan, 2013: 184) bir yapılanmaya denk düşüyordu. 1970'lerle birlikte sınırları genişletilen bu alternatif kamusal alanlar, 1980'lerle birlikte daha da bü-

yümüştür. Bu yıllarla beraber örtünme, kamusallaşmanın aracısı haline gelmiş ve bu sebeple politik önemini giderek artırmıştır. İslâmi hareketin yükselişiyle birlikte daha önceleri ev içi alana tecrit edilmiş kadın bu hareketlerin içine dahil olmuş ve parti politikalarının gerçekleştirilmesinde aktif rol oynamaya başlamıştır. Özellikle İslâmi cemaatler, kadınlarla iletişime geçip, dernekler ve vakıflar aracılığıyla kurumsallaşarak muhafazakâr kadınlara yönelik yeni bir örgütlenme biçimi geliştirmiştir. Bilhassa Refah Partisi'nin yükselişiyle birlikte örtülü kadınların görünürlüğü artmış ve bu kadınlar, siyasi sürecin bir parçası haline gelmiştir. Dönemin İstanbul İl Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın inisiyatifinde ve Necmettin Erbakan'ın izin ve desteğiyle kurulan "Hanım Komisyonu" partiye hizmet amacıyla ev ev gezip parti için oy istemesi (Çakır, 2000: paragraf 10-11) politik süreçlere muhafazakâr kadın müdahilliğinin göstergelerinden birisidir. Örtülü kimliği ile görünürlüğü artan kadın böylece İslâmi bir siyasetin yayılımında, İslâmi imgeleri ve söylemi ön plana alan İslâmi bir popülizmin (White, 2012: 202) ideolojik bir bileşeni ve birleştiricisi olmuştur. 1990'larla beraber ise politikanın orijinine gelen "türban" meselesi, bu kez de antogonistik sınırların dindar-seküler çizgisine çekileceği yeni bir evreyi başlatmıştır. Bu evreye yeni bir yön tayin edecek aktör ise AKP olmuştur. AKP hükümetleri tarafından karşılanan sosyal talepler, İslâmcı bir retoriğe denk düşmüş, böylece "İslâm" Türkiye'deki sağ popülizmin "boş göstereni" haline gelmiştir. AKP, Laclaucu anlamda halk inşasını gerçekleştirirken demokratik talepleri usta bir şekilde eklemleyerek bunları sosyal taleplere çevirebilmiş, tikellikleri evrenselleştirmiş, yani toplumun farklı kesimleri arasındaki eşdeğerliliği kurmuştur. Kadınlar da bu halk inşasının iskeletlerinden birisi olmuştur. Sağ popülizmin temel özeliklerini yansıtan bu parti, toplumsal cinsiyet hususunda da diğer sağ popülist partilerle aynı yerde durur. Birçok kısıtlamayı, ataerkil uygulamayı ve son derece eril bir dili içeren bu yer, biyopolitikanın da kendini en net olarak gösterdiği alan haline gelmiştir. Tipik bir biyopolitika örneği olarak "en az üç çocuk" yapılmasının istenmesi, bunun mülki idari amirlerince üç çocuk yapma sözü verme kaydıyla yoksul çiftlere gelinlik verilmesi vaadine (Şengül, 2011: 76) bağlanması; kürtajın cinayet olarak nitelendirilmesi (*Milliyet*, 26 Mayıs 2012); kadın erkek eşitliğine inanılmadığının altının çizilmesi (*BBC News*, 24 Kasım 2014); işsizliğin yüksek olmasının sebebinin kadının iş hayatına katılımı olarak gösterilmesi (*Cumhuriyet*, 18 Mart 2009); kadına yönelik şiddetin medya mübalağası olarak nitelendirilmesi (*CNN Türk*, 18 Mayıs 2013); taciz ve tecavüz vakalarının kadın "ahlâksızlığı" ile açıklanması (*Cumhuriyet*, 29 Temmuz 2014; *ODA TV*, 4 Aralık 2012) gibi örnekleri çoğaltılabilecek (*Cumhuriyet*, 2 Aralık 2013) birçok laf İslâmcı retorikle çerçevelenmiş bir politikanın emsallerini teşkil eder. Ancak kullandığı eril dile, kadınlara yönelik kısıtlamalara ve ataerkil uygulamalara rağmen parti bazında AKP, lider bazında ise Recep Tayyip Erdoğan, hem meydanlarda hem de sandıklarda yüksek bir kadın desteği almıştır. Kuşkusuz ki çok ke-

re yapıldığı gibi, kadınların ve dahi erkeklerin verdiği desteği, "İstanbul'un çetin mahallesi Kasımpaşa'dan gelip Türkiye Cumhuriyeti'nin Kemalist düzenine cesurca başkaldıran sokak delikanlısı" (Müller, 2017: 60) Erdoğan ile seçmen arasında kurulan libidinal bağa dayanan bir kitle-lider analizi ya da lider karizmasıyla açıklama girişiminde bulunmak da mümkündür. Ancak bu tür bir analiz, bu makale kapsamında yapılması hedeflenen bir tartışma olmayıp burada üzerinde durulması hedeflenen nokta, sağ popülizmin eril hegemonyasına kadınların nasıl dahil edildiğidir. Bu bağlamda üzerinde durulacak ilk nokta, "teşkilatlanma" olacaktır. Tarihsel izleklerini Hanım Komisyonları'nda bulabileceğimize benzer bir örgütlenme, AKP'nin 2002'de iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra kurulan kadın kolları teşkilatında ifadesini bulmuştur. AKP Kadın Kolları, 19 Şubat 2003'te kurulmuş ve kısa sürede 81 il, 843 ilçe ve beldelerin %50'sinde örgütlenmiştir. Bu örgütlenmenin talepler arası eklemlenmeyi sağlayacak en önemli aracı Kadın Kolları'nın mahalle örgütlenmesi olan mahalle temsilcilikleri olmuştur. Mahalle temsilcileri, erkek siyasetin giremediği hanelere girerek hem partiye yeni üyeler kazandırmış hem de partisinin icraatlarını muhataplarına anlatmıştır. Birincil ilişkilerin sosyolojik derecelendirmede daha mühim olduğu Türkiye'nin toplumsal yapısında, hane içine girilerek yüz yüze geliştirilen siyaset, özel alana hapsolmuş kadın için bir tanınırlık duygusu yaratmıştır. Ayrıca bu kadınların belirttikleri ihtiyaçlarının mahalle temsilcileri aracılığıyla üst kademelere iletilmesi ve bir karşılık bulması Kadın Kolları'na üye olma istencini de artırmıştır. Yine sosyal yardımların dağıtımının kadınlar aracılığı ile gerçekleşmesi ve Kadın Kolları tarafından yürütülen hayır faaliyetleri kadınları partiye kenetlemiştir. Kısacası, bu teşkilat ile daha önce siyaset ile ilgilenmeyen pek çok kadın siyasi arenaya girmiştir. Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta teşkilat içerisinde yer alan ve gerek Kadın Kolları'nda üye olan gerekse de milletvekilliği yapan AKP'li kadınların siyasete bir erkek aracılığıyla (baba/ağabey/erkek akraba/eş) dahil olmayışlarıdır. Bu, onları aynı siyasi gelenekten geldikleri Refah Partili kadınlardan da ayıran özelliktir. Ayrıca erkek referansa ihtiyacı olmayan bu kadınların hedefi, siyaseten var olmaktır (Tür ve Çıtak, 2013: 614-621). İşte bu teşkilatlanmalar, kadınların siyaseten var olmalarını sağlarken 81 ilde örgütlenmesi ve kongreler düzenlemesi ile merkez yürütmenin yerelle olan bağını canlı tutar. Kadınların bu örgütlenme ile siyasi varlık göstermelerini ve kadınlara temas etmesini, AKP Genel Merkez Kadın Kolları Başkanı Lütfiye Selva Çam, şu şekilde dile getiriyor:

> AK Parti ile liderinin "kadınlar siyasetin öznesidir" diyen kurucu başkanı ile kadınlar siyasette yer almaya başlıyorlar. AK Parti'de 2003 yılında Selma Aliye Kavaf'ın atanmasıyla birlikte kadın kolları başkanlığı çalışmalarına fiili olarak başlamış oluyor. Buna gelmeden önce Sayın Cumhurbaşkanımızın 1994'te İstanbul Belediye seçimlerindeki kadınları aktif hale getirmeleri, saha çalışmalarında her zaman ifade ettiği "kapı kapı dolaşma" çalışmaları o dönem başlıyor. Kadınlar siyasete katılarak, siyasette var-

> lık gösteriyorlar. Genel merkezde kadın kollarının kurulmasıyla birlikte tüm il, ilçe teşkilatlarının yapılanması başlıyor (14 Ağustos 2018).

Kadınların aktif eylemliliğine dair Erdoğan'ın desteği, Çam'ın da belirttiği gibi erken dönemlerden itibaren söz konusudur. Dönemin İstanbul Büyükşehir Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın kadınların toplumsal ve siyasal hayata "tam" katılımına yönelik "kısıtlamaları" da içeren görüşleri White tarafından şu şekilde aktarılıyor:

> Bazı işler kadınlar için uygun değildir. Demirperde gerisindeki kadınların yaptığı inşaat, yol döşeme ve buna benzeri işler, onların zarafetine aykırıdır. Doğasıyla uyumlu işler var. Yöneticilerin yöneticisi bile olabilirler... Kadın hakları siyasal uğraşı kapsar. Ama ben mücadeleyi desteklerim, kota sistemini değil. (...) Kota, insana yardım ettiğiniz anlamına gelir. Bu, kadınlara hakarettir.

Ancak bu sınırlamalarla çerçevelenmiş desteğin ardında, belediye başkanının "evde çalışmanın kadınlar için daha güvenli olduğu" düşüncesi, varlığını sürdürüyordu. Ev, kadınlar için daha güvenli bir alandı, çünkü ona göre, kadınlar, "evin dışında çalıştıklarında çoğu kez sigortaları yapılmaz, eğer genç iseler, atölyelerde ve diğer işyerlerinde taciz edilebilir, bu yolla, işverenden baskı görmezlerdi". Bu, Erdoğan'ın bütün kadınların evde oturmasına yönelik ideali değildir. Erdoğan'a göre, "yeteneği ve eğitimi" olan kadınlar iş bulmakta zaten zorlanmayacaktır. Liseden mezun olanlar çalışabilmelidir. Ancak geri kalan kesim için evde oturmak en güvencelisidir. Yani eğitim almamış bir kadının, işyerinde taciz ve baskıya uğramaktansa, evinde oturması onun için daha iyi olacaktır (White, 2007: 365-366). Burada, kadınlar arasındaki farka ve fıtri özelliklere göre de olsa, kadınların toplumsal arenada yer almasına dair verilen destek, özellikle AKP'nin 2002 parlamento seçimlerindeki zaferi öncesinde ve sonrasında yürütülen çalışmalarla genişletilmiştir. Topluma ulaşma noktasında kilit öneme sahip bir özne olarak kadın, günlük hayata dair beklentilerle siyasetin kesişiminde yer alması hasebiyle politik fail olarak payandalanmıştır.

Parti teşkilatı içerisinde sadece Kadın Kolları'nda değil, yönetimde ve mecliste de temsil edildiklerini ve 4 milyon 617 bin üyeye sahip dünyanın tek örgütlü teşkilatı haline geldiklerini belirten Çam, kadınların sadece yerelde değil, ana kademede de aktif olduğunun altını özellikle çizer. Hassaten parti örgütlülüğü ile kamusal alanını genişleten kadınlar, bu yolla, ev ve mahallelerinin dışına çıkabilir ve yeni bir dünyanın içine dahil olabilir. Örneğin, çeşitli yazarlarla söyleşiler yapma, televizyon dünyasından ünlülerle, milletvekilleriyle, partinin tanınmış simalarıyla, akademik isimlerle tanışma fırsatı yakalar ve daha önce bilmedikleri bir evrenin parçası olur. Bu tanışmalarda, Türkiye'nin siyasal ve ekonomik tarihi, AKP dönemi, İslâm Tarihi, dinî bilgiler, annelik, çocuk gelişimi, kadın sağlığı ve doğum, aile içinde kadının rolü, oturma-kalkma ve konuşma

gibi çeşitli konularda eğitimler verilir. Konuları itibarıyla geleneksel rolleri perçinlemesi bir yana her bir seminer yeni bir sosyalliğe işaret eder. Kısacası, siyaset icrası ile yeni bir saygın konuma ulaşan partili kadınlar, parti siyasetini etkileyecek nüfuzları ve iktidar alanını ele geçirecek konumları olmasa dahi kendi değerlerinden feragat etmeden, siyasetin, özellikle de yerel politikaların taşıyıcılığı görevini üstlenmiştir (Doğan, 2017: 232-237). Özetle, AKP, Kadın Kolları teşkilatlanması ile tabana daha rahat ulaşıp hane içerisine girebiliyor. Bu şekilde tabana ulaşması, hem siyaset eyleyen kadını parti ile bütünleştiriyor hem de yereldeki kadını sürecin parçası haline getiriyor. Ayrıca bu bütünleşmenin "kadınca", "erkekleşmeden" dik bir duruşla ama "kadın hassasiyetlerinin" ön plana alarak yapılması, bu politikanın temel özellikleri olarak sıralanıyor (AK Parti Kadın Kolları, 2 Ağustos 2018). Salt muhafazakâr kadına seslenmeyen, bununla birlikte alt-orta sınıfı ortak kesen bu siyaset tarzı, Çam tarafından şu şekilde özetlenmiştir: "Partimizin oylarını artırmak için kadınlarımızın daha fazla halkın içerisinde yer alması, mahalle, il ve ilçe teşkilatlarımızın halktan kopuk olmayan, onların dertleri ile dertlenen ve onlarla dertlenen bir mekanizma kurduk" (*Habertürk*, 2 Ağustos 2018).

"Halktan kopuk olmayan" bu siyaset, popülist bir retoriğin içinden yapılıp özellikle ev kadınlarının ve küçük şehirlerde yaşayan orta ve orta-alt sınıfa mensup kadınların oylarını hedefliyor. İşte parti teşkilatlanması bunun için önemli bir işlev görüyor ve kadınlarla birebir iletişime geçiyor. Teşkilatlanmalar bunu, zaman zaman kongreler düzenleyerek zaman zaman da kadınlar arasında yapılan etkinliklere katılarak gerçekleştiriyor. Örneğin kadınların dinî bir amaçla düzenledikleri mukabele ve okuma toplantılarına katılan partili kadınlar, bu platformlarda diğer kadınlarla temas ediyor. Bu toplantılara katılmaları aileleri veya toplum tarafından kısıtlanmayan kadınlar içine girdikleri bu sosyalleşme ortamında sosyo-politik taleplerini birincil elden ilgili mercilere iletebildiklerini düşünüyor (*Evrensel*, 15 Eylül 2014). Bu anlamda, kadınların ve erkeklerin siyasi faaliyetlerini gerçekleştirdiği alanlar da farklılaşır. Erkekler, kahve, işyeri, kulüpler, kafeler ya da sokak gibi kamusal görünürlüğü fazla olan mekânlarda toplanırken; kadınlar, düğün ya da çeşitli dernek salonları gibi izole yerlerde ve daha çok da evlerde buluşuyor. Bu bağlamda kamusal tecrit devam ediyor ve parti aktivisti de olsa kadınlar ilişki ağlarını enformel bir hattan kuruyor. Bu hat sayesinde diğer merkez partilerin seslenemediği ve bağ kuramadığı kadınlara daha kolay ulaşılıyor, parti politikalarının evlere girişi sağlanıyor. Parti programları, çoğu zaman gündüz saatlerine uygun bir biçimde düzenlenirken, programlar ve buluşmalar siyasi bir içerikten ziyade taziyeye gitmek, hasta ve bebek ziyareti yapmak, mevlit okumak gibi geleneksel pratikler üzerinden şekilleniyor. Yani, *kadınlarla en rahat hissettikleri ev ortamında geleneksel toplumsallaşma ilişkileriyle iletişim kuruluyor.* Parti yetkilileri olan kadınlar böylece siyasetin bir temsilcisi değil, kadınların dertlerini anlattıkları, şikâyetlerini ilettikleri "kendi-

lerinden biri", "mahalle arkadaşı", "bacısı" haline geliyor. Ayrıca bu partili "bacılar", devlet ve bürokrasi işlerinden anlamayan mahalleli kadınlara sosyal yardımların işleyişine dair prosedürleri anlatıyor ve siyasetin "bulaştırılmadığı" bu toplantılarla kadınlara sosyal politikalardan yararlanmanın yollarını gösteriyor (Doğan, 2017: 225-232). Özetle, yerel ağları güçlü bir parti olan AKP, kadınlarla olan ilişkilerini "sokakların, caddelerin ve evlerin misafirleri olarak (AK Parti Kadın Kolları)" sosyal bağlamda cemaat tipi bir örgütlenmeyle pekiştiriyor, gerektiğinde doğru iletişimi sağlamak için teşkilat mensuplarına eğitim veriyor (AK Parti Kadın Kolları, 5 Ekim 2018), böylece bir yandan örgüt bazında kadınları siyasetin öznesi (*YenikapıHaber*, 4 Ağustos 2018) haline getirirken bir yandan da siyasetin nesnesi haline gelmiş hane içindeki kadına ulaşıyor.

Türkiye'de sağ popülizmin toplumsal cinsiyetle kesiştiği bir diğer alan, gündelik hayat pratikleridir. İdeolojinin yayımına uygun koşulların üretimini sağlayan ve ideolojiyi besleyen gündelik hayat pratikleri, "tahakküme" karşı "rıza"nın üretildiği temellerden birisidir. Laclau ve Mouffe, Gramsci'nin teorisinde sınıfları çapraz kesen özne konumunun bulunmayışından hareketle Gramsci'nin indirgemeci ideoloji yaklaşımlarına bir ket vurduğunu ve ona göre, politik öznelerin sınıflara değil, kolektif iradelere denk geldiğinin altını çizerler. Ayrıca ideolojik öğeler de zorunlu olarak bir sınıfa ait değildir ve bu doğrultuda ideoloji, salt sınıfsız ve dışa kapalı bir dünya görüşü, fikirler birliği değildir (Mouffe ve Laclau, 2012: 116-118). Özetle, sınıf egemenliğini sadece tahakkümle sağlayamayan hâkim sınıf, zor ve rızanın diyalektik bir birlik içinde eklemlendiği "hegemonya" ile sınıf üstünlüğünü kurumsallaştırır. Hegemonya ise sosyo-kültürel üstünlüğü olan egemen sınıfın, ideoloji kertesinde tezahürlerinin açığa çıktığı, rızaya dayalı yönlendirme ilişkisidir. Ahlâki entelektüel liderliği elinde bulunduran egemen sınıf, diğer sınıflar üzerinde yönlendirici etkisini –hegemonyasını– ideoloji ile sağlar. Gramsci, hegemonik süreçlerin ideoloji alanında eklemlenme düzeylerini felsefe, ortak duyu ve folklor olarak üçe ayırır. Aralarında hiyerarşi olan bu üç düzeyden en gelişkin olan felsefe, ideolojik öğelerin tutarlı bir şekilde inşasına dayanır. Daha az gelişkin olmakla birlikte farklı ideolojilerin eklemlenmesini sağlayan ortak duyu, gündelik hayatın algılanmasına dairdir ve hegemonyanın yayılması ile insanların algısı açısından son derece elzemdir. En alt düzeyde yer alan folklor ise, tarihsel birikime dayalı düşünce, gelenek ve pratiklerin toplamıdır. Sağ popülist rejimlerin anlamlandırılması için de önemli bir düzey olan "ortak duyu", hegemonyanın kuruluşunda yer alarak, ideolojik öğe ve halk inançlarının eklemlenmesi olarak kitlelerin psikolojisini ve algılarını yansıtır. Ortak duyunun en önemli noktası gündelik hayat uygulamalarının dışavurumunu yansıtıyor olmasıdır (Atılgan ve Aytekin, 2012: 90-91). Sağ popülizm için gündelik hayat pratikleri ile temasta bulunmak son derece önemlidir çünkü bu pratiklerin merkezinde yer alan kadınların gündelik hayata dokunan ve karşılanması gereken talepleri vardır. Yine özellikle ye-

rel/mahalli teşkilatların taleplerin karşılanmasında önemli rol oynadığı bu pratikler, cinsiyet eşitsizliğinden daha elzem görülen sosyoekonomik bir gündemin popülist uygulamalarla muhatap bulmasının ifadesi olarak da okunabilir. Sadece muhafazakâr kadına değmeyen bu pratikler farklı düşünce, inanç ve ideolojideki birçok kadını ortak keser. Felsefe ve folklor düzeyinin yanı sıra sağ popülizm, kadınları, "ortak duyu" etrafında ikna eder. Hasta yakınlarına ödenen paralar, engelli yardımları, şartlı nakil transferlerinin annenin hesabına yatması, evde üretimin vergiden muaf olması, ev hizmetinde çalışanların sigorta kapsamına alınması, sağlık yardımları dahilinde nüfusun en yoksul kesiminde yer alan ailelerin 0-6 yaş arası çocuklarını düzenli olarak sağlık kontrollerine götürmeleri şartı ile maddi yardımın anne adına açılan hesaba yatırılması, hamile kadınlara maddi yardımlarda bulunulması, emzirme ödeneği, gebelikte on altı haftalık iş göremezlik ödeneği, analık yardımı, engelli çocuğu olan anneye erken emeklilik ve nakdi yardımlar, tüp bebek desteği (AKP Kadın Kolları Broşürü, Ekim 2011) ve benzeri birçok uygulama[4] kadınları pratiksel sahada birleştiriyor ve kadınlar bu uygulamaların parti politikasının sonucu –iktidarın lütfu– olarak yapıldığına ikna ediliyor. Bu politikaların sosyal devlet uygulamaları olarak nitelendirilmemesi bir yana olası bir iktidar değişikliğinde birçok hakkın geri alınacağına dair yaşanan korku da kadınlar ile sağ popülizm arasında kurulan bağı kuvvetlendirir. Feminist perspektiften bakıldığında devlet tarafından üstlenilmesi gereken bakım yükleri başta olmak üzere cinsiyetçi işbölümünü pekiştiren bu uygulamalar, pratikte kadın emeğinin karşılığı olarak algılanıyor. Ayrıca sosyal yardım ve proje desteklerinin kadınlara verilmesi hane yönetimine dair hem geleneksel rolleri pekiştiriyor (eve para getiren erkek/devlet) hem de ekonomik bölüşümün taraflarından biri olarak kadını kuruyor.

Gündelik hayat pratiklerinin etrafında şekillenen sosyal politikaların feminist bağlama oturmayan özelliği, sağ popülizm ve toplumsal cinsiyet bağlamında farklı bir tartışmayı karşımıza çıkarır. Ölümün bile kadın halinin olduğu siyasi bir retorikte (*Bianet*, 15 Ekim 2016), politikalar da cinsiyetçi bir formata bürünmüş bu bağlamda feminist politikalara karşı feminen politikalar sağ popülizm tarafından olumlanmıştır. Siyasetin feminize edilmesi erkeklik karşıtlığı değildir. Siyasetin feminize edilmesi ve feminen politikalar üretmesi, cinsiyet rollerinin derinleştirildiği, bu rollerin beslendiği, erkek liderin altında konuşlanılan bir yapıyı karşılar. Türkiye örneğinde feminen politikalar özellikle aile ve ahlâk üzerinden yürütülür. Türkiye'nin toplumsal yapısının temel bileşeni olan aile ve ailenin "kutsal" varlığı "anne", hem İslâmi vurgulamaların hem de geleneksel değerlerin kesişim kümesinde yer almasıyla farklı siyasi grupların söyleminin değişmez parçası olmuştur. Sağ popülistler için ise aile ve onun kutsal varlığı anne, geleneksel yapının ön plana çıkarılmasının, aşındırılan ve kimi zamanda yitirilen değerlerin hatırlatılmasının, kültürel sermayesini aile içinde edinen bireyle-

4 AKP Kadın Kolları Broşüründe (2011) yapılan yardımların %70'inin kadınlara verildiği aktarılıyor.

rin muhafazakârlaşmasının uğrağı sayılmıştır. Bu anlamda sağ popülizmin "boş göstereni" olan İslâm ve/veya muhafazakârlığın yerini sağlamlaştıran bir öğe olarak aile, çağdaş yapıyı anlayan ama Anadolu'nun gerçeklerini, değerlerini, örf ve âdetlerini bilen bir parti ve lider tarafından muhafaza edilir. Yine "aileyi kuran/yuvayı yapan kişi olarak kadının"[5] ev içi alanda yer almasının olumlanması, evin şiddetten, tacizden, tecavüzden korunma alanı olarak kurulması feminen politikalara verilebilecek örneklerdendir ki AKP tarafından bu politikalar, söylemsel olarak hemen her gün yeniden inşa edilir. Bu anlamda, AKP içinden veya muhafazakâr çevreden İslâmi feminist bir tepki de yükselmiyor ve "Müslüman kadınların İslam dini çerçevesinde cinsiyet eşitliği talep etme hareketi olarak" İslâmi feminizmin (Ali, 2014: 23) temel argümanı olan Kuran'ın tün insanların eşit olduğunu onaylaması ve kadınlarla erkekler arasında da geçerli olan bu eşitliğin ataerkil düşünce ve geleneklerle bozulduğu (Badran, 2014: 45) iddiası kadınlar tarafından paylaşılmıyor.[6] Çünkü İslâmi feministler geleneksel İslâmi söylemlere de sorular yöneltmiş, dinî bilgi ve otoritenin kadınlar lehine yeniden yorumlanmasını talep etmiştir. Oysa AKP kadın seçmeni için böyle bir sorgulama ve istek söz konusu olmamıştır. Modernleşme, popüler kültürle temas etme gibi talepleri elbette vardır ancak bunlar feminist talepler değildir. Feminist olmayan bu taleplerin karşılanmasının dahi belirli sınırları vardır. Göle'ye göre, "İslami yaşam biçiminin siyasallaşması kadınların bireysel yaşam tercihlerine, mesleki stratejilerine ve kişisel ifade biçimlerine ket vurma potansiyelini taşımaktadır. İslamcılık Müslüman kadınlara modern bir yaşam önerir fakat bu yasaklanmış bir modernliktir" (2011: 145). Yine geleneksel roller içerisinden geliştirilen bu yasaklanmış modernleşme, feminist bağlamdan son derece uzaktır. Sancar'ın İran Devrimi'nde kadınların siyasal kitlesel seferberliği açıklamasına benzer şekilde Türkiye'de de muhafazakâr kadının harekete geçirilmesi, kadınların "geleneksel konumlarının aşılması ile değil, tersine gelenekselin savunulması ile" olmuştur (Sancar, 2016: 260). Yani AKP'nin kamusal alanda muhafazakâr kadına açtığı alan, "kadının aile içi konumu ile toplumsal konumu aynı sürecin uzantısı" (38) olarak feminist politikalarla değil, kadının geleneksel rollerine atıf yapan feminen politikalarla donatılmıştır. Ancak bu politikalar, İslâmcı düşüncenin "fıtraten" erkeklerden "zayıf" ve "korunmaya" ihtiyaç duyan kadın yorumuna paralel olarak, muhafazakâr kadından kabul görmüş, AKP'nin dinî patriyarkayı destekleyen politikaları özellikle ailenin yüceltilmesi, cinsiyetçi de olsa ahlâki bir ideal sunuyor olması partiye büyük bir kadın desteği sağlamıştır (Koç, 2015:

5 İlgili örnekler için bkz. *Milliyet* (14 Mayıs 2017), *Bianet* (11 Temmuz 2008).

6 Bu, Türkiye'de İslâmi gelenek içerisinde İslâmi feminizmin kendisine hiçbir yer bulamadığı anlamına gelmez. Bu mesele birçok düşünür tarafından tartışılmış ve benimsenmiştir. Hatta Müslüman feminist Konca Kuriş'in kaçırılıp işkence ile öldürülmesi gibi elim ve büyük tepkilerle de karşılaşılmıştır. İslâmcı hareket ve feminizm hakkında kısa bir tartışma için bkz. (Göle, 2011: 158-165). İslâm'ın geleneksel uygulamalarıyla modernliğin birleştirilmesini "modern mahrem" olarak açıklayan Göle, bu yazısında İslâm ve feminizm tartışmasında kadın ve erkekler arasındaki gerilimli fikirleri örnekler.

169-170). Bu bağlamda, muhafazakâr kadınlar tarafından ikonoklast bir feminizm değil, feminen politikalar kabul edilmiştir.

Anadolu erilliğine başat şekilde ilerleyen bir siyasi program ve parti erilliği, bir taraftan popülist araçlarla geleneksel değerleri, kültürel normları, kalıplaşmış önyargıları modern bir söylemle birleştirerek –ki bunu en çok da başörtüsü ile kamusal hayata dahil olabilen kadın imajı üzerinden yapar– yeniden kurarken bir taraftan da "öteki"ni imleyerek "biz"i inşa eder. Mouffe'a göre, bir kimliğin yaratılması, her zaman, bir farklılığın tesis edilmesini ima eder. Yani bir kimliğin inşasının önkoşulu, her kimliğin ilişkisel olduğu ve farklılığın tesis edildiği, "dışarısını" oluşturan bir ötekinin fark edilmesidir. İşte bu sebeple, "her daim kolektif kimlikle uğraşan siyaset, kendi varlık imkânının koşulu olarak oluşturulmuş 'onlara' ihtiyaç duyan bir 'bizin' inşası hakkındadır" (Mouffe, 2015: 25). Popülizm de antogonistik bir siyaset olarak toplumsal alanı ikiye böler. Bu bölünme, "bütün bir antagonistik kampın anlamını ('rejim', 'oligarşi', 'egemen gruplar' vb. düşman için; 'halk', 'ulus', 'sessiz çoğunluk' vb. baskılanan güçsüzler için) yoğunlaştıran" durumların varlığını koşullar. Laclau için klasik Marksizm'in sınıfı ile sınırlı olmayan bu antagonizma halkın inşası için zorunludur (Laclau, 2013: 105). Laclau'nun bir halk inşa etme biçimi olarak kurguladığı popülizmin antagonistik siyaset koşulu, sağ popülizmin de temel stratejilerinden birisi olarak, Türkiye'de de bir "biz ve onlar" yaratmıştır. Antagonizmanın bir tarafında "gerçek halkı" temsil eden Sünni Müslümanlar varken; diğer tarafta "iktidara gelmeden evvel ahlaksız ve yozlaşmış elitler olduğuna inandığı siyasal rakipleri, iktidara geldiklerinde ise meşruluğunu kaybeden bir muhalefete" (Müller, 2017: 36) denk düşen laik elitler vardır. Bu makro antagonizmanın, mikro yansımasını kadınlar arasında işaretlenen "öteki"nde de görmek mümkündür. Bu anlamda sınırın bir tarafında "Anadolu kadını" yer alırken diğer kanatta "marjinal kadın" yer alır. Gerçek halkın içindeki Anadolu kadını, geleneksel değerlerine bağlı, muhafazakâr, modernleşmeyle kurulan neoliberal bağların etkisi ve erkek siyasetin izin verdiği ölçüde çalışma hayatına ve siyasete giren, milliliğe ve yerliliğe önem veren, popüler kültüre entegre ancak "kadınlığını" koruyan bir kadın tipolojisini resmeder. Bu gerçek halka dahil olamayan marjinal kadın imajı ise "erkekleşmiş", özünden kopmuş, seküler, özellikle ahlâksızlaşma ve yozlaşmayla özdeşleştirilmiş bir tiptir. Bu iki kadın tipolojisi birbirinden yalıtık, birbirine zıt iki dünyanın aktörleridir. Öyle ki sınırın bir ucunda Gezi protestolarında TOMA'nın karşısında duran kadın varken diğer ucunda 15 Temmuz Darbe Girişimi'nde tankların önünde duran kadın vardır. Toplumsal alanda yaratılan bu çelişki ve çatışma, total ikili antagonistik sınırın mikro formunu gösterir. Özetle, yüzergezer gösterenlerin üretimi aracılığıyla (Laclau, 2013: 177) iç sınırlar zaman zaman yer değiştirse de toplumsal çoğulluklar ikili karşıtlıklara indirilerek "gerçek halk" bütün bileşenleriyle –ki kadınlar bu bileşimin önemli bir unsurudur– inşa edilmiş, kadınlar için de "öteki" çeşitli biçimlerle işaretlenmiştir.

Sonuç

Popülizmin ekonomik olarak gelişmiş, sosyal demokrasinin olduğu ülkelerde ortaya çıkacağını savunan Di Tella'ya göre, bu açıdan popülizm modernizmle ilişkilidir. Modernite ve gelişmişlik koşullarında ortaya çıkacak olan popülizm daha çok liberal ve sosyal demokrat partilerle bağ kuracaktır (Di Tella, 1997: 187-197). Bu durumda, belirli bir gelişim aşamasında sergilenen bir özellik olarak (Taggart, 2004: 17-18) popülizm, Türkiye'deki yükselişini de kendini liberal olarak tanımlayan sağ bir partiyle yaşamış, Cumhuriyet modernleşmesinde Kemalist modernleşmenin vitrini haline gelmiş, ilerleyen süreçlerdeyse başörtüsü sorunuyla birlikte politik çatışmaların, kutuplaşmaların alanı olan kadın bedeni, AKP hükümeti tarafından da politikleştirilmiştir. Sağ popülist özellikleri haiz bu partinin toplumsal cinsiyet ile kurduğu bağ, dünya sağ popülist varyasyonlarının temel özelliklerini paylaşmakla birlikte sosyolojik farklılaşmalar, popülist partilerin siyaset etme biçimlerini değiştirebilmiştir. Özellikle geleneksel aile bağları, annelik, ahlâk, kültür gibi temalar üzerinden kurulan bağ, muhafazakâr toplum yapısında kadınlara erkeklerden daha kolay ulaşılmasını sağlamıştır. Kimlik siyasetine yoğunlaşan sol siyasetin yoksul, dindar, geleneklerine bağlı kadının taleplerine yanıt oluşturacak politika ve söylemler üretememesi ve kimlik siyasetinin geleneksel değerler ve kültür içinde yaşayan kadına hitap etmemesi, sağ popülizme verilen kadın desteğini artırmıştır. "Muhafazakâr biz" karşısındaki "marjinal öteki"nin, politika ve ekonomide eşit temsil, üreme ve kürtaj hakkı, LGBTQ hakları ve benzeri birçok feminist talebi, muhafazakârlığının derinliği erkeklerden daha fazla olan kadınlara seslenememiştir. Kadının aile dışı alanda özerk konumlandırılışı ya da kadının aileden koparılarak kamusala taşınması muhafazakâr değerlerle çatışmış ve kadın seçmeni AKP'ye yöneltmiştir. AKP rejimi tarafındansa kadının kamusal hayatta varlığı anneliğine bağlanmış, dinî referanslarla "çocuk sahibi olmayan, evini çekip çevirmeyen, bunun yerine iş dünyasına atılan kadın özgünlüğünü yitirmiş, eksik, yarım" kadın olarak nitelendirilmiştir. Erdoğan, iş hayatının anneliğin alternatifi haline getirilmesini reddetmiş; kadınların şiddetten, cinayetten, baskıdan ve *mobbing*den "çocuklarıyla korunacağını" söylemiştir (*Diken*, 5 Haziran 2016). Bu bağlamda kadınlara yönelik feminist olmayan feminen politikalar üreten rejimin, eril ve cinsiyetçi politikaları genel bir kabul görmüş ve büyük bir toplumsal muhalefetle karşılaş(a)mamıştır. Bu anlamda, bazı toplumsal değerler, özellikle anneliğe yüklenen anlam, salt muhafazakâr kadını değil alt, orta ve hatta üst sınıftan birçok kadını, ortak kesen bir başlık olmuştur. Bu anlamda da kadınlar arası eşdeğerliliği sağlayan şey, makro boş gösteren "İslâm" ve onun mikro uzantısı "muhafazakârlık" olmuştur. Özetle, sağ ve otoriterleşen popülist bir rejimin, eril söylemlerine ve cinsiyetçi politikalarına rağmen kadınların rızasını nasıl ürettiğinin ve onların hem oysal hem de sahasal desteğini nasıl sağladığı sorusu-

nun tek bir cevabı yoktur. Sağ ve eril hegemonyanın, rızanın üretilmesinde geleneksel kadın uslamlamasına, yani geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine dayalı bir mantığa başvurması sol feminist siyasete üstün gelmiştir. Ancak annelik gibi toplumu ortak kesen değerlerin vurgulandığı ve kadın olma halinin annelik üzerinden kurgulandığı bu sürecin içerisinde kadınlar politik arenadan dışlanmamış, farklı siyasallıklara dahil edilmişlerdir. Parti ve mahalli teşkilatlarıyla işlevselleştirilen bu dahil etme, bilhassa alt ve alt-orta sınıfa mensup kadınlara ulaşılmada en etkin araçlardan birisi olmuştur. Yani bir tarafta siyaseten özellikle yerel örgütlenmelerin özneleri olan kadınlar varken bir tarafta da bu öznelerin yüz yüze ilişkilerle ulaştıkları ve çoğu zaman cinsiyet eşitsizliğini derinleştiren sosyal politikaların da yardımıyla ikna ettikleri kadınlar vardır.

Chantal Mouffe'un post-politik dönemde merkez sağ ile merkez solun önerdiği politikaların arasında hiçbir farkın olmadığını belirtmesine (Mouffe, 30 Haziran 2018) paralel şekilde cinsiyet politikaları açısından da sol ve sağ siyaset arasında büyük ayrımlar yoktur. Her iki siyaset de erkekliğin öne çıktığı eril bir siyaset yapar. Öyle ki, bu iki zıt kutbu birleştiren eril popülizmin varlığından bahsetmek mümkündür. Ancak aksi örneklerinin pek görülmediği şekilde, sağ popülistlerin kullandığı araç, yöntem ve söylemler, sosyal demokrasi ya da sosyalist çözümlemeler içerisinde kendine yer bulamayan kadınları önemli ölçüde sağ popülizme çekebiliyor. Sağ popülizm tarafından oldukça başarılı bir şekilde çizilen toplumsal sınırlar içerisinde muhafazakâr Anadolu kadını, marjinal kadın imajı karşısında değerlerinin yok edilmeyeceğine inandırılır. Duygu siyasetine dönük olan bu başarılı hamle, sağın eril siyasetinin üstünü örten, örtmese bile dikkat çekmemesini, umursanmamasını sağlayan yapıyı inşa edip kadınların desteğini almayı başarır ve onları, sağ popülist halk inşasının önemli bir bileşeni olarak işaret eder.

KAYNAKÇA

Abı-Hassan, S. (2017) "Populism and Gender" C. R. Kaltwasser, P. Taggart, P. O. Espejo ve P. Ostiguy (der.) *The Oxford Handbook of Populism* içinde, Oxford University Press, UK, 426-445.

AK PARTİ Kadın Kolları. (2018) "Artık, Dava Bilinci ve Ruhu ile 2019 için Çalışma Vaktidir", HYPERLINK "https://www.akparti.org.tr/tbmm/haberler/artik-dava-bilinci-ve-ruhu-ile-2019-icin-calisma-vaktidir/91024" https://www.akparti.org.tr/tbmm/haberler/artik-dava-bilinci-ve-ruhu-ile-2019-icin-calisma-vaktidir/91024, erişim tarihi: 18 Kasım 2018.

AK Parti Kadın Kolları. (2018) "Kadınlar Siyasete Katılarak, Siyasette Varlık Gösteriyorlar", HYPERLINK "http://m.akparti.org.tr/kadinkollari/haberler/kadilar-siyasete-katilarak-siyasette-varlik-gosteriyorlar/103560" http://m.akparti.org.tr/kadinkollari/haberler/kadilar-siyasete-katilarak-siyasette-varlik-gosteriyorlar/103560, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

AK Parti Kadın Kolları. (2018) "Yerel Yönetimlere İlişkin Sorularımızı Kadınlarımıza Soruyoruz", HYPERLINK "http://www.akparti.org.tr/kadinkollari/haberler/yerel-yonetimlere-iliskin-sorularimizi-kadinlarimiza-soruyoruz/104665" http://www.akparti.org.tr/kadinkollari/haberler/yerel-yonetimlere-iliskin-sorularimizi-kadinlarimiza-soruyoruz/104665, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

AK Parti Kadın Kolları. (2018) "Yüzde Vermek Zor Olur Ama Yüzde 50 Gibi Bir Değişim Olacak", http://m.akparti.org.tr/kadinkollari/haberler/yuzde-vermek-zor-olur-ama-bizde-yuzde-50-gibi-bir-degisim-olacak/103253, erişim tarihi: 9 Kasım 2018.

AK PARTİ Kadın Kolları. (Ekim 2011) "Kadın Kolları Broşürü 1", HYPERLINK "http://www.akparti.org.tr/kadinkollari/dosyalar" http://www.akparti.org.tr/kadinkollari/dosyalar, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Ali, Z. (2014) "Giriş" Zahra Ali (der.) *İslami Feminizmler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 13-33.

Appadurai, A. (2017) "Demokrasi Yorgunluğu" H. Geiselberger (der.) *Büyük Gerileme* içinde, Metis, İstanbul, 17-29.

Arın, C. (2013) "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, AB ve AKP", *Cumhuriyet*, erişim tarihi: 18 Kasım 2018.

Ateş, K. (2017) "AKP, Dinsel Popülizm ve Halk-olmayan", *Mülkiye Dergisi*, 41(1): 105-130.

Ateş, K. (2018) "Popülizmin Eleştirisinin Eleştirisine Giriş", *Birikim*, 353: 54-66.

Atılgan, G. ve Aytekin, A. (2012) *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, Yordam Kitap, İstanbul.

Badran, M. (2014) "İslami Feminizm: Nedir?" Zahra Ali (der.) *İslami Feminizmler* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 37-50.

BBC Türkçe. (2014) "Erdoğan: Kadın-Erkek Eşitliği Fıtrata Ters", HYPERLINK "https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/11/141124_kadininfitrati_erdogan" https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/11/141124_kadininfitrati_erdogan, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Bianet. (11 Temmuz 2008) "Bakan Çubukçu, Erdoğan'ın 'Babalarımız Evin Direği' Sözünü Kınamadı, Savundu", erişim tarihi: 11 Kasım 2018.

Bianet. (15 Ekim 2016) "Erdoğan: Bir Adam Gibi Ölmek Var, Bir De Madam Gibi Ölmek Var", erişim tarihi: 11 Kasım 2018.

Callinicos, A. (2015) *Toplum Kuramı*, İletişim, İstanbul.

CNN Türk. (2013) "Fatma Şahin: 'Kadına Yönelik Şiddet Algıda Seçicilik'", HYPERLINK "https://www.cnnturk.com/2013/turkiye/05/18/fatma.sahin.kadina.yonelik.siddet.algida.secicilik/708432.0/index.html" https://www.cnnturk.com/2013/turkiye/05/18/fatma.sahin.kadina.yonelik.siddet.algida.secicilik/708432.0/index.html, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Cumhuriyet. (18 Mart 2009) "İşsizliğin nedeni iş gücüne katılan kadınlar", erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Cumhuriyet. (29 Temmuz 2014) "Arınç: 'Kadın İffetli Olacak, Sokakta Kahkaha Atmayacak'", erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Çakır, R. (2000) "Dindar Kadının Serüveni", *Birikim*, 137: 27-35.

Çakır, S. (2013) *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis, İstanbul.

Di Tella, T. (1997) "Popülism into the Twenty-first Century", *Goverment and Opposition*, 187-200.

Diken. (5 Haziran 2016) "Erdoğan, 'kadınlığın tanımı'nı da yaptı: Anneliği reddeden kadın eksiktir, yarımdır", erişim tarihi: 11 Kasım 2018.

Doğan, S. (2017) *Mahalledeki AKP*, İletişim, İstanbul.

Fraser, N. (2017) "İlerici Neoliberalizme Karşı Gerici Popülizm: Bir Hobson Seçimi" H. Geiselberger (der.) *Büyük Gerileme* içinde, Metis, İstanbul, 59-68.

Göle, N. (2011) *Modern Mahrem*, Metis, İstanbul.

HaberTürk. (2 Ağustos 2018) "Ak Parti Kadın Kolları'nda Yüzde 50 Değişim Bekleniyor", erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

İnsel, A. (2012) "'Tikelci Evrensellik' Mümkün mü?" E. Laclau, *Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme* içinde Birikim, İstanbul, 7-14.

Karaca, Z. (2014) "Kadınlar AKP'ye Niye Oy Veriyor?", *Evrensel*, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Koç, H. (2015) *Muhafazakarlığa Karşı Feminizm*, Güldünya Yayınları, İstanbul.

Laclau, E. (2013) *Popülist Akıl Üzerine*, çev. Nur Betül Çelik, Epos, Ankara.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (2012) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, İletişim, İstanbul.

Milliyet. (14 Mayıs 2017) "Yuvayı Dişi Kuş Yapar", erişim tarihi: 11 Kasım 2018.

Milliyet. (26 Mayıs 2012) "Erdoğan: Kürtaj Bir Cinayettir", erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Moghissi, H. (2019) "Right-wing Western and Islamic populism" G. Fitzi, J. Mackert ve B. S. Turner (der.) *Popülism And the Crisis of Democracy* içinde, Routledge, New York, 78-93.

Mouffe, C. (2015) *Dünyayı Politik Düşünmek: Agonistik Siyaset*, İletişim, İstanbul.

Mouffe, C. (30 Haziran 2018) "Chantal Mouffe: 'Sağ popülizmin panzehiri sol popülizmdir'", https://www.youtube.com/watch?v=D02rp9BdRyY, erişim tarihi: 15 Kasım 2018.

Müller, J.-W. (2017) *Popülizm Nedir?*, İletişim, İstanbul.

ODA TV. (2017) "Utanılacak Sözler Raporlandı", HYPERLINK "https://odatv.com/utanilacak-sozler-raporlandi-0412171200.html" https://odatv.com/utanilacak-sozler-raporlandi-0412171200.html, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Okutan, B. B. (2012) *Türkiye'de Popüler Kültür Din ve Kadın*, Düşün, İstanbul.

Roose, J. M. (2019) "Non-Western New Popülism: Religion, Masculinity and Violence in the East" G. Fitzi, J. Mackert ve B. S. Turner (der.) *Populism and the Crisis of Democracy* içinde, Routledge, New York, 111-129.

Sancar, S. (2016) *Din, Siyaset ve Kadın*, Nika Yayınevi, Ankara.

Şengül, H. T. (2011) *Muhafazakar Popülizm*, İmge, Ankara.

Taggart, P. (2004) *Popülizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tella, T. d. (1997) "Populism into the Twenty-first Century", *Goverment and Opposition*, 187-200.

Tür, Ö. ve Çıtak, Z. (2013) "AKP ve Kadın: Teşkilatlanma, Muhafazakârlık ve Türban" İ. Uzgel ve B. Duru (der.) *AKP Kitabı* içinde, Phoenix Yayınevi, Ankara, 614-633.

Üşür, S. S. (1991) *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*, Alan, İstanbul.

White, J. B. (2007) *Türkiye'de İslamcı Kitle Seferberliği: Yerli Siyaset Üzerine Bir Araştırma*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.

White, J. B. (2012) "İslamcılığın Açmazları" D. Kandiyoti ve A. Saktenber (der.) *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde, Metis, İstanbul, 201-226.

Yenikapı Haber. (4 Ağustos 2018) "'Kadınlar Siyasetin Öznesidir' görüşüyle Ak Parti Kadın Kolları Kongresi Başlıyor...", HYPERLINK "https://yenikapihaber.com/kadinlar-siyasetin-oznesidir-gorusuyle-ak-parti-kadin-kollari-kongresi-basliyor-79812h.htm" https://yenikapihaber.com/kadinlar-siyasetin-oznesidir-gorusuyle-ak-parti-kadin-kollari-kongresi-basliyor-79812h.htm, erişim tarihi: 10 Kasım 2018.

Yıldız, O. (2017) "Popülizmin Normatif İmkânları: Hınç ve Diğer Popülist Siyaset Biçimleri", *Mülkiye Dergisi*, 41(1): 7-32.

Zabcı, F. (2017) "Aşırı Sağ Popülizm: Kılık Değiştirmiş Faşizm mi?", *Monthly Review*, 2: 27-43.

ABD çalışma ilişkilerinde toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümü: 2008 krizi ve etkileri

*Evren Dinçer**

Özet: İkinci Dünya Savaşı sonrasında çalışma ilişkilerinin asli unsuru olarak kurumsallaşan toplu pazarlık olgusu kamu iradesinin merkezde olduğu Avrupa'ya göre ABD'de piyasa faktörlerinin daha merkezî role sahip olduğu bir yapıya sahipti. Sosyolog Arne Kalleberg'in işveren merkezli refah dediği bu sistem 1970'lerin çifte petrol krizinden bu yana büyük dönüşüme uğradıysa da 2008 kriziyle birlikte yapısal bir dönüşüme tabi oldu. Bu makale bu yapısal dönüşümün momentlerini üç bölüm halinde ele alıyor. İlk olarak toplu pazarlığın İkinci Dünya Savaşı'nda 2008'e kadar geçirdiği dönüşüm, ardından 2008 krizinin dönüştürücü etkisi ve son olarak Trump yönetimi ile birlikte şu an içinde bulunduğu durumu sosyal sınıfların tarihsel analizini merkeze koyan bir analiz ile ele alıyorum. Makalenin bu üç adımdan hareketle ana amacı, küresel kapitalizmin en önemli merkezlerinden biri olan ABD'de çalışma ilişkilerinin seyri ve bugün içinde bulunduğu durumu tarihselleştirmektir.

Anahtar sözcükler: Toplu pazarlık, yapısal dönüşüm, 2008 krizi, otomotiv sektörü, çalışma sosyolojisi.

Giriş

Bu makalede sınai kapitalizmin halen en önemli merkezlerinden biri olan ABD'de toplu pazarlık kurumunun 2008 kriziyle birlikte geçirdiği yapısal dönüşümü ele alacağım. Otomotiv sektörünü merkeze alarak ABD'de toplu pazarlık kurumunun çalışma ilişkileri içerisinde marjinalleştiği ve özellikle 2008 krizi sonrasında *employment at will*[1] adı verilen ve işveren ile işçinin ikili anlaşmalarını öngören bir sisteme geçildiğini iddia edeceğim. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren giderek büyüyen bu istihdam modeli, örgütlü işgücünün kolektif kimliğin-

(*) Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

1 Türk hukuk terminolojisinde birebir karşılığı olmayan bu terim için iş hukukunda sözleşme özgürlüğü veya kısaca sözleşme özgürlüğü ifadeleri kullanılabilir.

den kaynaklanan avantajlarını ortadan kaldırırken işgücünün istihdam sürecindeki kırılganlığını da artırır. Sermaye ile emek arasında 1970'lerden bu yana sermaye lehine bozulmakta olan denge (Hunter & Katz, 2012) 2008 krizinin ardından tekrar çalışanlar lehine dengeye gelmek yerine daha da bozulmuştur. Obama yönetimi sırasında devam eden bu bozulma Trump yönetiminin Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu'nda (*The National Labor Relations Board*) ve ABD Yüksek Mahkemesi'nde (*The Supreme Court of the United States*) yaptığı değişikliklerle birlikte daha da artmıştır. Makale sonunda ABD'deki sanayi işçilerinin gelişmiş ülkeler arasında en güvencesiz işçi kesiminden biri olduğunu gösterdikten sonra bunun toplu pazarlık yapısının yapısal dönüşümünden kaynaklandığını iddia edeceğim.

Otomotiv sektörü stratejik gerekçelerle tercih edilmiştir. Sektör hem 1930'lardaki CIO (*Congress of Industrial Organizations*) örgütlenmesine UAW (*United Auto Workers*) ile öncülük etmiş hem de İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan ABD tipi refah rejiminin belkemiğini oluşturmuştur.[2] İstihdam biçimleri ve ücretler açısından diğer sektörlerdeki trendleri belirleyici özelliği telekomünikasyon sektörü ile birlikte en çok öne çıkan sektör olan otomotiv sektörü (Katz, MacDuffie & Pil, 2013), özel sektör sendikal örgütlülük oranının yüzde 7'nin altına düştüğü ABD'de örgütlülük oranının hâlâ yüzde 25 düzeyinde[3] olduğu nadir sektörlerdendir.[4] Ancak 2008 krizi sonrasında hem sendikal örgütlülüğün yapısında hem de toplu sözleşmelerin içeriğinde büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bunun yanında otomotiv sektöründe sendikaların olmadığı üretici sayısındaki artış bu sektörü makalede konu edilen yapısal dönüşümü ve ABD'nin bugünkü sınai yapısını anlamak için merkezî bir konuma taşır.

Makalede kuramsal olarak üç ana yaklaşımı eleştirecek ve ABD'nin içinde bulunduğu durumu anlamak için dördüncü bir yaklaşım sunacağım. Özellikle ABD çalışma ilişkileri literatüründe öne çıkan kurumsalcı ekolün vurguladığı üç-yönlülük (*tripartism*) olgusunun (Katz, 2004) giderek rolünü kaybettiğini, emek-sermaye çelişkisi söz konusu olduğunda emeğin, özellikle örgütlü emeğin sistemik rolünün zayıfladığını iddia ediyorum. İkinci olarak emek hareket-

2 ABD tipi refah rejimi derken Arne Kalleberg'in tanımladığı piyasa temelli refah uygulamalarını kastediyorum. Buna göre ABD, İkinci Dünya Savaşı sonrasında sağlık, emeklilik ve iş güvencesi gibi temel refah uygulamalarının işveren üzerinden elde edildiği tek ileri kapitalist ülkedir. Bu sistemde kamunun rolü minimize edilirken çalışanlar ancak istihdam edilmeleri halinde ve istihdam edildikleri süre boyunca bu haklardan faydalanır. Kalleberg'in işveren merkezli refah adını verdiği bu sistem İkinci Dünya Savaş sonrasında kurumsallaşmıştır (Kalleberg, 2011).

3 İmalat sanayi içinde otomotiv sektörü denince ana sanayi (*Original Equipment Manufacturers, OEM*) ve yan sanayi (*suppliers*) kastediliyor. Buna göre ABD'de özel sektörde sendikalılık oranı 2017 itibarıyla yüzde 6,5 iken, bu oran otomotiv ana sanayisinde yüzde 25'in üzerindedir. 2018 Haziran itibarıyla 966.000 kişinin çalıştığı otomotiv ana sanayi ve yan sanayisinde sektörün hâkim sendikası olan UAW'nun 2018 Şubat itibarıyla sektördeki üye sayısı 246.000'dir. Bunun 144.000'i otomotiv ana sanayisinde (Ford 54.000, GM 50.000 ve Fiat Chrysler 40.000), 102.000'i yan sanayide çalışıyor (Phoebe Wall Howard, 2018).

4 Makale boyunca kullanılan veriler aksi belirtilmediği takdirde ABD'nin resmî çalışma istatistikleri sağlayıcısı olan Çalışma İstatistikleri Bürosu (*The Bureau of Labor Statistics)* veri tabanı ile ABD Çalışma Bakanlığı (*The United States Department of Labor*) veri tabanından elde edilmiştir.

lerinin yeniden canlanışına odaklanan literatürü eleştireceğim. Çalışma ilişkilerinden ziyade işçi hareketlerine odaklanan literatürün başta özel sektör ve özelde de otomotiv gibi *geleneksel* sektörleri göz ardı etmesinin toplu pazarlık gibi etkili bir aracı da ikinci plana ittiğini iddia edeceğim (Milkman & Voss, 2004; Turner & Cornfield, 2007). Göçmen ve azınlıkların emek piyasasında yaşadığı sıkıntılar üzerinden kimlik siyasetine özel ilgi gösterilen bu literatürde aynı zamanda hizmet (başta otelcilik ve kumarhaneler olmak üzere) ile kamu sektörlerine (özellikle öğretmenler ve federal sektörler) odaklanılırken ABD ekonomisinin imalat sektöründe yaşanan köklü değişim gözden kaçırılmıştır (Milkman, 2006; Milkman & Ott, 2014; Turner & Cornfield, 2007). Üçüncü olarak 2008 kriziyle birlikte ABD'nin ekonomik ve toplumsal yapısının Karl Polanyi'nin çifte hareket kavramında tarif ettiğine benzer bir şekilde tepki vereceği ve sermaye karşısında 1970'lerden bu yana sistematik oranda güç kaybeden çalışan kesimlerin devletin de taraf değiştirmesi ve desteğiyle durumunu iyileştireceğini öngören çalışmaları eleştireceğim (Duménil & Lévy, 2013). Barack Obama'nın 2008'deki seçiminin tam da bu yönelimi temsil ettiğini, 2011'de başlayan *Occupy Wall Street* gibi hareketlerin ise süreci ileriye taşıyacağına inanılıyordu (Graeber, 2013). Ancak başta Obama yönetimi, ardından da mevcut Trump yönetiminin tam aksi yönde hareket etmesi, şirketlerin ise emek karşıtı politikalarını değiştirmek yerine daha da artırması (Appelbaum & Batt, 2014) bu kuramsal yaklaşımın revize edilmesini gerektiriyor.

Bu üç yaklaşıma karşılık bu makalede neoliberalizmin 2008 krizi sonrasında geçirdiği dönüşümde en önemli rolün devletlerde olduğu iddia edeceğim. Özellikle ABD'de yerel, eyalet ve federal ölçekte kamu iradesi çalışma ilişkilerinin emek aleyhine bozulmasında anahtar rol oynamıştır. Her üç düzeyde de piyasalaşmanın ve zaten sınırlı olan refah rejiminin etkisinin düşürülmesi yönünde çaba sarf eden kamu iradesinin özellikle toplu pazarlık aracının marjinalleşmesinde büyük bir rolü olmuştur (Dinçer, 2016). Bu makalede devletlerin 2008 sonrasında oynadığı bu rolü kuramsal olarak anlamaya yönelik bir çerçeve sunuyorum.

Bu makalede sunduğum verileri çeşitli safhalarda ve yöntemlerle bir araya getirdim. İlk olarak 2008 krizi sonrasında ABD'nin otomotiv sektöründeki çalışma ilişkileri ve biçimlerinin dönüşümüne odaklanan doktora çalışmam sırasında veri topladım. Cornell Üniversitesi'ndeki doktora çalışmam sırasında yürüttüğüm ve *General Motors* (*GM*) firmasına ait New York Eyaleti'nin Buffalo kentindeki bir motor fabrikasında 2012 ila 2014 yılları arasında yaptığım etnografik çalışma buradaki verilerin belkemiğini oluşturuyor (Dinçer, 2016). İkinci olarak bu çalışma sırasında ve sonrasında yürüttüğüm arşiv ve literatür çalışmaları geliyor. Son olarak 2017 yılının yaz aylarında tekrar ziyaret ettiğim araştırma sahasında yaptığım ikili görüşmeler çalışmada sunulan verilere kaynaklık ediyor.

Makalenin geri kalanı üç ana bölümden oluşuyor. İlk bölümde ABD'de toplu pazarlık sisteminin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurumsallaşmasını ve ardından 1970'lerin neoliberal dönüşümü ile birlikte bu kurumsal yapının nasıl erozyona uğradığını ele alıyorum. Harry Katz'in toplu pazarlıktan (*collective bargaining*) tavizci pazarlığa (*concessionary bargaining*) geçiş olarak adlandırdığı bu dönüşüm (Katz, 1987) 2008 krizine kadar belirleyici olmuştur. Makalenin ikinci bölümünde 2008 krizinin etkileri ve özellikle toplu pazarlık alanında neden büyük bir kırılma olarak ele alınması gerektiğini göstereceğim. Bunu yaparken otomotiv sanayisine odaklanacak ve Obama yönetiminin 2009 yılında hayata geçirdiği "kurtarma" paketinin toplu pazarlığın niteliğini nasıl yapısal bir dönüşüme tabi kıldığını ortaya koyacağım.

Üçüncü bölümde kriz sonrasında oluşan ve emek aleyhine olan yeni normun Trump yönetiminin özellikle ABD Yüksek Mahkemesi ve Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu'nda yaptığı değişikliklerle toplu pazarlık ve örgütlenmenin önüne koyduğu yeni engelleri tartışacağım. Kamuoyunda Janus Davası olarak bilinen[5] davanın örnek olarak ele alınacağı bu bölümle birlikte ABD işçi sınıfının ve özellikle sınai işçi sınıfının İkinci Dünya Savaşı sonrasında çalışma ilişkilerinin etkin bir aracı olan toplu pazarlık hakkından yasal olarak değilse de fiilen mahrum kaldığını öne süreceğim. Sonuç bölümünde, makale boyunca elde edilen bulgulardan hareketle yeni örgütlenme ve toplu pazarlık hakkı elde etmenin önündeki ciddi engellerle birlikte mevcut toplu sözleşmelerin etkinliğinde ciddi bir gerileme yaşandığını iddia edecek ve ABD'nin sosyoekonomik tarihinde geride kalan yüzyılda hiç görülmediği kadar geniş ölçekli bir sermaye hâkimiyeti olduğunu savunacağım.

Birinci bölüm: Savaş sonrasında ABD'de toplu pazarlık kurumu

ABD'de örgütlü işçi hareketinin 1800'lerin başına kadar götürülebilecek eski bir tarihi söz konusudur. Özellikle zanaat örgütleri olarak öne çıkan ilk oluşumlar Marx'ın ve diğer Avrupalı sosyalistlerin ilgisini çekmiş, ABD'nin hızla Avrupa ile arayı kapatıp geniş tabanlı sosyal demokratik oluşumlara yol açacağına inanılmıştır (Davis, 1986). 1869'da Philadelphia'da gizli bir örgüt olarak kurulan ve 1880'lerde radikal etkinliğini ülke geneline yayan Emek Şövalyeleri ise Engels, Lenin ve diğer sosyalist liderleri heyecanlandırmıştır (Davis, 1986). 1886 itibarıyla 700 bini aşan üye sayısıyla (o zamanki ABD sınai işgücünün yaklaşık yüzde 10'u) doruk noktasına ulaşan hareket takip eden yıllarda dramatik bir düşüşe geçmiş ve zamanla ortadan kaybolmuştur. Büyük ölçüde işverenlerin aşırı ekonomik büyümeyle elde ettikleri güç ve devletin bu gücü sınırlayıcı hiç-

5 Davanın resmî adı Janus vs AFSCME'dir. AFSCME, *American Federation of State, County and Municipal Employees* adlı sendikanın kısa adıdır ve Illinois eyaletinde bir çocuk nafakası uzmanı olan Mark Janus tarafından dava edilmiştir.

bir tavır takınmaması Emek Şövalyeleri'nin bastırılması ve yok olmasına neden olmuştur (Voss & Fantasia, 2004: 36-38).

Bu çöküş, örgütlü işgücünün hem çalışanların iş koşullarının iyileştirilmesi mücadelesine hem de bir sınıf olarak işçi sınıfının siyasi süreçlerdeki etkinliğine büyük bir darbe vurmuştur. Radikalizmin bastırılmasıyla beraber işveren yanlısı sendikacılık modeli (*business unionism*) ortaya çıkmış ve Samuel Gompers (1850-1924) liderliğindeki Amerikan Emek Federasyonu (*American Federation of Labor, AFL*) adlı zanaat merkezli sendikal örgütlerin konfederatif çatı altında kurumsallaşmasına neden olmuştur. Dönemin ekonomik büyümesinden pay almayı ve iş hayatının devamlılığını öngören bu yapı, dar ve sektör odaklı yaklaşımı nedeniyle herhangi bir toplu pazarlık talebi ortaya koymamıştır (Voss & Fantasia, 2004: 38-40).

ABD'li ünlü sosyalist Eugene Debs (1855-1926) önderliğindeki radikal işçi oluşumları dışında[6] geniş tabanlı bir işçi hareketi veya partisi oluşmamış, ABD siyasi sistemi bugün içinde bulunduğu iki partili sisteme Birinci Dünya Savaşı'ndan önce büyük ölçüde ulaşmıştır. Bu yapı içinde toplu pazarlık kurumsal olarak yer almamış, AFL tarzı örgütlenme denen zanaat ve işyeri odaklı örgütlenme modeli Amerikan çalışma ilişkilerine hâkim olmuştur (Milkman, 2006).[7]

Toplu pazarlığın ABD çalışma ilişkilerine girmesi 1929 krizi sonrasında ortaya çıkan *New Deal* ortamında gerçekleşmiştir. Zanaat zümrelerine odaklanan AFL modeli 1929 krizi sonrasında büyük fabrikaları ve vasıfsız işçileri örgütlemek için yetersiz kalmıştır. Ayrıca örgütlenme süreçlerinde sert işverenlere karşı daha militan bir yaklaşım takınmayı reddeden AFL modeline tepki olarak CIO yaklaşımı ve konfederasyonu ortaya çıkmıştır. CIO, UAW başta olmak üzere otomotiv, demir-çelik, kimya ve benzeri ağır sanayi sektörlerinde örgütlü sendikalardan oluşuyordu. Hem dönemin başkanı Franklin D. Roosevelt'in sendikaların tanınması yanlısı tutumu[8] hem de işçi sendikalarının örgütlü gücü sınai sektörlerde büyük bir etki göstermiş ve otomotiv başta olmak üzere sendikalar hızla tanınmıştır. UAW ilk toplu sözleşmesini *General Motors* (bundan son-

6 Toplam beş kez başkanlık yarışına katılan Debs en yüksek oya 1912'de oyların yüzde 6'sını alarak ulaşmıştır. Ayrıca Debs ABD'de bugün çok küçük olsa da halen varlığını sürdüren ve *Wobblies* olarak bilinen IWW (Industrial Workers of the World) adlı Troçkist örgütün de kurucularındandır. Debs'in sendikal kariyerinin doruk noktası ise 1894'te öncülüğünü ettiği ve 250 bin işçiyi mobilize eden Pullman adlı tren grevidir. Federal yasayı çiğneme suçundan eylem sonunda altı ay hapis cezasına çarptırılmıştır.

7 Literatürde Amerikan istisnacılığı olarak da geçen ve ABD emek tarihinin diğer sınai ülkelere göre farklı bir yol izlediğini iddia eden bu yaklaşımı reddeden yaklaşımlar da mevcuttur. Ünlü emek tarihçisi Melvyn Dubofsky bu tip bir kategorileştirmeyi reddeder ve Amerikan emek hareketinin radikalliğinin çeşitli dönemlerde farklı görünümleri olduğunu iddia eder. Bkz. (Dubofsky, 2000). Ayrıca ABD'de emek hareketinin kolonyal dönemden bugüne kapsamlı bir tarihi için bkz. (Dubofsky & McCartin, 2017).

8 Bu tutumun yasal karşılığı 1935'te yürürlüğe giren ve Wagner Yasası olarak da bilinen Ulusal Çalışma İlişkileri Yasası'dır. Wagner Yasası ile birlikte halen Amerikan çalışma ilişkilerinin yasal zemini olan Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu kurulmuş, özellikle özel sektörde sendikal örgütlenmenin önündeki engeller kaldırılmıştır. Bkz. (Dubofsky & McCartin, 2017: 230-233).

ra *GM* ile ifade edilecek) ile 11 Şubat 1937'de imzalamıştır.[9] Ancak sendikaların tanınma süreci otomatik bir süreç olmaktan çok uzaktır. Sıkı bir sendika karşıtı olan *Ford* sürekli çetelerle işbirliği yapıp işçileri ve sendikayı yıldırmaya çalışmış, Haziran 1941'e kadar UAW'yu tanımamak için direnmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasındaki savaş üretimini aksatmamak için devletten gelen baskılara dayanamayıp sendikayı tanımaya razı olmuştur (Beynon, 1973: 31).

Savaşın bitmesinin hemen ardından Kasım 1945'te Walter Reuther liderliğindeki UAW, örgütlülükten gelen gücünü işçilerin savaş süresince devam eden grev yasağı sırasında[10] fedakârlık ettiği ücret artışları ve refah alanındaki kayıpları geri almak için *GM*'de greve çıkmıştır. On bir günlük grevden sonra istediğini alan UAW toplu pazarlığın kurumsallaşmasında büyük rol oynamıştır (Boyle, 1995: 28-30). Burada kurumsallaşmadan kastedilen Avrupa'nın aksine ABD'de tüm sektörleri kapsayan bir çalışma yasası olmaması nedeniyle sendika ile işveren arasındaki toplu sözleşmelerin çalışma hayatını belirleyen en önemli referans noktası haline gelmesidir. 1935'teki Wagner Yasası'nın arka planı oluşturduğu yasal çerçeve Soğuk Savaş bağlamında sendikaların hareketliliğini sınırlayan 1947 tarihli Taft-Hartley Yasası ile çalışan ve örgütlülük aleyhine bazı koşullar getirmiştir. Özellikle dayanışma grevlerinin (*sympathy strike*) yasaklanması ile işçilerin kendi işyerlerinin dışındaki grevlerle dayanışma içerisine girmesi yasaklanmış ve örgütlenme girişimleri sınırlanmaya çalışılmıştır (Aaron Brenner, Benjamin Day, & Immanuel Ness, 2009: xxxviii).[11]

ABD'de Avrupa'dakilere benzer kapsamlı bir çalışma yasası yerine emeklilik, asgari ücret, işyeri sağlığı ve güvenliği,[12] çalışma saatleri, ücret ve benzeri konularda farklı tarihlerde ve çeşitli alana yayılmış yasal düzenleme bulunur.[13] Söz

9 Tarafların birbirlerini tanıdığını ifade eden bir metinden ibaret olan bu ilk sözleşme sadece bir sayfadan oluşuyordu. Belgeye şu adresten ulaşılabilir: http://www.trimpesculpture.com/press/FirstUAW_GM_LaborAgreement1937.htm

10 Grev yasağı savaş sırasında gereken seferberlik ortamında üretimi aksatmamak üzere konmuştur. Sendikaların tanınması karşılığında karşılıklı bir taviz olduğu da düşünülebilir.

11 Taft-Hartley Yasası ile dayanışma grevleri dışında işçi aktivizmine yol açacak başka eylem biçimleri de sınırlanmıştır. Bunun işçi eylemliliği üzerinde doğrudan sınırlayıcı bir etkisi olmuşsa da dayanışma grevlerinin tamamen ortadan kalktığını söylemek yanlış olur. Sonuçları çok çeşitli olmakla birlikte bu tür grevler varlığını sürdürmüştür. Kısa bir tartışma için bkz. (David P. Twomey, 2010: 251-252).

12 ABD'nin 37. Başkanı Richard Nixon tarafından 1971'de yasalaştırılan *Occupational Safety and Health Act* (*OSHA*) söz konusu düzenlemeler içinde en kapsamlı olanıdır. İşyeri güvenliğine dair çalışanlar lehine bir çerçeveye sahip bu yasanın Cumhuriyetçi Nixon tarafından onanması fakat kendisinden önce gelen Demokrat Partili Lyndon Johnson'ın ısrarla yasayı geçirmek istememesi çalışma hayatına dair düzenlemelerin alışılagelmiş siyasi ayrımları kesen bir sorun olduğunu ortaya koyar. Bu konuda bir tartışma için bkz. (Cowie, 2010).

13 Bu durum ABD'nin 42. Başkanı Bill Clinton döneminde gündeme gelmiş ve dönemin Çalışma Bakanı Robert Reich tarafından kurulan bir komisyonca rapora dönüştürülmüştür. Dunlop Komisyonu Raporu olarak bilinen rapor 1994 yılında yayımlanmış ve ABD çalışma ilişkilerindeki yasal çerçeve boşluğunun işçi aleyhine bir içtihada dönüştüğünü iddia etmiştir. Rapora şu adresten ulaşılabilir: https://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=key_workplace. Raporla ilgili kaynak ve tartışmalara ise şu adresten ulaşılabilir: https://digitalcommons.ilr.cornell.edu/dunlop/

konusu eksik Barack Obama'nın 2008 seçim kampanyasında sağlık reformunun ardından önemli bir başlık teşkil ediyordu. Ancak başkan seçilmesinin ardından Obama yönetimi sağlık reformunu geçirebilmek için çalışma yasası konusundaki ısrarından vazgeçmişti. Onun yerine iktidardaki geri kalan süre boyunca işyerindeki cinsiyet ve ırk temelli ayrımcılık ve ödenmeyen fazla mesai ücretleri gibi konularda düzenlemeler yapmayı tercih etmişti.

Aslında İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından sendikaların gündeminde kapsamlı bir yasal düzenleme hedefi vardı. Avrupalı sosyalist bir aileden gelen Reuther aynı dönemde refah alanında da Avrupa'dakine benzer bir sağlık ve emeklilik sistemi için mücadele etmiştir. Ancak başta *GM* Genel Müdürü Alfred Sloan olmak üzere işverenlerin büyük direnci karşısında örgütlü işgücü ulusal ölçekli bir refah sistemi hedefine ulaşamamıştır (Lowenstein, 2008: 10-15). Onun yerine toplu sözleşmelerin merkezde olduğu ve işçinin refah gelirlerinin (sağlık ve emeklilik gelirleri ile işsizlik sigortası ve benzeri haklar) çalışma sözleşmesi devam ettiği sürece söz konusu olduğu karmaşık bir yapı inşa edilmiştir. Kalleberg'in işveren merkezli refah dediği tam da budur.[14] Bu sistem, savaş sonrasında çalışma hayatını düzenleyen kurumsal yapılar içerisinde en önemli kurumun şirketlerle sendikalar arasındaki toplu pazarlık olmasına neden olmuştur.

Ancak bu çerçeve de yukarıda da belirtilen ve 1947 yılında yürürlüğe giren Taft-Hartley Yasası ile destek/dayanışma grevi (*sympathy strike*) olmak üzere sınıf kimliğini öne çıkaran eylemlilikleri sınırladığı için toplu pazarlığın etkileri ilgili sektörle sınırlı kalmıştır. Çalışma ilişkilerini işveren ile işçi arasında sadece işin kendisi ile ilgili bir sürece ve ekonomik ilişkilere indirgemeye çalışan bu yapı, taraflar arasındaki toplu pazarlığın rolünü daha da arttırmıştır. 1937'de bir sayfadan ibaret olan sözleşme kısa zamanda çalışma saatlerinden kıdeme, tatillerden ücretlere, sağlık sigortasından emekliliğe, işsizlik tazminatlarından işçinin üretim bandındaki görev ve sorumluluklarına kadar en ince ayrıntının dahi tanımlandığı karmaşık bir metne dönüşmüştür. UAW ile *GM* arasında imzalanan 2011 yılı toplu sözleşmesinin sadece ana metni 750 sayfanın üzerindedir. Genel ekler ve fabrika özelinde imzalanan yerel anlaşmalarla birlikte binlerce sayfadan oluşan bir metin ve karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır (Dinçer, 2016: 46).

14 ABD'de bizdeki Sosyal Güvenlik Kurumu'na benzer, 1965'te kurulmuş ve adı da Amerika Birleşik Devletleri Sosyal Güvenlik İdaresi olan kamusal bir yapı vardır (*The United States Social Security Administration*). Çalışanların istihdamda kaldıkları süre boyunca katkı sağladıkları bu sistem çalışanlara emekli olduklarında katkıları nispetinde bir aylık bağlanmasını sağlar. Ancak bu sistemden elde edilen aylık asgari düzeyde olduğu için refah sisteminin asli parçası olarak görülmez. Sağlık alanında ise yine Sosyal Güvenlik İdaresi altında *Medicare* ve *Medicaid* adlı iki kamu destekli sistem mevcuttur. *Medicaid* gelir düzeyi düşük kesimlere ücretsiz veya düşük ücretli hizmet sağlanmasını sağlarken *Medicare* de çalıştıkları süre zarfında sisteme katkı yapan 65 yaş üstü vatandaşlara hizmet verir. İkisi de Lyndon Johnson döneminde kurulan bu sistemler mantık ve işleyiş olarak Avrupa'daki refah sistemlerine benzese de hem sınırlı kapsamları hem de katkıyı esas almaları, yani vatandaşlık temelinde işlememeleri nedeniyle ayrışmaktadır. ABD sağlık sisteminin ayrıntılı bir analizi için bkz. (Gordon, 2003). Bu sistemin tek başına yetersiz oluşu nedeniyle firma ve sektör bazında yapılan düzenlemeler öne çıkmış ve ABD'deki refah sistemine özel niteliğini kazandırmıştır.

Harry Katz, koşulların nispeten çalışan lehine olduğu ve kabaca 1945'ten 1970'lerin ikinci yarısına kadar devam eden süreçte ABD'nin kendine özgü bir toplu pazarlık yapısı ortaya çıkardığını söyler. Buna göre sanayi sektörünün genelinde bir koordinasyon yokken otomotiv, demir-çelik, havacılık, beyaz eşya, kimya ve benzeri sektörlerde sektör düzeyinde bir koordinasyon söz konusudur çünkü toplu sözleşmeler işveren ile sektör temsilcisi sendika arasında yapılır. Örneğin otomotiv sektörünü temsilen UAW sendikası *GM*, *Ford* ve *Chrysler* ile toplu sözleşme müzakereleri yaparken sektör düzeyinde bir koordinasyon sağlar. Ancak otomotiv sektörüyle yakından ilgili olmasına rağmen demir-çelik sektöründe sektör işçilerini temsil eden *United Steel Workers* (*USW*) sendikası kendi işverenleriyle tamamen farklı bir yapı için müzakere eder. Bir başka deyişle otomotiv sektörü düzeyinde bir koordinasyon varken –ve bu koordinasyonu sağlayan yegâne şey bir kurum olarak toplu pazarlık iken– sektörler arasında birbirleriyle ne kadar ilintili olurlarsa olsunlar bir bağlantı söz konusu değildir. Sendikalar kendi sektörlerine ve sektörün piyasa dinamiklerine büyük ölçüde bağımlı oldukları için birazdan ele alacağım erozyon sürecinde sektör bazında elde ettikleri kazanımlar tehdit altına girmiştir. Bunların başında sağlık ve emeklilik haklarıyla, çalışma saatleri, işsizlik sigortası ve ödenekleri, teknolojik değişikliklerin yaratacağı tehditler karşısında eğitim alma hakkı gibi önemli unsurlar geliyor.

1979 öncesinde hâkim olan bu yapı sektör bazında ulusal, şirket ve fabrika olmak üzere üçlü bir yapıya sahipti.[15] Ancak 1970 sonrasında model sözleşme yapısının yavaş yavaş erozyona uğradığı görülüyor (Katz, 2004: 195). 1979'u önemli yapan ikinci petrol krizinin ardından eşzamanlı olarak ABD'de ithal araçların pazar paylarını arttırması ve ABD'li şirketlerin üretimi ülke dışına kaydırma girişimlerinin başlamasıdır. Bu dönemde model sözleşmenin ortak paydasını bozan en büyük faktör, kâr payı dağıtımı pratiğinin toplu sözleşmelere girmesi olmuştur. Şirketlerin kâr oranları doğal olarak farklılaşacağı için kâr payı dağıtımı sonucunda model sözleşme gereği elde edilen gelirler arasında farklar oluşmuştur. Örneğin 1982 yılında üç büyük ABD'li otomobil üreticisinin işçi başına kâr payı *GM*, *Ford* ve *Chrysler* için sırasıyla 6,916, 47,545 ve 45,025 dolar olmuş ve işçilerin gelirleri arasında büyük bir fark ortaya çıkmıştır (Katz, 2004: 198).

Ancak 1980'lerle birlikte esas önemli dönüşüm sağlık ve emeklilik alanlarında yaşanmıştır. Bireysel emeklilik hesaplarının kullanıma girmesiyle birlikte 401(k) adıyla bilinen bireysel emeklilik sistemi, emeklilik birikimlerinin piyasada yatırıma dönüştürüldüğü bir sisteme dönüştürülmüştür. 1980 yılında Ame-

15 Bu sisteme *pattern bargaining*, yani model sözleşme sistemi deniyor. Otomotiv sektöründen örnek vermek gerekirse sektörün tek sendikası olan UAW sözleşme pazarlıklarına üç firma ile aynı anda başlamak yerine bir firmayla başlıyor, orada elde ettiği sonucu diğer firmalara kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu stratejinin temel ilkesi gereği sendika en çok kazanımın elde edilebileceği "zayıf halkaya" gidiyor.

rikan vergi yasasının 401 numaralı maddesine eklenen (k) bendiyle yapılan değişiklik emekliliğin Türkiye'de de yakın geçmişte kurumsallaşmaya başlayan yatırım aracı olarak emeklilik birikimi mantığını devreye sokmuştur (Munnell & Sunden, 2004). *Defined benefit plan* adı verilen sistemin yerine geçen 401(k) sistemi, sendikanın toplu sözleşme sırasında işverenin emeklilik halinde yapacağı net katkının belirlenmesi ilkesinin ortadan kaldırır. Onun yerine işveren, çalışanın söz konusu hesaplara ayırdığı oran kadar (örneğin aylık gelirinizin yüzde 3'ü) karşılık yatırmayı (*matching fund*) vaat eder.

Emeklilik hesaplarında biriken miktar, borsa veya başka finansal piyasalarda yatırıma aktarılıyor ve çalışan emekli olduğunda burada biriken miktarı gelir olarak elde ediyor. Munnell ve Sunden birikimin tamamen piyasanın performansına bağlı olmasının yanı sıra katılımın gönüllü olduğu bu sistemde özellikle genç çalışanların sisteme düşük oranlı katılımlarının büyük bir emeklilik krizine yol açtığını iddia ediyorlar (2004).[16] Jennifer Klein ise işçilerin emeklilik birikiminin tamamen piyasa koşullarına terk edilmesini, kaybetmeye mahkûm bir kumar olarak görür. Daha önemli nokta ise sistemin istihdamı ve istihdama bağlı katkıyı esas alması nedeniyle emek piyasasındaki eşitsizlikleri neredeyse birebir yansıtmasıdır (Klein, 2003: 127-129). Bir başka deyişle düşük ücretli ve güvencesiz istihdam edilen çalışanın birikimi yüksek ücretli ve güvenceli çalışanlara göre çok daha küçük kalıyor.

Sağlıkta ise aynı dönemde piyasalaşma ve sigorta şirketlerinin kontrolü kademeli bir şekilde artmıştır. Aslında sağlık harcamalarının devlet odaklı bir refah rejimi yerine toplu sözleşmelere eklenmesinin nedenlerinden biri ironik olarak İkinci Dünya Savaş'ı sonrasında işgücüne olan talepti. Firmalar istikrarlı ve hızlı bir şekilde büyürken işgücünü çekmek adına sözleşmelere kapsamlı sağlık sigortası koyuyorlardı. Özellikle savaşın hemen ardından tarafların ücret artışlarını karşılıklı olarak sınırlama konusunda uzlaşmaları ve fiilen ücretlerin birbirine eşit olması nedeniyle sağlık paketleri işçiyi çekmek için en önemli öğe haline gelmişti (Kalleberg, 2011: 124). Kamunun sağlık sektörüne girmesini engelleyen bu sistem 1970'lerin sonunda başlayan neoliberal yeniden yapılanma öncesinde dahi son derece piyasa bağımlısı bir süreçti. Ancak sonrasında piyasalaşma oranı arttı ve en baştan krize gebe bir sistem yaratıldı (Gordon, 2003).

Bir başka problem çalışanların işyeri değiştirmeleri sırasında birikimlerini bir havuzdan diğerine aktarırken yaşadıkları sorundur. Özellikle sık iş değiştiren beyaz yakalıların yanı sıra geçici işlerde çalışan ve kariyerleri sık sık sekteye uğrayan kadınlar sistemden özellikle zarar görüyorlar (Levenson, 2006: 92-106). Bugün itibarıyla 2,8 trilyon dolar civarında bir büyüklüğe ulaşan ABD sağlık sektörü eğer bir ülke olsaydı GSYH itibarıyla İngiltere'nin önünde dünyada

16 Munnell ve Sunden bunun tek nedeninin uzun vadeli düşünememe olmadığını, çalışanların ücretlerinin düşük olmasının emekliliğe kaynak aktarmalarının önünde engel oluşturduğunu iddia ediyor (Munnell & Sunden, 2004: 81).

beşinci büyük ekonomi olurdu.[17] Kişi başına sağlık harcaması 2016 itibarıyla 10,348 dolar olan ABD ikinci sıradaki İsviçre'den yaklaşık 2.500, üçüncü sıradaki Almanya'dan ise yaklaşık 5.000 dolar fazla harcıyor.[18] Amerikan sağlık sektörünün bu denli piyasa odaklı ve fiyat açısından aşırı büyümüş bir sektör olması kesinlikle kamusal bir sağlık sisteminin olmayışı ve toplu sözleşmelerle kapsanan çalışan sayısının hızla düşmesidir. Takip eden bölümde ücret, çalışma koşulları, sağlık ve emeklilik alanında 2008 krizi sonrasında yaşanan büyük dönüşüme odaklanılacaktır.

İkinci bölüm: 2008 krizi ve toplu pazarlığın yapısal dönüşümü

Birinci bölümde ele aldığım işveren katkılı 401(k) emeklilik sistemi krizden sonra farklı nedenlerle sekteye uğramıştır. Başta fonlarda biriken paranın kriz sırasında değer kaybetmesi nedeniyle çalışanlar emeklilik birikimlerinin büyük kısmını kaybetmiştir. Sistemin doğası gereği farklı yatırımlar farklı etkilenmiştir ancak 2009 yılında *Employee Benefit Research Institute* tarafından yapılan bir çalışmaya göre sistem genelinde fon kayıpları yüzde 37'ye kadar çıkmıştır (Vanderhei, 2009). Yaklaşık 2,4 trilyon dolara tekabül eden kayıplar 2015 itibarıyla kriz öncesi seviyesine dahi gelememiştir (Ghilarducci, 2015). Bunun ötesinde, işveren katkısının asli unsur olduğu sistemde 2008 krizi sonrasında işverenlerin üçte biri sisteme yaptıkları katkıyı azaltmış ya da tamamen kesmiştir (Standing, 2011: 42).

Bu kriz ortamında en büyük özel emeklilik ve sağlık sistemlerinden birine sahip otomotiv sektöründe köklü bir dönüşüm kaçınılmazdı. Hatta bu dönemde sağlık ve emeklilik yükümlülükleri 100 milyar doların çok üzerinde olan otomotiv sektörünün otomobil değil, sigorta sektöründe faaliyet gösterdiği sıkça dile gelen bir espri olmuştur (Lowenstein, 2008; Will, 2005). Burada ironik olan iş insanlarının UAW başkanı Walter Reuther'ın 1950'lerde savunduğu ve Avrupa'dakine benzer bir kamu merkezli refah modeline direnmelerinin bu sonuca yol açmış olmasıdır. Paul Ingrassia'nın iddia ettiği gibi Reuther'ın bu talebini o zaman sosyalizm olarak gören şirket yöneticileri aradan geçen elli yılın ardından Reuther'ın talebine uymamanın cezasını çekiyor (Ingrassia, 2010: 46).

Tamamen sendika ve şirket arasındaki toplu sözleşmeye indirgenen bu sistem tarihin en büyük krizine 2008 finansal kriziyle birlikte girmiş ve Obama yönetiminin devreye soktuğu kurtarma paketiyle çok geniş ölçekli bir yeniden yapılanmaya tabi tutulmuştur. Bu bölümde bu yeniden yapılanmanın ana hat-

17 Dünya Bankası'nın 2017 verilerine göre. Bkz. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?year_high_desc=true

18 Veri satın alma gücüne göre hesaplanmıştır. Bkz. https://www.healthsystemtracker.org/chart-collection/health-spending-u-s-compare-countries/#item-relative-size-wealth-u-s-spends-disproportionate-amount-health

larını tartışacağım. Bunu yaparken *GM* ile UAW arasındaki sözleşmelere odaklanacağım. Bunun temel nedeni *GM*'nin kriz sırasında gerçek anlamda "kurtarılan", dolayısıyla doğrudan devlet müdahalesine tabi olan tek firma olmasıdır. Krizden hemen önce bankalarla 24 milyar doların üzerinde bir kredi sözleşmesi yapan *Ford* kriz sırasında batmaktan kaçınmış ancak yukarıda açıklanan model sözleşme mantığı içerisinde yeni sözleşmede firma lehine oluşan koşullardan faydalanmıştır. *Chrysler* ise pratik olarak iflas etmiş ve *FIAT* firmasına sembolik bir bedel karşılığı satılmıştır. Bu nedenle *GM*'nin UAW ile hukukunun evrimi, ABD'de toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümünü anlamak için en uygun araçtır.

2008 krizi sonrasında dayatılan kurtarma paketi son derece kapsamlı bir paketti ve emek süreçlerinde de büyük değişikliklere yol açtı. Ancak bu analizde sadece refah öğelerinin, yani sağlık, emeklilik, iş güvencesi ve esneklik gibi alanlarda yaşanan değişiklikleri tartışacağım. Her ne kadar toplu pazarlık kurumunun yapısal dönüşümü içerisinde önemli bir yeri olsa da emek süreçlerinde ve üretim organizasyonun yapısındaki değişiklikler büyük ölçüde otomotiv sektörüne özgü olduğundan bu dönüşüm başka bir makalenin konusudur.

Otomotiv sektöründe kriz ve yeniden yapılanma

Otomotiv sektöründe toplu sözleşmeler dört yıllığına imzalanır. 1970'lerin ortasından 1999 yılına kadar sözleşmelerin ömrü üç yıldı. Ancak sıradışı durumlar ortaya çıktığında tekrar pazarlıklara girişiliyordu. 1970'lerin çifte krizine yanıt vermek ve teknolojik yeniden yapılanma ve otomasyonun çalışma süreçlerine etkilerini tartışmak için 1984 yılında yeniden müzakere edilmek zorunda kalınan 1982 sözleşmesi buna bir örnektir. Benzer bir yeniden müzakere 2009 yılında yapılmış ve 2007 kontratı yeniden müzakere edilmiştir. Bu da tarihe otomotiv endüstrisinin kurtarma paketi olarak geçmiştir.

1999'dan itibaren sektörün uzun vadede istikrarlı olduğuna dair bir inancın doğduğuna ve kısa dönemli sözleşmelerin bu istikrara olumsuz etki ettiğine dair inançtan ötürü sözleşme ömrü dört yıla çıkarılmıştır. 1999 yılında hem sektör hem de işçi-işveren ilişkilerine böylesi bir güven duyulması ilk bakışta ilginç gelebilir. Ne de olsa 1970'lerin sonundan itibaren yaşanan süreci sendika açısından bir gerileme olarak ele alıyoruz. Bu görünürde anomaliyi yine ABD pazarının kendine özgü yapısı ile açıklamak gerekir.

1990'lar ABD'de arazi aracı patlaması dönemi (*SUV boom*) olarak bilinir. ABD'nin 2017 itibarıyla 17,5 milyonluk motorlu taşıt pazarının yaklaşık 11 milyonu *light truck* adı verilen SUV ve arazi araçlarına aittir. ABD pazarı dışında dünyanın başka hiçbir yerinde görülmeyen bu arazi aracı hâkimiyetinin kökleri 1990'ların başına dayanıyor (Ingrassia, 2010: 100). Benzin fiyatlarının uygun oluşu ile Amerikan kültürünün ilginç bir kombinasyonunun ortaya çıkardığı

bu patlama *GM*, *Ford* ve *Chrysler*'a yabancı firmalar üzerinde büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu avantajın temel nedeni ise ABD'li firmaların vergi avantajıdır. Kökleri 1950'lerde ABD ile Avrupa arasındaki tavuk eti ticaretine dayanan ve *tavuk vergisi* olarak bilinen yüzde 25'lik ithalat vergisi arazi araçlarına uygulanıyor, bu da ABD menşeli üreticilerin ithalatçılar üzerinde büyük bir avantaja sahip olmasını sağlıyordu.

Arazi araçlarının bir diğer avantajı birim başına kâr oranlarının diğer binek otomobillere kıyasla çok yüksek olmasıdır. Birim kârın 500 dolara kadar düştüğü binek otomobillere karşın arazi araçlarında bu miktar 10.000 dolara kadar çıkar, bu da 1990'larda ABD'li firmalara yeni bir altın çağ yaşatmıştır (Rattner, 2010: 16). Bu iki neden ABD'li üreticilerin bu büyüme döneminde büyük kârlar elde etmelerine neden olmuştur. O kadar ki, *Ford* dönemin CEO'su Trotman döneminde arazi araçlarından elde edilen kârlarla bir satın alma çılgınlığına girmiş ve *Volvo* ile *Jaguar-Land Rover* grubunu bünyesine katmıştır (Freyssenet, 2009: 187-191).[19]

Bu kârlı dönemin mirası olan dört yıllık sözleşme süresi ilk kez 1999 yılında uygulanmış, 2003 yılında da saat ücretli çalışanlar bu kârlı dönemin getirisini sözleşmelerinde ücret artışı ve diğer kazanımlar olarak görmüştür. Bu yüzden 2003 anlaşması literatürde çalışanlar lehine son toplu sözleşme olarak anılır ve 2007 toplu sözleşmesinden itibaren kaybedilen kazanımlar için referans noktası teşkil eder. Bu bölümde 2003, 2007 ve 2011 toplu sözleşmeleriyle 2009 yılındaki yeniden müzakere metninin ana hatlarını tartışacağım. Bu analizden hareketle altı iddia ileri süreceğim:

1. Otomotiv sektörünün UAW tarafından temsil edilen *GM*, *Ford* ve *Chrysler* firmaları *transplant* adı verilen yabancı üreticilerin çalışma koşulları referans alınarak yeniden düzenlenmiştir.
2. Üretim alanında vasıflı işçi ile vasıfsız işçi arasındaki ücret ve refah harcamaları arasındaki makas açılmıştır. UAW'nun kuruluşundan bu yana işçiler arasındaki dayanışmayı baltalamaması için bu iki kesim arasındaki farkların asgari düzeyde tutulması ilkesini[20] yerle bir eden bu düzenleme sendikal birliğe büyük bir darbe vurmuştur.
3. İki kademeli sistem (*two-tier system*) adında yeni bir istihdam sistemi ile vasıfsız işgücünün farklı nesilleri arasında bir yarık yaratılmıştır. Buna göre 2008 krizi sonrasında işe alınan işçiler (alt kademe, *lower tier*) kriz öncesindekilere göre (üst kademe, *higher tier*) çok daha düşük ücret alırken (yaklaşık yarısı kadar) refah gelirlerinden neredeyse hiç yararlanamaz.

19 İki firma da 2008 krizi sırasında düşük bedellerle elden çıkarılmıştır. Aynı dönemde *GM* de *Saturn*, *Hummer*, *Saab*, *Pontiac* gibi firmaları ya kapatmış ya da düşük fiyata elden çıkarmıştır.

20 İki kesim de aynı refah gelirlerine sahipken vasıflı kesim küçük bir ücret primiyle ödüllendirilir. Kriz öncesinde vasıfsız çalışanın saat ücreti 28 dolar civarındayken vasıflı çalışanların ücretleri vasfa göre 29 ila 33 dolar arasında idi.

4. İki kademeli sistemin yanı sıra UAW'nun bulunduğu fabrikalarda daha önce neredeyse hiçbir şekilde yer almayan geçici işçi uygulamasına geçilmiştir.
5. 1980'lerdeki yapısal dönüşüme cevaben ortaya çıkan ve çalışanların teknolojik yeniden yapılanma ve/ya piyasadaki dalgalanmalardan kaynaklanan işsizlik için fon oluşturulmasını öngören işsizlik sigortası yaklaşımı tamamen terk edilmiştir.
6. Tüm bu değişiklikler doğrudan ve etkin devlet müdahalesi ile mümkün olmuştur.

Çalışanlar lehine son toplu sözleşme olduğunu belirttiğimiz 2003 sözleşmesi çalışanların on yıl boyunca ücret artışı elde ettikleri son sözleşme olmuştur. Arazi aracı bolluğunun yansımalarını içeren bu anlaşmada bir sonraki anlaşma olan 2007 toplu sözleşmesinde yer alan hiçbir tartışmalı konu yoktur. Bu sözleşmeyi ilginç yapan sektörün karşı karşıya olduğu sorunlara cevaben kullanılan ve sendika üzerinden işçileri denk bir güç olarak gören ve gösteren dildir. Daha sonraki sözleşmelerde tamamen dönüşen bu dile şöyle örnek verilebilir. *GM* artan rekabetten dolayı vasıflı elemanların statülerinde bir değişiklik öngörür ancak bunu dayatamadığı için bu talebi sözleşmeye şu şekilde yansıtır:

> Sendika, vasıflı işçilerin (*skilled trades*) çıraklık sistemine sahip vasıf kategorilerinin konsolidasyonu karşısında endişelerini dile getirmiştir. Şirket bu konuda çıraklık sistemine sahip vasıf kategorilerinin konsolidasyonunu dikte etmeyeceğini dile getirmiştir. Ancak Şirket ilerleyen süreçte mevcut çıraklık sistemine sahip vasıf kategorilerini temel almayı tavsiye etmiştir. (...) Şirket, çalışma kural ve pratikleri açısından tarihsel olarak sınırlayıcı ve rekabetin daha az tehdit edici olduğu zamanlarda ortaya çıkan eski vasıf kategorilerinin günümüzün rekabetçi ortamına uygun olmadığını belirtmiştir. (...) Dolayısıyla taraflar, yerel yönetim ve sendika temsilciliklerini mevcut çalışma kuralları ve pratiklerini (...) gözden geçirmeye (...) şiddetle teşvik eder (2003 Toplu Sözleşmesi: 465, çeviri bana ait).

Burada işveren büyük ölçüde savunma konumundadır ve önerilerini herhangi bir yaptırım gücü olmayan tavsiye niteliğinde sözleşmeye geçirir. Bu dil 2007 sözleşmesinde ortadan kaybolmuş, 2009 yeniden müzakere metniyle birlikte yaptırımlara dönüşmüştür. 2007 toplu sözleşmesi iki kademeli sistemin ilk kez yer aldığı sözleşmedir. Hem ücret hem de refah alanında büyük değişiklikler öngören bu sözleşme *VEBA* (*Voluntary Employee Benefit Association*, Gönüllü Çalışan Refahı Birliği) adlı oluşumun ilk kez kayda geçtiği anlaşmadır. Bu oluşum çalışanların artan sağlık sigortası maliyetini işveren garantili fonlardan iki tarafın birlikte oluşturacağı üçüncü bir fona aktarılmasını öngörür. İlke olarak VEBA'nın sadece mevcut emekli ve çalışanları kapsayacağı, yeni işçilerin kapsamayacağı bu sözleşmeye konmuştur. Ancak daha önce de belirtildiği gibi firmalar bu anlaşmanın koşulları altında hiçbir işçi istihdam etmedikleri için bu maddenin rolü kısıtlı olmuştur.

2009 yeniden müzakeresi esas köklü dönüşümün yer aldığı ve Obama yönetimince dayatılan sözleşmedir. 2007 toplu sözleşmesi iki kademeli sistemi kanunen uygulamaya koysa da *GM*, *Ford* ve *Chrysler* içinde bulundukları durumdan dolayı yeni çalışan istihdam etmediklerinden bu uygulamanın pratik etkisi olmamıştır. Şirketler ancak 2009'daki kurtarma harekâtının ardından yeni işçi almaya başlayabilmiştir.

İki kademeli istihdam ile birlikte *GM*'nin geleneksel işgücü ile yeni işgücü arasında büyük bir uçurum yaratılmıştır. Geleneksel işgücü 28 dolar civarında bir saat ücretine sahipken yeni giren işgücü 14,95 dolar seviyelerinden işe girmiştir. Klasik anlamda emeklilik hakkı hiç verilmeyen bu yeni kesime ancak 401(k) adlı bireysel emeklilik fonu hakkı tanınmıştır. Geleneksel işgücünün emeklilik sonrasında sahip olduğu sağlık sigortası hakkına da sahip olmayan yeni işgücünün emeklilik sırasındaki sağlık giderleri için geriye sadece çalıştıkları sırada yaptıkları bireysel yatırımlar ile *Medicare* ve *Medicaid* gibi kamusal sağlık programları kalmıştır. Yeni işgücü ancak çalıştığı sürece sağlık sigortası kapsamına alınırken bu sigorta için ödedikleri katkı payları ve primler de geleneksel işgücüne göre artırılmıştır. 2007'de sözleşmeye girdiği haline kıyasla çok daha kapsamlı ve işçi aleyhine olan bu yapı ancak Obama yönetiminin kredi karşılığında koyduğu koşullar nedeniyle mümkün olmuştur.

Bunun yanında 2009 yeniden müzakeresi üç büyük değişiklik daha yapmıştır:

1. *JOBS Bank* (*Job Opportunity Security Bank*) adı verilen işsizlik sigortası fonunu askıya almış;
2. İkinci Dünya Savaşı sonrası toplu sözleşmelerinin en önemli ayağı olan *COLA* adlı (*Cost of Living Allowance*) düzenlemeyi kaldırmış;[21]
3. Eskiden sadece sıradışı durumlarda (tatiller vb.) istihdam edilen geçici işçilerin kalıcı olarak istihdam edilmesini sağlamıştır.

Tüm bunlar dayatılırken firmaların kriz döneminde krediye erişimlerinin sınırlı olması ve dolayısıyla iflasın eşiğinde olmasından istifade edilmiştir. Obama yönetiminin otomotiv sektörünün kurtarılması için kurduğu *Team Auto* büyük ölçüde Wall Street finansçılarından oluşuyordu ve başkanlığını Steven Rattner adlı yatırımcı yapıyordu. Kongre'de Cumhuriyetçi Parti desteğine de ihtiyaç duyulduğundan başta Bob Corker olmak üzere sendikal örgütlenme karşıtlığı herkesçe bilinen Cumhuriyetçi kesimlerle işbirliği yapılmıştır.[22] Obama yö-

21 *COLA* ücretlerin enflasyon karşısında değer kaybını önlemek amacıyla çalışanların her kontrat döneminde enflasyon oranında maaş zammını otomatik olarak hesaplayan bir sistemdir.

22 Demokrat Partili Steven Rattner kurtarma harekâtından sonra kaleme aldığı anılarında Cumhuriyetçi Corker ile piyasanın nasıl işlemesi gerektiği ve şirketlerin nasıl yönetilmesi gerektiği konularında nasıl bir fikir birliğine sahip olduğunu anlatırken farklı partilere mensup olmalarını gelir adaletsizliği ve kürtaj konularındaki farklı tutumlarına bağlamıştır (Rattner, 2010: 126).

netimi liderliğinde bir araya gelen bu grup yukarıda belirlenen büyük dönüşümü dayatmak için üç ilke benimsemiştir. Buna göre:

1. Kurtarma paketinin hedefi, sendikalı üreticilerin çalışma koşul ve maliyetleri yabancı üreticiler referans alınarak yeniden yapılandırılacaktır. Literatürde *transplant parity* olarak geçen bu koşul, sendikal kazanımları sendikanın var olmadığı yabancı üreticilerin uyguladığı koşulları referans alarak ortadan kaldırmayı hedefler.
2. 2015 sözleşmesine kadar grev yasağı konmuştur. Sendikanın müzakere sırasında belki de en etkin silahı olan grev, yeniden yapılandırma süresince kaldırılmıştır. 2015 tarihi ilginç bir tarihtir. Çünkü 2009'da getirilen bu koşul teknik olarak bir sonraki sözleşme dönemini de kapsar ki otomotiv sektöründe diğer sözleşmeyi bağlayıcı koşullar yok denecek kadar azdır.
3. Anlaşmazlık halinde tarafların zorunlu olarak arabulucuya gitmeleri ve arabulucunun kararının bağlayıcılığı (*binding arbitration*) koşulu getirilmiştir.

Federal hükümet tarafından kredi karşılığında konan bu üç ağır koşul yukarıda ayrıntıları verilen yeniden yapılandırmayı mümkün kılmıştır. Tarafların kendi aralarında yürüttükleri pazarlıklar sırasında, örneğin 2007 toplu sözleşme müzakerelerinde gündeme dahi gelmeyen ağır koşullar (mesela *COLA*'nın kaldırılması) Obama yönetiminin katı tutumu sayesinde dayatılabilmiştir. *Team Auto*'nun başkanı daha sonra yazdığı anılarında yeniden yapılandırma karşısında kurul üyelerinden Harold Bloom ile UAW sendikasının o zamanki lideri Ron Gettelfinger'in el sıkışmaları sırasındaki üzüntüsü hakkında şunları söylüyor: "Ron'ı affetmelisin. Bu tokalaşma sırasında istediğin 70 yıllık UAW toplu sözleşme mücadelesinin yok edilmesi idi (akt. Ingrassia, 2010: 252)".

2011 toplu sözleşmesi büyük ölçüde 2009 yeniden müzakeresi sayesinde getirilen esnek yapı üzerine inşa edilmiştir. *JOBS Bank* adı verilen ve kabaca şirket ile sendika arasındaki işsizlik sigortası anlamına gelen fonda 2003 toplu sözleşmesine göre 2 milyar doların üzerinde bir kaynak varken, 2009 yeniden müzakereleri sırasında bu fon ortadan kaldırılmıştır. Ancak mutabakat anlaşması niteliğinde iş güvencesi hakkında bir metin korunmuştur. Bu metne yakından bakıldığında dilde 180 derecelik bir dönüş olduğu, önceki metinlerde çalışanların işsiz kalmaları halinde yapılması gereken somut adımlardan bahsedilirken yeni metinde herhangi bir somut adım yer almaz ve iş güvencesi şirketin rekabet gücüne bağlanır. Fonun 1984 yılındaki toplu sözleşmede amacı şu şekilde belirtilmiştir: "JOBS programının köşe taşını şu söz teşkil eder: Bir yıl ve üzeri kıdeme sahip hiçbir çalışan yeni teknolojilerin üretim sürecine dahil edilmesi, taşeronlaşma veya müzakere edilmiş üretkenlik kazanımları nedeniyle işsiz kalmayacaktır" (1984 Toplu Sözleşmesi: 185, çeviri bana ait).

2011 yılındaki sözleşmede söz konusu metin şu şekli almıştır:

> Şirket ve sendika hem mevcut hem de gelecekteki GM işçileri için istihdam yaratma ve var olan istihdamı korumayı vaat eder. Taraflar ayrıca istihdam yaratmanın sadece operasyonel etkinlik, sürekli gelişme ve rekabet sağlayan bir iş ortamında mümkün olduğunu teslim eder. (...) Bu amaca yönelik olarak taraflar yeni istihdam yaratılması ve var olanın korunması için uzun tartışmalar sonucu süreğen ve yakın bir işbirliği gerektiği konusunda uzlaşmışlardır. (...) Taraflar bu tür ortak çabaların 2011 tarihli toplu sözleşmenin geçerlilik süresi boyunca sürecek bir temel oluşturacak çerçeve ve süreci kararlı bir biçimde destekler" (2011 Toplu Sözleşmesi, K kodlu Ek, çeviri bana ait).

Büyük ölçüde iyi niyet ifadelerinden oluşan ve hiçbir güvence mekanizması içermeyen bu yapı sadece sözde kalır ve iş güvencesinin piyasadaki rekabet koşullarına indirgenir. 2009 yılındaki yeniden müzakere sırasında askıya alınan *JOBS Bank* uygulaması böylece toplu pazarlık kurumunun temel öğesi olmaktan çıkarılmıştır.

COLA'nın kaldırılmasının ise daha doğrudan etkileri olmuştur. *COLA*'nın öneminin altını çizmek isteyen McAlinden otomotiv işçilerinin savaş sonrasında elde ettikleri ücret artışının yarısının *COLA* sayesinde elde edildiğini gösteriyor (McAlinden, 2004: 9). *COLA*'nın kaldırılması ABD'deki refah sisteminin dönüşümü açısından çok önemli bir durumdur. UAW'nun büyük mücadeleler sonucu 1948'te elde ettiği bu kazanım yine refah sisteminin istisnai yapısından dolayı başka sektörlere yayılmamış, özellikle hizmet sektörünü dışarıda bırakmıştır. ABD'li çalışan kesimlerin özellikle 1970'lerin sonundan itibaren karşılaştıkları en büyük sorun reel ücretlerin yükselmemesi ve büyüyen ekonomiye rağmen çalışanların bu zenginlikten pay alamamış olmalarıdır (Newman, 2006; Sullivan, Warren & Westbrook, 2000). 2009'dan önce askıya alınan *COLA*, 2011 toplu sözleşmesi ile birlikte ortadan kaldırılmış ve 1948'de devreye girmiş olan bu yapı tarihe karışmıştır.

Geçici istihdam ya da sözleşmedeki adıyla esnek istihdam sendikalı otomotiv sektöründe sadece sıradışı durumlarda başvurulan bir uygulama idi. Sendikaların sendikalı olmayan yerlere göre en büyük başarılarından birinin bu olduğunu söylemek yanlış olmaz. *Toyota*, *Nissan* ve *Daimler* gibi üreticilerde yüzde 40 seviyelerine kadar ulaşan geçici işçi oranları *GM*, *Ford* ve *Chrysler*'da ancak kriz sonrasında görülmeye başlamış, fakat o dönemlerde dahi yüzde 10'un üzerine çıkamamıştır.[23]

23 Ann Arbor, Michigan merkezli *Center for Auomotive Research* adlı STK'ya referansla *Automotive News* adlı otomotiv sektörünün önde gelen yayınlarından birinde yapılan habere göre geçici işçi oranı *Toyota*'da yüzde 10 ila 20 arasında iken *Nissan*'da ise yüzde 40'a kadar çıkabiliyor. Bkz. (David Welch, 2015). Buradaki temel sorunlardan birisi sendikal temsilin olmadığı *transplant* adlı yabancı firmaların istihdam yapılarına dair kamuya açıklama yapma zorunluluklarının olmamasıdır. Bu yüzden geçici istihdamın gerçek boyutunu tespit etmek olanaksızdır.

Özet olarak 2003'ten 2011'e uzanan süreç içerisinde ABD otomotiv sektöründe toplu pazarlığın kapsamı radikal bir biçimde değişmiştir. Krizin firmaları iflasın eşiğine getirmesi Obama yönetiminin federal kurtarma paketi vaadi karşısında büyük bir yeniden yapılanma fırsatı doğurmuştur. Bu dönemde tercih hakkını büyük ölçüde çalışma süreçlerinin esnekleşmesi, istihdam yapısının güvencesizleşmesi, piyasa ve ücret bağımlılığının artması, refah öğelerinin ise tamamen piyasalaşması yönünde kullanan Obama yönetimi, kriz sonrasında toplu pazarlık kurumunun fiilen sonunu ilan etmiştir. Süreç sonunda Kalleberg'in dediği gibi işveren merkezli refah modeli tarihe karışmış, refah harcamalarının büyük ölçüde çalışanların omzuna bindirildiği bir sisteme geçilmiştir (Kalleberg, 2011).

Obama yönetiminin benzer bir tutumu finans sektörünün kurtarılmasında izlemediğinin de altını çizmek gerekir.[24] Otomotiv sektöründeki çalışma ilişkilerini krizi kullanarak bütün sendikal kazanımları altüst edecek şekilde değiştirmeyi tercih eden Obama yönetimi, finans sektöründe benzer bir tutum sergilememiş ve krizin esas nedeni olan bu sektörün işleyiş yapısına çok az müdahale edilmiştir (Wilmarth, 2013). İki sektörün "kurtarılma" harekâtları karşılaştırıldığında toplu pazarlık kurumunun nasıl hedef alındığı daha net bir şekilde ortaya çıkar.

Bu süreç Obama yönetiminin sekiz yıllık iktidarı süresince çok fazla değişmemiştir. Fakat yerine gelen Trump yönetimi ile birlikte durum daha da kötüleşmiştir. Her ikisi de mavi yaka işçilerin (özellikle mavi yakalı beyaz işçilerin) tepki oyu ve kitlesel desteği ile seçilen bu iki başkanın aldıkları kararlarla, yine bu kesimin kazanımlarını hedef almış olması ideolojilerin gücünü ortaya koyan önemli bir ayrıntıdır. İzleyen bölümde kamuoyunda Janus davası olarak bilinen davayı temel alarak bu iddiamı temellendirmeye çalışacağım.

Üçüncü bölüm: Trump yönetimi ve çalışma ilişkilerinin erozyonunun devamı

Obama yönetimi yukarıda ayrıntılarıyla tartıştığım bilinçli politikalarıyla örgütlü işçi sınıfının savaş sonrasındaki uzun süreçte elde ettiği kazanımları hedef almışsa da sendikaların örgütlenmelerinin önüne hukuki ve teknik engeller koy-

24 2008 krizi sonrasındaki yeniden yapılanma sürecinde Obama yönetimince kurulan ekibin otomotiv sektörüne dayatmaları tek yönlü görülebilir. Bu süreçte federal hükümetten finansal yardım talep eden firmalar istedikleri koşulları talep etme lüksüne sahip değillerdi. Buna rağmen hükümetin dayattığı anlaşmanın şirketlerin lehine ve çalışanların aleyhine olması şaşırtıcı gelebilir. Bunun temel nedeni Obama yönetimince kurulan ve Steve Rattner liderliğindeki yetkili grubun tamamen Wall Street yöneticileri tarafından oluşmasıdır. Sendika kökenli Ron Bloom dahi bu grubun bir parçasıdır. ABD'de 1980'lerin başından itibaren şirket yeniden yapılandırması süreçlerine aktif katılan grup üyelerinin doğrudan *GM* ve *Chrysler*'ı "kurtarmak" için çalışma süreçlerini esnekleştirmeye çalışmaları ve şirketlerin emeklilik gelirleri ile emeklilik sonrası sağlık harcamalarından oluşan fonlara yönelmeleri normaldir.

mamıştır. NLRB (Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu - *National Labor Relations Board*) ve diğer kurumlar aracılığıyla sendikaların yeni işyeri örgütlenme çabalarının hukuki alt yapısını değiştirmemiştir. UAW bu sayede Tennessee'deki *Volkswagen* ve Mississippi'deki *Nissan* fabrikalarında sonucu başarısız da olsa büyük ölçekli örgütlenme çabalarına girişebilmiştir. Bu durum 2016 Kasım'ında Donald Trump'ın seçilmesi ve 2017'den itibaren kritik NLRB ve Yüce Mahkeme atamaları yapmasıyla değişmiştir. Bu bölümde bu değişikliklerle birlikte toplu pazarlık kurumunun örgütlenmenin önüne koyulan yeni engellerle nasıl iyice marjinalleştiğini ve *employment at will* tarzı bireysel istihdam modelinin ABD çalışma ilişkilerinin merkezi haline geldiğini tartışacağım.

NLRB ve Yüce Mahkeme değişiklikleri

ABD'de çalışma hayatına dair ihtilafların ilk ve çoğu zaman son adresi NLRB'dir. Özel statüye sahip havayolu ve demiryolu sektörleriyle federal kamu çalışanları bu kurulun yetki alanı dışındadır, ancak bu sektörler dışındaki tüm özel sektör, STK'lar ve bazı kamu çalışanları[25] bu kurulun yetki alanı içerisindedir. Kurulun tepesinde üç daimi üye bulunurken eyalet düzeyinde alt birimleri mevcuttur. Üst kurulun görev süresi dolan üyelerinin yerine yapılan yeni atamalar, ABD başkanının aday göstermesi ve Senato onayı ardından yapılır. Şu an bu iki birim de Cumhuriyetçi Parti'nin elinde olduğundan kurulun eğilimleri mevcut başkanın politikalarına paralellik gösterir.

Başkan Trump göreve geldiğinden beri beş kişilik üst kurula üç Cumhuriyetçi aday göstermiş ve Senato onayını aldıktan sonra bu üyeler beş yıllık görev sürelerine başlamıştır. Bu üyeler atanma sıralarına göre Marvin E. Kaplan, William J. Emmanuel ve John F. Ring'dir. Diğer iki üyenin Demokrat olduğu NLRB'de Cumhuriyetçi Parti ağırlığı hemen hissedilmiş ve çalışma hayatına dair işçi yanlısı düzenlemelerde yoğun bir geri çekilme yaşanmıştır ve yaşanmaya devam ediyor. Sendikaların yeni işyerlerini örgütlemelerinin önünde engeller çıkaran kurul, sendikaların örgütlenme propagandası için işyerlerine fiziksel olarak erişmesine şimdiden engeller çıkarıyor. Yine şirket e-posta hesaplarına örgütlenmeyi özendirmek amacıyla sendikaları destekleyici iletiler gönderilmesine engel oluyor. Ayrıca NLRB, şirketlere sendikal mücadeleye karşı kendi propagandalarını yapmak üzere daha fazla zaman tanıyor (Daniel Wiessner, 2018).

Bunun dışında ABD Yüce Mahkemesi de çalışma hayatı için özel bir öneme sahiptir. Janus Davası olarak bilinen ve Haziran 2018'de karara bağlanan dava ABD'de sendikal örgütlenmenin önüne büyük bir engel getirmiş, bir kurum olarak toplu pazarlığı marjinalleştirirken makalenin başında bahsettiğimiz *employment at will* tipi bireysel iş sözleşmelerinin norm hale gelmesinin önünü açmış-

25 *United States Postal Service* (USPS) adlı federal posta teşkilatı da federal bir işletme olmasına rağmen NLRB'nin yetki alanı içerisindedir.

tır. ABD Yüce Mahkemesi'nden bu yönde bir kararın çıkmasının en büyük nedenlerinden biri Trump'ın seçildikten hemen sonra 2016'de ölen ünlü muhafazakâr yargıç Antonin Scalia'nın yerine yine muhafazakâr Neil Gorsuch'u atamasıdır ve Yüce Mahkeme'deki Cumhuriyetçi ağırlığını korumasıdır.[26] Bu atamanın en kritik sonucu Janus Davası ile karşımıza çıkmıştır. Bu bölümde Janus Davası'nı ele alacağım.

Janus vs. AFSCME davası

ABD'de sendikalar işyerlerinde temsil hakkı kazandıkları anda toplu sözleşme için müzakere hakkını otomatik olarak kazanmazlar. Bunun için sendikanın işverenle ilk toplu sözleşmesini müzakere etmesi ve imzalaması gerekir. Bazı durumlarda sendikalar temsil hakkı kazansa da işveren müzakerelerden kaçınarak ilk toplu sözleşmeyi imzalamama konusunda eğilim gösterebilir. Bu aşamada kanunen işverenin yapması gereken tek şey iyi niyetle hareket ettiğini gösterebilmektir. İşverenin müzakere sürecinde iyi niyetli davranmadığının mahkemece tespit edilmesi halinde işveren toplu sözleşmeye zorlanabilir. Amerikan çalışma yasasına özgü gibi görünen bu durumun arkasında Amerikan anayasasının bazı özel koşulları yatar. Bunlardan ilki anayasanın birinci maddesi olan ifade özgürlüğü kuralıdır. İşveren iyi niyetli olduğu sürece şikâyet ve endişelerini süresiz bir şekilde gündeme getirebilir. Tarafların ancak uzlaşma yoluyla bir sonraki aşamaya geçebilecekleri, taraflardan birinin diğerini herhangi bir şekilde zorlayamayacağı ilkesi müzakerenin referans noktasını oluşturur.

Janus Davası yine anayasanın birinci maddesi referans alınarak başlamış bir davadır, ancak bu sefer sorun söz konusu maddenin başka bir boyutuyla ilgilidir. Illinois eyaletinde çocuk nafakası uzmanı olarak çalışan Mark Janus bir kamu görevlisidir. Illinois eyaletinde kamu görevlilerinin önemli bir kısmını AFSCME (*American Federation of State, County and Municipal Employees*) adlı sendika temsil eder. Yine Amerikan çalışma yasasına göre sendikalar bir işyerinde temsil ve toplu sözleşme için müzakere hakkı kazanmak için o işyerindeki çalışanların tamamını örgütlemek zorunda değildir. Fakat sendika bir kez temsil hakkı kazandığında toplu sözleşme müzakereleri sırasında tüm çalışanlar adına pazarlık yürütür. Pazarlık sonunda ulaşılan toplu sözleşme herkesi, yani sendikanın üyesi olsun olmasın tüm çalışanları kapsar.

Ancak üye olsun olmasın tüm çalışanları kapsayan bir başka boyut daha vardır: üye aidatları. Sendika üyesi olmayan çalışanlar (örneğin Mark Janus) toplu sözleşme yapısı gereği üye aidatı öder. İşte çalışanın maaşından otomatik olarak kesilen bu ücret Janus davasının konusu olmuştur. Mark Janus siyasi faaliyet-

26 Antonin Scalia Şubat 2016'da, yani Obama döneminin bitiminden on bir ay önce ölmüştür. Normal şartlarda Obama'nın gösterdiği adayın Senato ve Temsilciler Meclisi'nde görüşüldükten sonra söz konusu boşluğun doldurulması gerekirken bu iki alanda da hâkimiyetini elinde bulunduran Cumhuriyetçi Parti, Obama'nın adayı Merrick Garland'ın atanmasını bloke etmiştir.

lerde bulunan sendikanın kendisinden "zorla" alınan aidat ile bu siyasi faaliyetlerini fonladığını ve bunun kendisinin anayasanın birinci maddesi gereği sahip olduğu ifade özgürlüğü hakkının ihlali olduğunu iddia etmiştir.

Burada sendikaların siyasi faaliyetleri konusuna açıklık getirmek gerekir. ABD'de sendikalar Türkiye'dekinin aksine kamuya açık bir şekilde siyasi parti veya adayları desteklediğini ilan edip onlar adına seçim çalışmaları yürütebilir. Hatta UAW başta olmak üzere pek çok sendika geleneksel olarak yerel, eyalet veya federal düzeyde tüm seçimler için hangi adayları desteklediklerini rutin bir şekilde açıklarlar. Janus ve sendikal örgütlenme karşıtı kesim bu noktayı ileri sürerek sendikaların temsil ve toplu sözleşme misyonlarının dışına çıktığı ve yasayı çiğnediklerini iddia ediyor. Sendikalar ise sendika üyesi olmayan çalışanların da temsil edilerek haklarının savunulduğunu, bu nedenle onlardan aidat toplamanın adil olduğunu öne sürüyor. Üstelik üye olmayan çalışanlardan toplanan üyelik aidatların sadece toplu sözleşme sürecinde oluşan maliyetleri karşılamak için kullanıldığı, siyasi misyonlarda kullanılmadığı Yüce Mahkeme önünde yapılan savunmada dile getirilmiştir.[27]

Janus'un 2017'de ileri sürdüğü gerekçeler 1977'deki Abood vs Detroit Eğitim Kurulu arasındaki davada da öne sürülmüştür. Ancak Yüce Mahkeme'nin o zamanki formasyonu nedeniyle bu gerekçelerin ifade özgürlüğü ile ilgili bir boyutu olmadığına karar verilmiş ve aradan geçen kırk yıl boyunca sendikalar söz konusu pratiklerine devam edebilmiştir. Bugün ise 2008 krizi sonrasında iyice marjinalleşen toplu pazarlık kurumu kırk yıl sonra tamamen aynı gerekçelerle gündeme gelen eski bir davanın bu sefer sendikalar aleyhine sonuçlanmasına neden olmuştur. ABD hukuk sisteminin esnekliğinin de bir işareti olan bu karar sonunda ABD'de sendikaların büyük bir gelir ve etkinlik kaybına yol açacağı iddia ediliyor.[28]

Dahası Yüce Mahkeme'deki mevcut Cumhuriyetçi ağırlığını daha da pekiştirecek bir başka gelişme, genelde karar oyu (*swing vote*) olarak bilinen Yargıç Kennedy'nin aniden emekliliğini açıklaması ile olmuştur.[29] Trump yönetimi Kennedy'nin yerine Brett Kavanaugh gibi oğul Bush döneminde federal yargıç-

27 Bu kökleri çok eskilere dayanan bir tartışmadır. Literatürde bedavacı (*free rider*) sorunu olarak bilinir. Sendikaların bu soruna bakış açılarının detaylı bir analizi için bkz. (Fletcher Jr., 2012).

28 Janus davasında karar 2018 Haziran'ında verildiği için henüz dava üzerine kapsamlı bir akademik yazın oluşmamıştır. Ancak kararı eleştiren ve destekleyen pek çok yorum ve haber metnine ulaşmak mümkündür. DiSalvo iki tarafın argümanlarını kısaca şöyle özetler. Sendikalar karar soncunda temsili tekellerinin kırılması ve bir önceki dipnotta belirtilen *bedavacılık* olgusunun yaygınlaşmasından korkuyor. Dahası sendikalar düzenlemenin çalışanların örgütlenmesinin etkinliğini sınırlayacağını öne sürüyor (daha düşük gelirler ve işyerindeki tek sesliliğin kaybedilmesi nedeniyle). Buna karşın Janus ve avukatları düzenlemenin ABD anayasasının birinci maddesindeki ifade özgürlüğünü kısıtladığını, çalışanların sendikaya üye olup olmayacaklarını tercih edebilmeleri gerektiğini iler sürüyor. ABD'deki sendikaların (Türkiye'nin aksine) seçim dönemlerinde istedikleri adayları destekleyebilmeleri nedeniyle bu tercih Janus ve avukatlarına göre daha da büyük bir ifade özgürlüğü meselesi haline gelir. Bkz. (DiSalvo, 2018).

29 ABD Yüce Mahkemesi'ne atamalar ömür boyu yapılır. Yargıçların kendi tercihleri dışında emekli olmasını zorlayacak bir yapı söz konusu değildir.

lığa terfi etmiş muhafazakâr ve sendika karşıtı birini adaya göstermiştir. Kavanaugh'un ABD Senatosu'ndaki oylama süreci Türkiye gündemine de taşacak kadar netameli oldu. Başta Dr. Christine Blasey Ford olmak üzere pek çok kadının açık, diğerlerinin de dolaylı bir şekilde tecavüz, taciz ve kötü muamele ile suçladığı Kavanaugh'nun atanması süreci ve bu süreçte ABD Kongresi'ndeki sorgusu çok tepki topladı. Kendisi aleyhinde son derece inandırıcı suçlamaların ardından verdiği tanıklık sırasında sıradan bir yargıçtan bile beklenmeyecek kadar sinirli ve kontroldışı hareket etmesi de tepki topladı. Tüm bunların ardından 2.400'ün üzerinde hukuk profesörü Kavanaugh'un atanmaması gerektiği söyleyen bir bildiri yayımladılar.[30]

Brett Kavanaugh tüm bu olumsuzluklara rağmen Cumhuriyetçi Parti'nin Senato'daki hâkimiyeti ve ısrarı sayesinde ABD Yüce Mahkemesi'ne atandı. Atama sürecinde odağın tamamen Kavanaugh'un kişisel geçmişine odaklanılması siyasi eğilimlerinin gündemden tamamen düşmesine neden oldu. Ancak Kavanaugh'un yargıç olarak geçmişinden hareketle Amerikan Yüce Mahkemesi'nin uzun yıllar bir kurum olarak toplu pazarlığı yeniden canlandırmak isteyecek çabalara engel olacağına kesin gözüyle bakılabilir. Tüm bu gelişmelerle birlikte, Obama döneminde pratik açıdan kazanımları hedeflenen sendikaların Trump yönetimi ile birlikte örgütlenmesinin önündeki yasal zemin altlarından çekiliyor.

Sonuç

Katz, Kochan ve Colvin ABD'deki çalışma ilişkilerine dair klasikleşmiş kitaplarının 2017'deki yeni baskısını yaptıklarında ABD merkezli bu sistemin hem Avrupa hem de gelişmekte olan ülkelerdekinden temel bir farkı olduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre ABD'de kamu iradesi, çalışma ilişkilerine dolaylı müdahil olurken Avrupa ve gelişmekte olan ülkelerde daha doğrudan bir devlet rolü söz konusudur. Merkezinde Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu (NLRB) ve mevzuatın olduğu ABD sisteminde siyasi mekanizmalar çalışma hayatında daha az görünen bir aktördür (Katz, Kochan & Colvin, 2017). Bu makale boyunca ilk olarak devletin rolünün dolaylı olduğu tezini çürütmeye çalıştım. Aksine ABD'de hem NLRB'nin işleyişi hem de mevzuatta kamu iradesiyle yapılan değişikliklerle birlikte çalışma ilişkilerinin ekseninin kaydığını göstermeye çalıştım. Siyasi iktidarların özellikle şirket yanlısı ve çalışan karşıtı politikalarının teraziyi işveren yönüne daha da çok kaydırdığını iddia ettim. Mirowski'ye katılarak sadece politika düzeyinde değil, söylem düzeyinde de neoliberalizmin krizi atlattığını, hatta krizden güçlenerek çıktığını iddia ediyorum (Mirowski, 2013).

Çalışan sınıfların örgütlenme süreçlerinde sınai sektörleri geleneksel olduğu gerekçesiyle göz ardı eden (Turner & Cornfield, 2007) ve literatürde emek ha-

30 İlgili bildiriye ve imza hatan hukukçuların listesine şu adresten ulaşılabilir: https://www.nytimes.com/interactive/2018/10/03/opinion/kavanaugh-law-professors-letter.html

reketlerinin yeniden canlanması olarak bilinen yaklaşım bir kurumsal yapı olarak toplu pazarlığın geçirdiği dönüşümleri gözden kaçırmış, özellikle otomotiv sektöründe yaşanan büyük dönüşümün niteliklerini tarihsel bağlamına oturtamamıştır. Son olarak 2008 krizi sonrası kamu otoritesinin neoliberalizmin tahribatına karşı geniş çaplı bir karşı duruş sergileyeceğini, hatta bu süreçte küresel bir emek hareketinin doğmakta olduğunu öne süren yaklaşımlar (Evans, 2010) büyük bir yanılgıya düşmüşlerdir. Emek hareketinin sınırlarını aşıp geniş tabanlı koalisyonların inşa edilmekte olduğunu iddia eden yaklaşımlar da yine refah sisteminin köklü dönüşümünü gözden kaçırmışlardır (Graeber, 2013).

ABD ekonomisinin 2008 krizi sonrasındaki dönüşümüne yakından baktığım bu makalede hem Obama hem de Trump yönetimlerinin refah rejiminin erozyonu konusunda süreklilik arz ettiğini öne sürdüm. İkinci Dünya Savaşı sonrasında inşa edilen, 1970'lerde krize girerek büyük bir dönüşüm geçiren ve tamamen ortadan kalkması ancak 2008 kriziyle mümkün olan bu refah rejiminin en temel kurumsal ifadesi toplu pazarlık kurumudur. Bu kurumun dönüşümünü merkeze alarak refah rejiminin evrimi tartıştım. Yine bu kurumun kendisini en berrak şekilde yansıttığı sektör olan otomotiv sektörünü araştırmamın ana nesnesi olarak ele aldım.

Bunu yaparken 2008 krizinin değişimin koşullarını nasıl hazırladığını, ancak nihai dönüşümün geniş çaplı bir devlet müdahalesi ile gerçekleştiğini gösterdim. Obama yönetimince dereye sokulan ve refah rejiminin belki de son kalıntıları olan otomotiv sektöründeki işçi kazanımlarının tamamen Wall Street ve piyasa mantığıyla yeniden inşa edildiğini ortaya koydum. Son olarak her şeye rağmen pratik olarak sendikal örgütlenmenin önüne engel koymayı reddeden Demokrat Parti'nin seçimi kaybetmesi ile birlikte NLRB ve Yüce Mahkeme'nin Cumhuriyetçi Parti kontrolüne geçmesinin öneminin altını çizdim. Trump yönetimince atanan üyeler iki alanda da Janus Davası'nın gösterdiği üzere büyük dönüşümlere imza atıyor ve sendikal örgütlenmenin önüne pratik engeller koyuyor. İyice zayıflayan toplu pazarlık kurumunu giderek marjinalleştirecek olan bu reel politik konjonktür *employment at will* adlı istihdam modelinin ABD'de tüm sektörlere yayılmış bir model olmasına neden olmuştur. Bu haliyle ABD gelişmiş kapitalist ülkeler içinde en esnek, refah unsurları en zayıf ve piyasa ile ücret bağımlılığı en yüksek çalışma hayatına sahip ülke olarak öne çıkıyor.

KAYNAKÇA

Appelbaum, E. & Batt, R. L. (2014) *Private Equity at Work: When Wall Street Manages Main Street*, Russell Sage Foundation, New York.

Beynon, H. (1973) *Working for Ford*, Allen Lane, Londra.

Boyle, K. (1995) *The UAW and the Heyday of American Liberalism, 1945-1968*, Cornell University Press, Ithaca.

Brenner, A., Day, B. & Ness, I. (2009) *The Encyclopedia of Strikes in American History*, M.E. Sharpe, Armonk.

Cowie, J. (2010) *Stayin' alive : the 1970s and the last days of the working class*, New Press, https://books.google.com.tr/books/about/Stayin_Alive.html?id=xz-ElNoBGNcC&redir_esc=y

Davis, M. (1986) *The Prisoners of American Dream*, Verso, Londra.

Dinçer, E. M. (2016) *The Reindustrialization of the U.S.: An Ethnography of Auto Workers in the Industrial Rust Belt*, Cornell Unıversity.

DiSalvo, D. (27 Haziran 2018) "Janus Decision Reins in Unions' Political Power", *The New York Times*, New York, https://www.nytimes.com/2018/06/27/opinion/janus-supreme-court-scotus-afscme-agency-fees-public-union.html

Dubofsky, M. (2000) *Hard Work: The Making of Labor History*, University of Illinois Press, Champaign.

Dubofsky, M. & McCartin, J. A. (2017) *Labor in America: A History*, Wiley Blackwell, Londra.

Duménil, G. & Lévy, D. (2013) *Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, Cambridge.

Evans, P. (2010) "Is It Labor's Turn to Globalize? Twenty-first Century Opportunities and Strategic Responses", *Global Labor Journal*, 1(3).

Fletcher Jr., B. (2012) *"They're Bankrupting Us!" and 20 Other Myths About Unions*, Beacon Press, Boston.

Freyssenet, M. (2009) *The Second Automobile Revolution: Trajectories of the World Carmakers in the 21st Century*, Basingstoke, New York.

Ghilarducci, T. (2015) "The Recession Hurt Americans' Retirement Accounts More Than Anybody Knew", *The Atlantic*, https://www.theatlantic.com/business/archive/2015/10/the-recession-hurt-americans-retirement-accounts-more-than-everyone-thought/410791/

Gordon, C. (2003) *Dead on Arrival: The Politics of Health Care in Twentieth-Century America*. Princeton University Press, Princeton.

Graeber, D. (2013) *The Democracy Project: A History, A Crisis, A Movement*, Spiegel & Grau, New York.

Hunter, L. W. & Katz, H. C. (2012) "The Impact of Globalization on Human Resource Management and Employment Relations in the US Automobile and Banking Industries", *International Journal of Human Resource Management*, 23(10): 1983-1998.

Ingrassia, P. (2010) *Crash Course: The American Automobile Industry's Road from Glory to Disaster*, Random House, New York.

Kalleberg, A. L. (2011) *Good Jobs, Bad Jobs: The Rise of Polarized and Precarious Employment Systems in the United States, 1970s to 2000s*, Russell Sage Foundation, New York.

Katz, H. C. (1987) *Shifting Gears: Changing Labor Relations in the U.S. Automobile Industry*, The MIT Press, Cambridge.

Katz, H. C. (2004) "The Spread of Coordination and Decentralization without National-Level Tripartism" H. C. Katz, W. Lee & J. Lee (ed.) *The New Structure of Labor Relations: Tripartism and Decentralization* içinde, ILR Press, Ithaca.

Katz, H. C., Kochan, T. A. & Colvin, A. J. (2017) *An Introduction to U.S. Collective Bargaining and Labor Relations*, ILR Press, Ithaca.

Katz, H. C., MacDuffie, J. P. & Pil, F. K. (2013) "Crisis and Recovery in the U.S. Auto Industry: Tumultuous Times for a Collective Bargaining Pacesetter" H. Stanger (ed.) *Collective Bargaining Under Duress: Case Studies of Major US Industries* içinde, LERA, Champaign, 45-79.

Klein, J. (2003) *For All These Rights: Business, Labor, and the Shaping of America's Public-Private Welfare State*, Princeton University Press.

Levenson, A. (2006) "Trends in Jobs and Wages in the U.S. Economy" E. E. Lawler & J. O'Toole (ed.) *America at Work: Choices and Challenges* içinde, Palgrave Macmillan, Londra.

Lowenstein, R. (2008) *While America Aged: How Pension Debts Ruined General Motors, Stopped the NYC Subways, Bankrupted San Diego, and Loom as the Next Financial Crisis*, Penguin, New York.

McAlinden, S. P. (2004) "The Meaning of the 2003 UAW-Automotive Pattern Agreement", *Ann Arbor: Center for Automotive Research*, http://www.cargroup.org/?module=Publications&event=View&pubID=49

Milkman, R. (2006) *L. A. Story: Immigrant Workers and the Future of the U.S. Labor Movement*, Russell Sage Foundation, New York.

Milkman, R. & Ott, E. (2014) *New Labor in New York: Precarious Workers and the Future of the Labor Movement*, ILR Press, Ithaca.

Milkman, R. & Voss, K. (2004) *Rebuilding Labor: Organizing and Organizers in the New Union Movement. An ILR press book*, Cornell University Press, Ithaca.

Mirowski, P. (2013) *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Verso, Londra.

Munnell, A. H. & Sunden, A. (2004) *Coming Up Short: The Challenge of 401(k) Plans*, Brookings Institution Press, Washington, DC.

Newman, K. S. (2006) *Chutes and Ladders: Navigating the Low-wage Labor Market*, Russell Sage Foundation, New York.

Rattner, S. (2010) *Overhaul: An Insider's Account of the Obama Administration's Emergency Rescue of the Auto Industry*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston.

Standing, G. (2011) *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londra [Türkçesi: *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. Ergin Bulut, İletişim, Istanbul, 2014].

Sullivan, T. A., Warren, E. & Westbrook, J. L. (2000) *The Fragile Middle Class: Americans in Debt*, Yale University Press, New Haven.

Turner, L. & Cornfield, D. B. ed. (2007) *Labor in the New Urban Battlegrounds: Local Solidarity in a Global Economy*, ILR Press, Ithaca.

Twomey, P. D. (2010) *Labor and Employment Law: Text & Cases*, South-Western Cengage Learning, Mason.

Vanderhei, J. (2009) *The Impact of the Recent Financial Crisis on 401(k) Account Balances. EBRI Issue Brief*, www.ebri.org

Voss, K. & Fantasia, R. (2004) *Hard Work*, University of California Press, Berkeley.

Wall Howard, P. (25 Şubat 2018) "UAW moves beyond auto industry to colleges, expands by nearly 70,000 members", *Herald&Review*, https://herald-review.com/business/uaw-moves-beyond-auto-industry-to-colleges-expands-by-nearly/article_520a9f24-14db-5bce-905c-dd5c5397d496.html

Welch, D. (13 Ekim 2015) "Fiat Chrysler could double use of temp workers under new UAW contract, report says", *Automotive News*, Detroit, http://www.autonews.com/article/20151013/OEM01/151019968/fiat-chrysler-could-double-use-of-temp-workers-under-new-uaw-contract-report-says

Wiessner, D. (11 Nisan 2018) "Unions brace for big changes under Republican-led U.S. labor board", *Reuters*, https://www.reuters.com/article/us-usa-labor-nlrb/unions-brace-for-big-changes-under-republican-led-u-s-labor-board-idUSKBN1HI328

Will, G. F. (1 Mayıs 2005) "What Ails GM", *Washington Post*, Washington DC., http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/04/29/AR2005042901385.html??noredirect=on

Wilmarth, A. E. (2013) "Turning a Blind Eye: Why Washington Keeps Giving in to Wall Street", *University of Cincinnati Law Review*, 81(4): 1283-1446.

Türkiye'de finansallaşmanın bir ayağı olarak kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin yaygınlaşması

*Elif Karaçimen**

Özet: Bu çalışma geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadın girişimciliğinin teşvik edilmesine yönelik bankacılık faaliyetlerinin nasıl finansallaşmanın bir ayağı haline geldiğini Türkiye örneği üzerinden ele alıyor. Geç kapitalistleşmiş ülkelerde 1990'lı yılların sonunda ve 2000'lerin başında yaşanan krizlere karşı çözüm arayışları altında ortaya çıkan Washington-sonrası Uzlaşı kapsamında uluslararası kurumlar kadınların "tam olarak kullanılmamış potansiyelleri"nden faydalanmanın kalkınma açısından önemli olduğu fikrini yeniden gündeme getirdiler. Bu süreçte banka kredileri aracılığıyla kadın girişimciliğini arttırmanın önemi giderek daha çok vurgulanır oldu. Ne var ki kadınlar çoğu zaman düzenli bir gelire ve kredi için yeterli teminata sahip olmadıkları için, bankalar açısından riskli müşteri grubuna karşılık geliyordu. Finansın üretim ve toplumsal yeniden üretim ilişkilerinde giderek daha önemli hale geldiği finansallaşma süreci, kadınları piyasa sistemine dahil edebilmek için özgül finansal araçlar geliştirilmesinin koşullarını sağladı. Bu özgül araçlardan ilki önceki döneme göre işleyişi ve amacı değişen mikrokredilerdi. Önceden STK'lar aracılığıyla dağıtılan ve yoksulluğu önleminin bir aracı olarak teşvik edilen mikrokrediler, bu yeni dönemde sermayenin artan katılımıyla yine yoksul kadınlara yönelik fakat bu kez onları finansal sisteme dahil etmenin bir aracı olarak öne çıkarıldı. Ayrıca mikrokredinin yanı sıra, düzenli gelir sahibi olmayan ve düşük teminat gösterebilecek kadın girişimcilere yönelik olarak da ticari bankalar bünyesinde de özel krediler tasarlandı. Bankaların riski görece yüksek bu kredileri verebilmeleri ancak STK'ların işbirliği, devlet desteği ve ayrıca uluslararası finans kurumlarından temin edilecek düşük riskli fonlar sayesinde mümkün olabilirdi. Bu gerekliliklerin yerine getirilmesi neticesinde, geçtiğimiz on yıllık süreçte bankaların IFC ve EBRD gibi uluslararası finans kurumlarından sağladıkları fonlar aracılığıyla kadın girişimcilere kredi vermeleri geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme içerilmelerinin bir parçası haline geldi. Türkiye'de de bankalar 2012 yılından itibaren bu özel fonlar sayesinde yeterli teminata ve düzenli gelire sahip olmayan kadın girişimcilere kredi vermeye başladılar. Bankalar bir yandan uluslararası finans kurumlarından aldıkları fonlarla kadınlara özel krediler açarak onları finansal sisteme dahil ederken diğer yandan da kredi kartı, emeklilik sigortası ve sağlık sigortası gibi bankacılık hizmetlerini kadınların eğilim ve gereksinimlerine yönelik olarak yeniden tasarlayarak pazarlarını büyütmeyi hedeflediler. Böylelikle Türkiye'de kadın-

(*) Dr. Öğretim Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisat Bölümü.

lara yönelik bankacılık faaliyetleri, bankalar açısından yeni kâr olanakları yaratarak finansallaşmanın bir ayağı haline geldi.

Anahtar sözcükler: Finansal içerilme, uluslararası finans kuruluşları, bankacılık sektörü, kadın, kalkınma.

Giriş

Kadınlar nasıl ki toplumsal cinsiyet rollerinden ötürü kapitalist sisteme eşitsiz bir şekilde eklemleniyorlarsa finansal sisteme eklemlenme biçimleri de ataerki ile kapitalizmin etkileşimi zemininde eşitsiz bir şekilde gerçekleşir. Örneğin finansallaşmanın gündelik hayata yansıması olarak toplumsal yeniden üretimin borçlanarak karşılanması ya da finansallaşmanın yol açtığı krizlerin ardından uygulanan sıkı maliye politikaları kadınları daha fazla etkiler (Allon, 2014; Karaçimen, 2016b; Roberts, 2015b). Bu tarz hanehalkı refahını düşüren pratikler karşısında kadınlar toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak daha fazla sorumluluk alıp hanehalkı refahındaki düşüşü evde daha çok çalışarak telafi ediyorlar. Bu anlamda finansallaşmanın maliyetinin daha çok kadınların omuzlarına yüklendiği ve finansallaşmayla birlikte toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin derinleştiği söylenebilir. Öte yandan kadınlar finansal ürünlerin potansiyel müşterileri olarak da finansallaşmadan etkileniyorlar. Ne var ki kadınlar toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak finansal sistemin dışında kaldıklarından, finansal sisteme dahil edilmeleri de özel araçlar sayesinde oluyor. Kadınların hangi finansal ürünler üzerinden ve hangi özelliklerine atfen finansal sisteme içerildikleri, içinde yaşadıkları toplumsal ve iktisadi koşullara ve kapitalizmin gereklerine göre farklılık gösterir. Örneğin toplumun görece yoksul ve yardıma muhtaç kesimi olmaları nedeniyle erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki finans kurumları tarafından yüksek riskli kimseler olarak tanımlan kadınlar, *subprime* kredilerin[1] öncelikli hedef kitlesini oluşturur. Öte yandan geç kapitalistleşmiş ülkelerde ise geleneksel bankacılık faaliyetleri açısından riskli olmalarına rağmen borçlarını geri ödeme kapasitelerinin daha yüksek olması, toplumda güvenilir olma ve sorumluluk alma gibi niteliklerine atfen kadınlar daha çok mikrofinansın hedefi olur.

Literatürde hem genel olarak geç kapitalistleşmiş ülkelerde hem de özel olarak Türkiye'de mikrokredinin kadınlar tarafından hangi amaçlarla kullanıldığını ve nasıl sonuçlar doğurduğunu ele alan pek çok çalışma vardır. Kimi zaman olumlu örneklerine rastlanıldığı belirtilse de mikrokredilerin kadınlar üzerine etkilerini Türkiye özelinde ele alan pek çok çalışma bu tarz kredilerin, kadınların özgürleşmesi ve yoksulluğun azaltılması yönündeki beklentileri yerine geti-

1 ABD'de bankalar kredi vermeye değer buldukları kimselere *prime* oranlardan kredi verirler. Bu oranlardan kredi almaya maddi durumları ve kredi sicilleri elverişli olmayan kişilere yüksek maliyetli *subprime* krediler kullandırılır.

remediğini ortaya koymuştur (Ergüneş, 2010). Mikrokrediler çoğu zaman toplumsal cinsiyetle bağlantılı işlerde, kadınların toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirecek şekilde kullanılır (Balkız ve Öztürk, 2013; Ecevit, 2007). Ayrıca mikrokredi kullanımı kadınların hane içi konumlarına ve karar alma süreçlerine oldukça sınırlı etki eder (Altan-Olcay, 2014). Bu çalışma, ilgili literatürde mikrokredinin kullanım alanları ve kadınlar açısından sonuçlarını değerlendiren çalışmalardan yararlanıyor; fakat konuya dair çalışmalara bir yenisi eklemek amacını taşıyor. Çalışmanın esas amacı mikrokredinin sınırlı kaldığı ve ticarileşemediği bir ülke olarak Türkiye'de,[2] kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin uluslararası kurumların yönlendirme ve desteğiyle nasıl finansallaşmanın bir ayağı haline geldiğini ele almaktır.

Geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınları finansal sisteme içerme çabalarının ilk ayağını oluşturan mikrofinansla başlangıçta, krediye erişimi yaygınlaştırarak girişimciliği teşvik etmek ve böylelikle yoksulluğu önlemek amaçlanmıştı. Ne var ki mikrofinansın bu hedefi zaman içerisinde değişikliğe uğradı. İlk değişiklik Washington-sonrası Uzlaşı altında gerçekleşti.[3] Bu bağlamda mikrofinans 1990'lardan itibaren kalkınmanın önemli bir ayağı haline gelirken kadının güçlenmesinin de bir aracı olarak yorumlandı. Burada esas amaç kadınların piyasa sistemine dahil olmaları önündeki engellerin kaldırmasıydı. Washington-sonrası Uzlaşı'nın en önemli unsurlarından biri olan yönetişim kavramıyla uyumlu bir şekilde kadınların finansal sisteme erişimi için devlet, sermaye, uluslararası kurumlar ve STK'lar işbirliği yaptılar. Böylelikle kamunun sağladığı olanaklar sayesinde kadınların finansal sisteme entegrasyonu, özel sektörün yatırım yapabileceği kârlı bir alan haline getirildi. Ayrıca kadınların borçlarını geri ödeme oranlarının yüksek olması mikrofinansın ticarileşmesini daha da cazip kıldı. Tüm bu gelişmelere paralel olarak 2000'li yıllardan itibaren mikrofinansın yoksulluğu önleme ve kalkınmanın bir aracı olma özellikleri giderek daha az vurgulanır oldu. Artık mikrofinansın temel hedefi kadınların finansal sisteme içerilmelerini sağlamaktı (Aitken, 2013; Roy, 2010).

Geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadın girişimciliğinin teşvik edilmesi yoluyla kadınların finansal sisteme içerileme çabaları sadece mikrokredi sektörüyle sınırlı kalmadı. Latin Amerika ülkelerindeki gibi kimi örneklerde bankalar doğrudan mikokredi piyasasına dahil olsa da, pek çok ülkede bankalar mikrokredinin hedeflediği kadınlara kıyasla daha yüksek miktarda kredi kullanabilecek kadın girişimcilere farklı şekillerde kredi sağladılar. Düzenli gelire ve yeterli

2 Uluslararası alanda finansal içerilme söyleminin Türkiye'de nasıl karşılık bulduğuna ve mikrokredinin ticarileşmemesinin Türkiye'ye özgü bir durum olduğuna dair bir değerlendirme için bkz. (Güngen, 2017).

3 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında Türkiye de dahil olmak üzere geç kapitalistleşmiş ülkelerde yaşanan krizler, neoliberal politikaların sorgulanmasına neden oldu. Dünya Bankası ve IMF'nin önerdiği neoliberal politikalara yönelik tepkilerin artması karşısında kalkınma anlayışı gözden geçirildi. Washington-sonrası Uzlaşı olarak adlandıran yeni yaklaşımın en belirleyici niteliği piyasanın işleyişine uygun bir devlet müdahalesinin gerekliliğinin kabul edilmesidir.

varlığa sahip olmadıkları için geleneksel bankacılık faaliyetleri için halen riskli bir kesime karşılık gelen bu özgül grupların sisteme entegrasyonu yeni finansal araçları ve geç kapitalistleşmiş ülkeler söz konusu olduğunda uluslararası finansal kuruluşların uygun koşullu fonlarını gerekli kıldı. Bu bağlamda Türkiye'de de faaliyet gösteren IFC (*International Finance Corporation*) ve EBRD (*European Bank for Reconstruction and Development*) gibi uluslararası finans kuruluşlar, son yıllarda yeni projeler geliştirerek geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki bankalara kadınlara kullandırmaları için yüksek miktarlı fonlar sağlamaya başladılar.[4]

Uluslararası kuruluşların son yıllarda yayımladıkları raporlarda yaptıkları vurgular kadınların finansal sistem aracılığıyla piyasaya dahil edilmeleri yönündeki çabaların, kadınların üretim ve toplumsal yeniden üretim süreçlerindeki potansiyellerinden sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yararlanma amacı taşıdığına işaret eder. Bu raporlarda kadınlar "tam olarak kullanılmamış kaynaklar" olarak tarif edilirken, kadınların finansal sisteme erişerek girişimci olmalarının hem toplum hem ülke ekonomisi hem de şirketler için son derece önemli olduğunu öne sürülür (EBRD, 2013; IFC, 2013a). Bu çerçevede toplumun ve ekonominin refahı için oldukça önemli olduğu tespit edilen kadın girişimciliğinin kadınlara kredi sağlanarak teşvik edilmesi için devletin de destek sunması gerektiği söylenir. Sonuç olarak uluslararası finans kurumları, devlet ve STK'ların desteklediği kadın işletmelere finansman sağlama çabaları bankaların pazarlarını büyütmeleri ve yeni finansal araçlar geliştirmeleri için önemli fırsatlar sunar. Bankalar bir yandan uluslararası finans kurumlarından aldıkları fonlarla kadınlara özel krediler açarken diğer yandan da kredi kartı, emeklilik sigortası ve sağlık sigortası gibi ürünlerini kadınlara yönelik olarak yeniden tasarlar. Böylelikle kadınlara yönelik bankacılık faaliyetleri daha önce finansal sisteme içerilmemiş bir kesimi yeni finansal ürünler üzerinden sisteme katarak bankalar için yeni kâr olanakları yaratır. Bu süreçte bankalar bir yandan da bu yeni faaliyet alanına yönelik fon sağlamak için finansman kaynaklarını çeşitlendirir. Bu çalışma bankaların hem faaliyetlerini hem de finansman kaynaklarını çeşitlendirerek kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerine yönelmelerinin Türkiye'de finansallaşmanın bir ayağı haline geldiğini öne sürüyor.

Makalede öncelikli olarak genel hatlarıyla finansallaşmanın kadınlar açısından ne anlama geldiği ve cinsiyet eşitsizliğini nasıl derinleştirdiği ele alınacak. Ardından yoksulluğa ve kadınların kalkınmadaki rollerine dair söylemlerdeki değişmeye bağlı olarak Washington-sonrası Uzlaşı altında mikrofinansa yaklaşımın nasıl bir dönüşüme uğradığı değerlendirilecek. Bu genel değerlendirmelerin sonrasında EBRD ve IFC'nin geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme içerilmelerini hangi zeminde meşrulaştırdıkları ve bunun finansal-

4 Geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların kredi kullanımının yaygınlaşması için fon sağlayan Alman Kalkınma Bankası (KfW) ve Asya Kalkınma Bankası (ASDB) gibi başka kurumlar da vardır. Bu çalışma Türkiye'de faaliyet göstermeleri ve bu alanda önde gelen iki kuruluş olmaları nedeniyle IFC ve EBRD'nin faaliyetleri ile sınırlandırılmıştır.

laşma açısından ne anlama geldiği incelenecek. Son olarak mikrofinansın ticarileşmediği ve yaygınlaşmadığı bir ülke olarak Türkiye'de, uluslararası finansal kuruluşlarının kadınların finansal sisteme dahil edilmelerine ilişkin söylem ve pratiklerinin kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinde nasıl karşılık bulduğu üzerine tespitler yapılacak.

Toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak finansallaşmanın kadınlar üzerindeki etkileri

Finansallaşma, 1970'li yıllardan itibaren kapitalizmin içine girdiği krize bir çözüm arayışı olarak ortaya çıktı. ABD ekonomisinde kâr oranlarının düşmesiyle başlayan ve giderek küresel bir nitelik kazanan kapitalizmin bu uzun dönem krizi finansal faaliyetlerden daha fazla kâr elde ederek aşılmaya çalışıldı. Finansallaşma diye tabir edilen bu süreçte üretim ve yeniden üretim süreci farklı finansal mekanizmalar yoluyla finansal sermayenin kâr kaynakları haline geldi. Bu süreçte kadınların finansal sistemle etkileşimleri de dönemin gereklerine göre farklı şekillerde tanımlanmaya başladı. Örneğin finansallaşma dönemi öncesinde kadın ve finansa dair yapılan analizlerde erkekler risk alan, rekabetçi ve testesteronla hareket eden bireyler olarak tanımlanırken kadınlar kimi zaman erkeklerin tam tersi bir şekilde yatırım yapmak ve bu yatırını finanse etmek için gereken riskleri üstlenme kapasitesinden yoksun cins olarak ele alınıyordu (Pollard, 2012). Ne var ki finansallaşmayla birlikte değişen koşullar içerisinde kadınların sisteme dahil edilmelerinin avantajları keşfedildi. Bu yeni koşullar altında uzun yıllar boyunca finans piyasalarında ikincil plana atılmış olan kadınlar bu kez yeni finansal ürünlerin potansiyel müşterileri olarak görülmeye başladı. Bu potansiyel müşteriler sorumluluk sahibi ve çalışkan olma ve risk almaktan kaçınma gibi özellikleri nedeniyle, finansal sistem açısından risk oluştursalar dahi, tam da finansal piyasaların yeni ürünlerini pazarlamak için aradıkları bireylerdi (2012).

Koşullara bağlı olarak kadınların finansal sistemle ilişkilerinin tanımlanışı nasıl değişiyor olursa olsun genel olarak finansallaşma sürecinden kadınların eşitsiz bir şekilde etkilendiklerini söylemek mümkündür (Allon, 2014; Karaçimen, 2016b; Roberts, 2015b). Finansallaşmayla birlikte cinsiyet eşitsizliğinin bu şekilde derinleşmesine tanık olduğumuz durumlardan ilki, finansallaşmaya paralel olarak uygulanan sıkı maliye politikalarından; ikincisi artan borçlanmanın gerektirdiği faiz ödemelerinden kaynaklanır (Karaçimen, 2016b). İlkiyle bağlantılı olarak finansallaşma pek çok ülkede sıkı maliye politikalarını da beraberinde getirmiştir. Finansa bağlı sermaye birikimin krize girdiği bir ortamda özel sektör açığının kapatılması için kamu kaynaklarına giderek daha fazla ihtiyaç duyulur. Örneğin "batmak için çok büyük" finansal kuruluşların kurtarılması için borcun toplumsallaştırılması gerekir ya da artan kamu borcunun finans-

manı ancak sermayeye faiz aktarımı sayesinde mümkün olur. Sonuçta finansallaşma önünde sonunda faiz-dışı kamu harcamalarının kısılmasını ve vergilerin arttırılmasını gerektirir. Sıkı maliye politikalarının, kadınların toplumsal olarak üstlenmeleri beklenen çocuk, hasta ve yaşlı bakım sorumlulukların artması ve ev içi üretime daha çok zaman ve emek ayrılması gibi kanallar üzerinden kadınların toplumsal cinsiyete bağlı rollerini nasıl arttırdığına dair geniş bir literatür mevcuttur (Bakker, 2003; LeBaron, 2010; Yaman Öztürk, 2010).

Hanehalkı borcu faiz ödemelerinin ev içi emek üzerindeki etkisi ise biraz daha ayrıntılı bir analizi gerekli kılar. Finansallaşmanın gündelik hayatta çarpıcı bir şekilde karşılığını bulduğu hali kuşkusuz artan hanehalkı borçlanmasıdır. Ana akım iktisatta teorik olarak tüketici kredilerinin yaşam standartlarını arttırması beklenir. Ne var ki geçtiğimiz otuz yıllık süreçte artan hanehalkı borçlanmasının dünya genelinde refah artışı sağlamak bir yana; yol açtığı krizler ve artan faiz ödemeleri nedeniyle geniş halk kitlelerinin yaşam standartlarını düşürdüğü gözlemlenir (Lapavitsas, 2011; Montgomerie, 2013). Neoliberal politikalar altında hanehalkları medya ve reklamcılık yoluyla giderek daha fazla tüketime teşvik edilmiş, her geçen gün yeni ihtiyaçların oluşturulması sonucu tüketim kalıpları hızla değişmiştir. Harcamalar artarken bu artışı telafi edecek bir gelir artışı yaşanmamış, aksine reel ücretler en iyi ihtimalle durağan seyretmiş, emek piyasaları esnekleştirilmiş ve kamu transferleri ise azalmıştır. Bu koşullar altında ücretli çalışanlar artan harcamalarını borçlanmayla karşılamaya mecbur bırakılmışlardır (Karaçimen, 2015, 2016a).

Hanehalkı borçlanmasındaki artış finansal kurumlara ücretler üzerinden bir faiz ödemesini gerektirmesi nedeniyle kadının ev içi emeğiyle yakından ilgilidir. Tüketici kredisi kullanımı ileride elde edilecek gelirin bir kısmının faiz ödemesi için kullanılmasını gerektirir. Bu anlamda faiz ödemesini gelecekte elde edilecek gelirin bir kısmı üzerinde bir hak iddiası olarak kavramsallaştırmak mümkündür. Ücretli çalışanlar tüketici kredisine faiz ödediklerinde finans sermayesi tarafından ücretlerinin bir kısmına el konulmuş olur (Lapavitsas ve Levina, 2010; Karaçimen, 2016a). Böylelikle faiz ödemesi bütçe üzerinde bir baskı oluşturarak yaşam standartlarının düşmesine yol açar. Her ne kadar teorik olarak ispatlanması zor da olsa, tüketici kredisi faizi ev içi emek tarafından üretilen artığa el konulması olarak değerlendirilebilir (Bryan, Martin ve Rafferty, 2009). Yemek pişirme, temizlik ve çocuk bakımı gibi ev içi emek faaliyetleri değersiz görüldüğünden ve karşılığı ödenmediğinden, işçiler ve aileleri, faiz ödemelerinin ücretlerinde yarattığı azalmayı evde daha fazla çalışarak telafi edebilirler (Karaçimen, 2016a). Ücretlerin artmadığı (neoliberal dönemde reel ücretlerin en iyi ihtimalle durağan seyrettiği gerçeğini göz önüne alarak) ve kamusal hizmetlere ayrılan harcamaların giderek kısıldığı koşullar altında, artan borcun faizini ödemek için emeğin toplumsal yeniden üretiminin daha çok piyasa-dışı ilişkilere tabi olacağı ve bu durumun kadınların üzerindeki çocuk bakımı, temizlik ve ye-

mek yükünü arttıracağı aşikârdır. Buradan hareketle yeniden üretimin giderek finansallaştığı süreçte ücretsiz ev içi emeğin finans kapital için "kullanılmamış kaynak" gibi işlev gördüğünü (Roberts, 2015a) ve tüketici kredisi faiz ödemeleri için önemli bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür.

Kadınlar bir yandan toplumsal cinsiyete dayalı rollerine bağlı olarak, finansallaşma sürecinden eşitsiz bir şekilde etkilenir ve sistemin maliyetlerini yüklenirlerken diğer yandan kendileri de finansal ürün ve hizmetler için hedef grup haline gelir. Kadınların finansal sisteme hangi mekanizmalarla içerildikleri içinde yaşadıkları toplumsal ve iktisadi koşullara göre farklılık gösterir. Geç kapitalistleşmiş ülkelerde hem kadınların emek gücüne katılımlarının düşük olması hem de finansal sistemin yeterince gelişkin olmaması nedeniyle kadınların finansal sisteme içerilmeleri için özgün mekanizmalar geliştirilmiştir. Bunun en tipik örneği makalenin geri kalanında ele alacağımız gibi mikrokrediler ve yakın dönemde ortaya çıkan uluslararası finans kurumları destekli olarak kadın girişimcileri teşvik etmek için verilen banka kredileridir.

Erken kapitalistleşmiş ülkelerde kadınlar *subprime* krediler üzerinden finansal sistemin müşterileri haline getirilmiştir. 2008 küresel krizinin gün yüzüne çıkmasında önemli rol oynayan *subprime* krediler ırka ve cinsiyete bağlı olarak yüksek riskli kimselere yüksek faizle verilen kredilerdir. *Subprime* kredilerin paketlenerek tekrar satılması (varlığa dayalı menkul kıymetleştirme) ve piyasalardaki yüksek likidite koşulları, kredi genişlemesine zemin hazırlayarak geniş toplumsal kesimlerin finansal sisteme dahil edilmeleri için olanak yaratmıştır. Bu arz fazlasının talep artışında karşılığını bulması ise devlet tarafından çeşitli yollarla teşvik edilmiştir. *Subprime* kredilerin en yaygın olduğu alan *mortgage* kredisi, yani uzun vadeli ipotekli konut kredisidir. *Mortgage* kredisi kullanımının hızla artmasında başta ABD olmak üzere dünya genelinde konut sahipliğinin vergi indirimi ya da değeri yükselen ev üzerinden kazanç sağlamayı olanaklı kılan çeşitli düzenlemelerle teşvik edilmesi önemli rol oynamıştır. Sonuç olarak bu ve benzeri teşvikler nedeniyle konut giderek bir barınma aracı olarak görülmektense bir yatırım aracı olarak algılanmaya başlanmıştır. *Subprime mortgage* kredilerinin yaygınlaşması bu yanılsamaya dar gelirli grupları da ortak etmiştir. *Subprime* kredilerin hedef kitlesini ağırlıklı olarak güvencesiz ve düşük gelirli işlerde daha çok istihdam ediliyor olmalarından dolayı azınlıklar, siyahlar ve kadınlar oluşturur. ABD üzerine yapılan çalışmalar *subprime* kredilerin kadınları hedef alarak cinsiyet eşitsizliğini arttırdıklarını ortaya koyuyor (Roberts, 2013). ABD'de bu tarz yüksek faizli kredileri kullanan kadınların oranları erkeklere göre daha yüksektir. *Subprime* borçlanmanın en yüksek olduğu toplumsal kesim ise ayrımcılığa daha çok maruz kalan siyah kadınlardır. *Subprime* kredilerin yaygınlaşmasından kadınların daha fazla etkilenmelerinin bir başka nedeni de yalnız yaşayan kadınların ipotekli kredilere bağlı olarak borcu ödeyememe ve haciz durumlarına erkeklerden daha fazla maruz kalmalarıdır (2013). Bunun te-

mel nedenlerinden biri çocuk bakım sorumluluğunun çoğunlukla kadınların üzerine kalması ve bunun kadınların gelir sağlama kapasitelerini düşürmesidir. Bu nedenle kredi borcunu ödeyememe ve ipotekli malın haczi gibi durumlarla kadınlar daha çok yüzleşir. Sistemik bir çöküş yaşanmadığı sürece, borcunu ödeyemeyen, yüksek faize maruz kalan ve sonunda evi banka tarafından haciz edilen müşteriler finansal kurumlara muazzam kârlar sağlar. Bu anlamda kadınların ve azınlıkların finansal sisteme içerilmeleri olarak lanse edilen sürecin esasında bu kesimlerin finans sermayesince kârlı bir alan olarak keşfedilmeleri anlamına geldiği söylenebilir. *Subprime* kredilerin yanı sıra kadınların finans sermayesi tarafından özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelerde doğrudan hedef alındıkları bir başka alan ise mikrokrediler ve bankaların kadın girişimcilere verdikleri uluslararası finans kurumları destekli kredilerdir. Geç kapitalistleşmiş ülkelerde bu tür kredilerin neden yaygınlaştığını anlamak için öncelikle kalkınmada kadınlara biçilen rolün 2000'li yıllarda nasıl değiştiğini ele almak önemlidir.

Uluslararası kurumların kadınları kalkınma anlayışına dahil etmesinin değişen biçimleri

Geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme içerilmelerine yönelik adımların başlangıcını mikrofinans oluşturur.[5] 1970'li yıllarda Muhammed Yunus tarafından Bangladeş'te geliştirilen ve 2006 yılında Yunus'un Nobel ödülü almasını sağlayan mikrofinans fikrinin temelinde yoksulluğun önlenmesi vardır. Başlangıçta geliştirilen bu mikrofinans fikri ticari bankacılık anlayışından oldukça farklı ve hatta ona karşıdır (Roy, 2010). Mikrofinans anlayışının temelinde yoksulların krediyi erişiminin bir insani hak olarak görülmesi yatar. Ücretli emek yerine girişimcilik teşvik edilir. Yoksullara girişim kurmaları için gerekli sermaye verilerek yeniden üretimlerini sağlamalarının aracı sunulur. Toplumsal bağ kurma ve güven oluşturma gibi sosyal sermayeleri kadınları mikrofinans için öncelikli kılar (Bergeron, 2003). Ayrıca söz konusu kadınlar olduğunda teminatsız olarak verilen mikrokredilerin geri dönmeme riski de azalır. Pek çok çalışma farklı ülkelerde kadınların kazançlarının daha yüksek kısmını ailenin refahına harcadığını ve ayrıca kadınların borçlarının geri ödeme eğiliminin erkeklere göre daha yüksek olduğunu ortaya koyar (Rankin, 2010).

1990'ların sonunda Muhammed Yunus'un kurduğu Grameen Bankası'nın Dünya Bankası ile işbirliği kurması sonucu mikrokredi politikaları Washington-sonrası Uzlaşı altında kalkınmada kadınlara verilen önemin artmasının temel ayağını oluşturdu (Bergeron, 2003; Roy, 2010). Bu aynı zamanda uluslararası kuruluşların toplumsal cinsiyet meselesini göz ardı etmek yerine yeni dönem politikalarına içermeye başladıkları bir süreçti. İlk kez 1970'li yıllarda kadınların

5 Mikrokredi kayıtdışı sektörde küçük girişimlere verilen bir kredi türüdür. Mikrofinans ise sigorta ve tasarruf ürünleri gibi daha geniş finansal hizmetleri de kapsar.

"üretime" dahil edilmesinin kalkınmaya katkı yapacağı kalkınma söylemine dahil edilmişse de (Ravazi ve Miller, 1995), yapısal uyum programlarının uygulandığı 1980'li ve 1990'lı yıllarda aynen çevre ve yoksulluk sorunlarında olduğu gibi toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlik meselesine çözüm üretilememişti. Bu tarz toplumsal meselelere çözüm üretmek Washington-sonrası Uzlaşı altında piyasa aksaklıklarını gidermenin önemli bir ayağı olarak görülmeye başladı. Dolayısıyla yeni Uzlaşı altında Dünya Bankası başta olmak üzere uluslararası kurumlar geç kapitalistleşmiş ülkelere yönelik raporlarında bu meselelere daha fazla önem verdiler. Mikrokredi gibi pratikler sayesinde artık kadın kalkınmanın aktörü konumuna getiriliyordu. Ayrıca Dünya Bankası mikrokrediler yoluyla özellikle kırsalda yaşayan kadınların güçlenmesine de katkı sunmayı amaçlıyordu. Esasında Dünya Bankası'nın kadınların güçlendirilmesinden kastı, emek ve kredi piyasalarına içerilmeleriydi (Bergeron, 2003). Oysaki giriş kısmında da değinildiği gibi bu konuda yapılan pek çok araştırmanın gösterdiği gibi piyasa sistemine dahil olmak doğrudan kadının güçlenmesine giden yolu açmaz. Ataerkil sisteme bağlı cinsiyetçi işbölümü sorgulanmadığı müddetçe, kredi kullanarak evde piyasa için üretim yapan ya da küçük işletmeler kuran kadınlar, yine çoğunlukla cinsiyetçi işbölümüne bağlı olarak yüklendikleri ev işlerine benzer işler üstlenir (Ecevit, 2007; Young, 2010). Dolayısıyla mikrokredi kadını özgürleştirmek iddiasındayken aslında çoğu durumda cinsiyet hiyerarşisinin güçlenmesinde rol oynar (Yiğitbaş-Akça, 2006). Kadınların piyasaya girerken aynı zamanda toplumsal cinsiyete bağlı rollerini de yerine getirmeleri beklentisi çoğu durumda kadınların hem piyasaya hem de ataerkil sisteme boyun eğmesine neden oluyor (Altan-Olcay, 2014; Bergeron, 2016; Dedeoğlu, 2000). Dolayısıyla bazen kadınlar açısından olumlu sonuçlar üretebilse de mevcut ataerkil ilişkiler içerisinde mikrokrediler öne sürülenin tam tersi sonuçlara da yol açabilir.

2000'lerin başına gelindiğinde mikrofinansa dair argümanlar ve pratikler giderek farklılaşmaya başladı. Artık mikrofinansın yaygınlaştırılmasının yoksulluğu önlemek, girişimciliği teşvik etmek ve kadınları güçlendirmekten çok daha önemli bir hedefi vardı: yoksulların finansal sisteme içerilmeleri ve böylelikle ticari bankalar başta olmak üzere sermaye için yeni kâr olanaklarının yaratılması (Aitken, 2013; Roy, 2010). Bu amaçla dünya genelinde ne kadar çok insanın resmî finansal kanallar dışında kaldığını göstermek için pek çok araştırma yapıldı ve yeni indeksler oluşturuldu. Örneğin Dünya Bankası tarafından oluşturulan Global Findex'e göre dünya genelinde yetişkinlerin yarısının finansal sisteme erişimi yoktu. Gelişmekte olan ülkelerde ise insanlar genelde resmî olmayan kanallardan borçlanıyordu (Demirguc-Kunt ve Klapper, 2012). Bu insanlar finansal sisteme dahil edildiklerinde piyasa sistemi genişletilebilecek ve böylelikle sermaye için yeni kâr alanları oluşturulabilecekti.

Mikrofinansa yaklaşımdaki bu değişimin karşılığını bulduğu ilk mecra 1995 yılında Dünya Bankası çatısı altında kurulmuş olan ve pek çok kurumla kü-

resel düzlemde ortaklık yürüten Yoksullara Yardım için Danışma Grubu'ydu (CGAP). Kurumun kuruluş amacı yoksulların finansa erişimini sağlamak amacıyla bilgi üretmekti. CGAP ticari bankaları mikrofinansın yeni aktörleri olarak tanımlandı. 2000'lerin ortasında Dünya Bankası'ndan CGAP'ye geçmiş olan üst düzey yöneticiler tarafından mikrofinansın amaçları ve uygulanmasında gidilecek değişiklikler yeniden tarif ediliyordu. O dönem itibarıyla artık otuz yıllık bir geçmişi olan mikrofinans deneyimi, yoksulların teminat göstermeden aldıkları kredileri zamanında geri ödediklerini ve sisteme kârlı bir şekilde hizmet ettiklerini gösteriyordu (Littlefield ve Rosenberg, 2004). Zaten araştırmalar da mikrofinans kurumlarının portföy kalitesi, kârlılık ve kriz zamanlarındaki istikrarlı duruşları açısından ticari bankalardan çok daha iyi bir performans sergiledikleri yönündeydi (Littlefield ve Rosenberg, 2004; Roy, 2010). Dolayısıyla özel sektörün mikrofinans piyasasını devralma zamanı gelmişti. Artık mikrofinansın bir sonraki aşamasına geçilerek yoksulların finansal sisteme dahil edilmesiyle mevduat, sigorta ve EFT gibi hizmetlerden de yararlanmaları sağlanabilirdi (Littlefield ve Rosenberg, 2004). Bunu yapabilmenin yolu mikrofinansın geç kapitalistleşmiş ülkelerin resmî finansal sistemlerinin bir parçası haline gelmesiydi. Bu amaç doğrultusunda devletin ve uluslararası kuruluşların rolleri özel sektörle rekabet etmek yerine onları tamamlayıcı bir rol oynamak üzere tanımlandı. Bu alandaki STK'lar da mikrofinans projelerinin asıl yürütücüsü olma işlevlerini bir kenara bırakarak finansal kurumlarla işbirlikleri geliştirme işlevi üstlendiler. Böylelikle devlet, uluslararası kurumlar ve STK'ların süreçte üstlendikleri yeni roller sayesinde finansal kurumların toplumun yoksul kesimlerine farklı finansal ürünler pazarlamaları için gerekli koşullar sağlandı. Ayrıca farklı toplumsal kesimlerin çeşitli finansal ürünler üzerinden finansal sisteme dahil edilmesi ve finansal kurumların bu süreçte menkul kıymetleştirme ve mikrofinansa yönelik bono ihraç etmeleri gibi pratikler geliştirmeleri mikrofinansı finansallaşmanın bir ayağı haline getirdi (Aitken, 2013; Roy, 2010).

Mikrofinansın amacı kalkınma ve yoksulluğu önlemekten finansal içerilme ve özel sektör için yeni bir kârlı alan oluşturmaya doğru kayarken mikrofinansın kadınlara yönelik politikaları da hem değişmiş hem de ivme kazanmıştır. Bunun temel sebebi kadının kalkınmadaki rolünün açık bir şekilde tarif edilmeye başlamasıdır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu tam da Washington-sonrası Uzlaşı altında toplumsal cinsiyet meselesinin kalkınma gündemine yeniden dahil edilmesiyle yakından ilgilidir. Kadınların kalkınma açısından önemi esasında ilk kez 1970'li yıllarda gündeme gelmişti. Bu ilk dönemde vurgu kadınların piyasa sistemine dahil edilmelerinin iktisadi büyümeye yapacağı katkının kalkınma için önemli olduğu üzerineydi (Ravazi ve Miller, 1995). Ne var ki bu vurguda kadınların maruz kaldıkları toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlik tamamen göz ardı edilmişti. Washington Uzlaşısı altında uygulanan politikalar iktisadi büyümenin kendiliğinden bir şekilde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ça-

re olamayacağını ortaya koymuştu. 2000'li yıllarda Washington-sonrası Uzlaşı altında kadınların kalkınma için önemi bu kez daha ayrıntılı bir şekilde tekrar gündeme geldi. En açık haliyle 2006 yılında Dünya Bankası'nın yayınladığı "Akıllı Ekonomi için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Bir Dünya Bankası Toplumsal Cinsiyet Eylem Planı" raporunda ifade edildiği gibi kadın istihdamını ve kadınların gelirlerini artırmanın büyüme ve etkinlik açısından son derece olumlu sonuçları vardı (World Bank, 2006). Örneğin kadınların güçlendirilmesi çocukların eğitim ve sağlığını olumlu yönde etkileyerek sosyal sermayeye ve üretkenliğe olumlu katkıda bulunacaktı. Ya da kadınların ulaşıma erişimlerinin artırılması bir yandan kadın istihdamında artışa katkı sunarken diğer yandan kadınların resmî ve gayri resmî kredi piyasalarıyla erişimlerini destekleyecek ve bu kredilerle kurdukları işlerde ürettikleri ürünleri satmak için piyasaya ulaşmalarını kolaylaştıracaktı. Bu benzeri pek çok örnekle meşrulaştırılan söylem, kadınların piyasaya entegre olmalarının sağlanmasının yeni kalkınma anlayışının temel hedeflerinden biri olması gerektiğiydi. Burada temel mesele kadınların piyasaya dahil olması önündeki engellerin kaldırılarak kriz koşullarında sermayenin önünü açmaktı. Kadınlar hem kredi kullanarak eksik tüketim sorununa çözüm olabilir hem de sermayenin yeniden değerlenmesi için üretici güçlerini piyasa dahilinde kullanabilirdi.

Bunun nasıl sağlanacağı ise Washington-sonrası Uzlaşı'nın en önemli ayaklarından biri olan yönetişim kavramında saklıydı. Devlet, STK'lar, uluslararası kuruluşlar ve şirketler kadınların güçlenmesi için işbirliği yapmalıydı. Uluslararası kuruluşların özel sektörü destekleyici fakat ona rakip olmayacak politikaları ve devlet desteği özel sektör için kadınlara yönelik yatırımları cazip hale getiriyordu. Böylelikle 2000'li yıllar boyunca *Nike*, *Coca Cola* gibi küresel şirketler ve Goldman Sachs, JP Morgan, Barclays ve Citigroup gibi dünyanın önde gelen bankaları kadınların piyasa sistemine erişimleriyle daha çok ilgilenmeye başladılar (Roberts, 2015a). Kâr olanaklarının artmasıyla sermayenin ilgisi bu alana kaydıkça Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler başta olmak üzere uluslararası kuruluşlar da kadınlara yapılan yatırımların sadece kalkınma için değil, aynı zamanda girişimci kadınların büyümeye katkı sunduğu "akıllı ekonomi" modeli için de gerekli olduğunu daha çok vurgular oldular (Roberts ve Soederberg, 2012). Dünya Bankası'nın 2012 yılında ilk kez sadece toplumsal cinsiyet eşitliği meselesini odağına alarak çıkardığı raporuyla birlikte bu söylem yeni kalkınma anlayışında tam anlamıyla yerini bulmuş oldu (World Bank, 2012). Küresel kriz sonrası durgunluğun aşılamadığı bir dönemde çıkan kadın emeği odaklı bu rapor esasında sermaye birikimindeki sorunlara karşılık kadın emeğini tekrar gündeme getirme çabasının bir ürünüydü. Raporda hem kadınların beceri ve donanımlarının artırılmasının önemi vurgulanıyor hem de bu yolla sağlanan üretkenlik artışından yararlanmanın sermaye açısından sunacağı fırsatların altı çiziliyordu (Yaman, 2013).

Dünya Bankası tarafından yeni kalkınma anlayışı içerisinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dair politikalar uygulamanın neden önemli olduğu ortaya konmuştu. Uluslararası kuruluşların işbölümü gereğince bu konuda proje geliştirerek gerekli adımları atacak kurumlar uluslararası finans kuruluşlarıydı. Bu anlamda geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme erişimlerinde rol oynayan kurumlardan öne çıkan iki tanesi IFC ve EBRD oldu. Bir sonraki bölümde IFC ve EBRD'nin Türkiye'deki faaliyetlerini ele almadan önce, Washington-sonrası Uzlaşı altında geliştirilen kadınların finansa erişiminin öneminin ön plana çıkarıldığı yeni kalkınma anlayışının, bu kurumların geç kapitalistleşmiş ülkelere dönük faaliyetlerinde nasıl karşılık bulduğuna bakmak yol gösterici olacaktır.

Hem IFC hem de EBRD 2000'li yıllarda gündemlerine geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansmana erişimlerini kolaylaştırmaya dönük stratejileri dahil etmiştir. İlk adımı bir Dünya Bankası kuruluşu olan IFC atmış ve 2004 yılında geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki bazı bankalarla işbirliği içerisine girerek "Kadınlar için Küresel Bankacılık İttifakı"nın (*Global Banking Alliances for Women*) kuruluşuna öncülük etmiştir. "Kadınlar için Küresel Bankacılık İttifakı"nın IFC'den sağladığı fonlarla 2004 yılından itibaren Ortadoğu ve Afrika ülkelerindeki bazı ticari bankalar mücevher ve tanınır firmalarla imzalanmış sözleşmeler gibi şeyleri teminat göstererek kadın girişimcilere özel krediler sunmaya başlamıştır. Kadınlara yönelik bu tarz krediler mikrokredileri andırıyordu; fakat buradaki temel ayrım bu kez sadece çok düşük kredi vermek üzere yoksul kadınların değil, aynı zamanda iş hayatına atılmış ya da atılmak üzere olan daha görece daha yüksek kredi kullanabilecek potansiyeli olduğu halde finansal sistemle henüz temas etmemiş kadınların hedef kitlesini oluşturmasıydı.

2000'li yılların başındaki ilk dönemin ardından IFC ve EBRD'nin kadın girişimcilerin finansmana erişimlerine dair faaliyetleri büyük bütçeli ve genellikle birkaç yıl süren stratejik planlar ve projeler dahilinde gerçekleşmiştir. Bu projelerin ilki IFC'nin 2010 yılında başlattığı "Kadınlar için Bankacılık" (*Banking on Women*) projesidir.[6] IFC bu projeyle bir yandan finansal kurumların kârlı bir şekilde portföylerini çeşitlendirmelerine yardımcı olmayı diğer yandan da kadın girişimcilerin finansmana erişimlerini sağlayarak işlerini büyütmelerini amaçlamıştır. EBRD[7] ise yine 2010 yılında üç yıl sürecek olan "Toplumsal Cinsiyet için Eylem Planı"nı açıklamıştır. Eylem Planı'nın yürürlüğe konulmasıyla birlikte Türkiye dahil olmak üzere pek çok geç kapitalistleşmiş ülkede tarımdan finans

6 Proje kapsamında Asya, Afrika, Doğu Avrupa, Afrika ve Latin Amerika'da toplam otuz dört ülkede elli finansal kuruluşla kadın girişimcilerin finansal sisteme erişimini arttırmak için antlaşma yapılmıştır. IFC kadınlara kredi vermek üzere Türkiye'ye de ilk olarak bu program kapsamında girmiş, *Abank* ve *Fibabank* ile işbirliği yapmıştır.

7 1991 yılında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin piyasa ekonomisine geçişini hızlandırmak için kurulan EBRD, kuruluş amacıyla II. Dünya Savaşı sonrası uygulanan Marshall Planı'nı benzese de, EBRD'nin stratejisi para dağıtmak yerine kredi açmaktır. Bu kredi özellikle yeni kalkınma anlayışıyla uyumlu olarak girişimcilerin kullanımına yöneliktir.

ve altyapıya kadar farklı sektörlerde toplumsal cinsiyet meselesine öncelik veren çok sayıda proje başlatılmıştır (EBRD, 2011). 2013 yılında açıklanan "Stratejik Toplumsal Cinsiyet Girişimi"ne (*Strategic Gender Initiative*) paralel olarak uygulamaya konulan "İş Hayatında Kadınlar" (*Women in Business*) programı ile EBRD kadınların finansa erişimlerini sağlamayı öncelikli hedefleri arasına koymuştur (EBRD, 2013; Shields ve Wallin, 2015). Öncelikli olarak Türkiye'de, ardından Batı Balkan ülkeleri, Mısır ve Kazakistan'da uygulamaya konulan bu programın geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki bankalara donör finansmanı sağlamak, kadınlara yönelik finansal ürün geliştirmek için teknik destek sunmak ve bu bankaların potansiyel kadın müşterilerine girişimcilik eğitimi vermek gibi üç temel ayağı bulunuyor. "İş Hayatında Kadınlar" programı EBRD'ye üye on altı ülkede kırk banka aracılığıyla 460 milyon euro kredi sağlamayı amaçlamıştır (World Bank, 2016). Bir sonraki bölümde bahsedileceği gibi sonrasında proje kapsamında sadece Türkiye'ye sağlanan kredi miktarı 300 milyon euroya ulaşmıştır.

Kadınların finansal sisteme içerilmelerinin kapitalizm için sunduğu fırsatlar

IFC ve EBRD'nin geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme entegre edilmeleri için giriştikleri yoğun çaba tam da içinden geçtiğimiz finansallaşma döneminde kapitalizmin uzun dönemli krizini aşabilmek için yeni birikim kaynakları bulma arayışlarıyla yakından ilgilidir. Daha önceleri risk alma kapasiteleri yeterince gelişkin olmadığı için finansal sistemin dışında konumlandırılan kadınlar bu kez sermayenin gereksinimleri doğrultusunda toplumsal rollerine atfen tekrar tanımlanıyor ve piyasaya farklı yollardan dahil ediliyordu. Kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin sorgulanmadığı tüm bu süreçte kadınlardan hem ev içinde toplumsal yeniden üretimin sürekliliğini sağlamak için hem de piyasada sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda beklentiler artıyordu. Dünya Bankası Eski Başkanı Robert Zoellick bunu kendi terminolojisiyle şu şekilde ifade eder: "Çin ve Hindistan'dan sonraki en büyük yükselen pazar kadınlar olacak. Eğer dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınların ve kızların beklentileri, enerjileri ve katkıları geliştirilmezse dünya nasıl tam büyüme potansiyeline ulaşabilir?"[8] Tüm bu süreçte bir yandan kadın emeği sermaye birikiminin devamlılığını sağlamanın önemli bir aracına dönüşürken, bir yandan da kadınların özellikle finansal sistem üzerinden piyasa sistemine entegre edilmeleri sermaye açısından yeni kâr olanakları anlamına gelir.[9]

Uluslararası finans kurumlarının kadınların finansal sisteme içerilmelerine dair raporlarında ısrarla vurgulanan bir konu kadınların "tam olarak kullanıl-

8 http://www.worldbank.org/en/news/speech/2011/09/22/annual-meetings-2011-opening-press-conference-world-bank-group-president-robert-b-zoellick

9 Kadınların piyasaya içerilmelerinin "ilkel birikim" olarak bir yorumu için bkz. (Roberts, 2015b).

mamış kaynaklar" olduğudur. Örneğin EBRD'nin kadınlara yönelik ilk planında ve IFC'nin kadın girişimcilerin finansa erişimi üzerine hazırladığı raporda kadınlara yönelik hedef yükselen piyasalardaki kadınların tam olarak kullanılmamış potansiyellerinin kullanılmasına yardımcı olmak olarak açıklanır (EBRD, 2010; IFC, 2016). Finansa erişimleriyle birlikte kadınlar ekonomiye girişimci ve tüketici olarak entegre edilebileceklerdir. Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi uluslararası kurumların raporlarında kadınların güçlendirilmesi için ekonomiye dahil edilmeleri gerektiği söylemi giderek arka plana atılmıştır. Washington-sonrası Uzlaşı altında uluslararası finans kurumları artık sermayeye de hitap eden söylemler geliştirmiş ve kadınlara yapılacak yatırımın önemini sermayenin de ihtiyaçlarına yönelik olarak tarif etmeye başlamışlardır. Böylelikle artık bu yeni dönemde söylem kadınların finansa erişiminin hem toplum, hem ekonomi hem de şirketler için son derece önemli olduğu şeklinde değiştirilmiştir. Bu argümanın altını doldurmak ve gereğini yerine getirmek için aşağıda bahsedeceğimiz gibi pek çok geç kapitalistleşmiş ülkede uluslararası finans kurumlarının işbirliğinde çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalarda kadınların finansal sisteme dahil edilmelerinin toplum, ekonomi ve şirketler açısından ne tür faydalı sonuçlar yaratacağı ayrı ayrı ele alınmıştır.

Toplum açısından bakarsak kadınların kullanılmamış potansiyelleri hareket geçirilirse toplumsal cinsiyet rollerine atfen aile ve toplum refahına daha fazla katkı sunabilirlerdi. Bu aslında tam da daha önceden bahsettiğimiz gibi Washington-sonrası Uzlaşı kapsamında Dünya Bankası tarafından kadının kalkınmadaki rolünün sosyal sermayenin artırılması açısından önemine yapılan vurgunun bir yansımasıydı. Kadınlar başarılı çocuklar yetiştirirse bu kuşkusuz gelecek nesillerin daha üretken ve rekabetçi olmalarına katkı sunacaktı. Bu raporların örnek verdiği araştırmalarda hanehalkı gelirinin daha büyük bir kısmı kadınların kontrolünde olduğunda çocukların daha iyi eğitildiklerini gösteriyordu (IFC, 2013a). Dolayısıyla kadınlar çalıştıklarında toplumsal cinsiyet rollerini daha iyi yerine getirebileceklerdi.

Kadınların finansa erişimi toplumun yanı sıra ekonomi açısından da son derece önemliydi. Özellikle 2008 küresel krizinin ardından kadınların potansiyellerinden yararlanmak krizden çıkış stratejisinin bir parçası haline geldi. Esasında kadınların finansa erişimine dair vurgu tam da küresel kriz sonrasında yoğunlaşmıştı. Dünya Bankası Eski Başkanı Robert Zoellick kadınlara yatırım yapmanın krizleri atlatmak ve uzun dönemli kalkınma için son derece önemli olduğunu söylüyordu (Roberts, 2015b). Bazı araştırmalar, örneğin tarım sektöründe eğer kadınlar toprak ve gübre gibi kaynaklara daha fazla erişebilirse, geç kapitalistleşmiş ülkelerde tarımsal çıktının %2,5 ile %4 arasında artabileceğini ortaya koyarken; başka çalışmalar kadınların verimliliklerinin yüksek olduğu sektörlere girmeleri önündeki engeller kaldırılırsa kadınların istihdamını ve verimliliğini %25 kadar arttırabileceğini ortaya koyuyordu (Revenga ve Shetty, 2012). Üc-

retli işgücü kapasitesinin artırılamadığı durumda kadın istihdamını artırmanın en olası yolu kadınların başlangıç sermayesine erişmelerini sağlamak ve böylece girişimci olmalarını teşvik etmekti.

Son olarak kadınların finansa erişiminin şirketlerin kârlılığı açısından da önemliydi. Araştırmalar üst düzey yöneticileri arasında kadınların olduğu şirketlerin tamamen erkekler tarafından yönetilen şirketlere göre daha kârlı olduğunu ve dolayısıyla daha hızlı büyüdüğünü ortaya koyuyordu. Örneğin 2010 yılında McKinsey geç kapitalistleşmiş ülkelerde düzenlediği geniş çaplı bir anketle kadın istihdamını artırmaya yönelik girişimlerde bulunan firmaların %34'ünün böylelikle kârlarını artırdığını ve %38'inin de kâr artışı beklentisinde olduğunu tespit etmişti (McKinsey, 2010). Yine kadınlara yatırım yapmanın sağlayacağı katkılara dair bir başka argüman da kadınların istihdam edildiği şirketlerin daha yenilikçi, %25'e kadar daha verimli olduğu ve daha iyi kararlar aldıkları yönündeydi (IFC, 2013b). Kadın istihdamının şirket kârlılığı açısından olumlu etkilerini gösteren araştırmalar kadın girişimciliğini artırmanın da benzer etkiler yaratacağına işaret ediyordu. Ayrıca araştırmalar, tedarikçilerini daha çok kadınların yönettiği işletmelerden oluşturan şirketlerin müşterilerinin gereksinimlerine daha iyi cevap verdiklerini ve daha rekabetçi olduklarını ortaya koyuyordu.

Sonuç olarak sermayenin nitelikli işgücü yetiştirilmesine, iktisadi büyümeye ve kârların artırılmasına ihtiyacı vardı. İçinde bulunduğu uzun dönemli durgunluğu aşmak için gereksinim duyduğu bu koşullar bugüne kadar toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle yine sermayenin çıkarları doğrultusunda piyasa sisteminin dışında tutulan kadınların sisteme entegrasyonu ile sağlanabilirdi. Finansın üretim ve toplumsal yeniden üretim ilişkilerinde giderek daha da önemli hale geldiği finansallaşma dönemi, kadınları piyasa sistemine dahil edebilmek için özgül finansal araçlar geliştirilmesinin koşullarını sağlıyordu. Teminat gerektirmemesi itibarıyla mikrokredi, geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme içerilmelerinin en önemli aracını oluşturuyordu. Bunun yanı sıra işletme sahibi olan; fakat henüz finansal sistemle ilişkilenmemiş kadınların da özel koşullu krediler üzerinden finansal sisteme dahil edilmesi amaçlandı. Kadınları finansal sisteme dahil etme amacının ardındaki en büyük motivasyonu, önceki dönem mikrokredi pratiklerinin gösterdiği üzere, kadınların borçlarını ödeme potansiyellerinin erkeklere göre daha yüksek olması oluşturuyordu.

Bankalar hem girişimci hem de tüketici olarak kadın müşteri segmentlerini genişletmek için sadece kadın girişimciliğini teşvik etmeye yönelik kredilerle yetinmeyerek yeni araçlar geliştirdiler. Bu bağlamda çapraz satış yöntemiyle, tasarruf ve sigorta ürünleri başta olmak üzere işletme kurmak ya da var olan işletmesini büyütmek için kredi kullanan kadınlara farklı finansal ürünlerin de kullandırılması amaçlandı. Araştırmalar kadın müşterilerin bir banka ile ilişkilendikten sonra o bankaya sadık kaldıklarını, bu durumun çapraz satış olanakları

artırdığını gösteriyordu (IFC, 2014a). Ayrıca kadın müşterilerin tasarruf eğilimi daha yüksek ve risk alma eğilimi daha düşük olduğundan tasarruf ve sigorta ürünlerini daha çok tercih ediyorlardı. Böylelikle neoliberal politikalara paralel olarak kamu hizmetlerinin piyasa aracılığıyla temin edilmesi giderek yaygınlaşırken finansallaşma, bu süreçte finansal kurumların kârlarını artırabilecekleri yeni kanallar açılmasına zemin hazırlıyordu.

Kadınlara yönelik bankacılık faaliyetlerinin finansallaşma ile bağı yalnızca düzenli gelir sahibi olmayan ve gerekli teminattan yoksun bir kesimi özgül finansal araçlar üzerinden finansal sisteme dahil etmekle sınırlı değildi. Bu riskli kesime finansman sunmak için bankaların fon kaynaklarını da buna uygun şekilde çeşitlendirmesi gerekiyordu. Müşteri portföyünü genişletmek için ticari bir kurum olarak banka daha fazla fona ihtiyaç duyuyordu. Düzenli gelir akışı ve yeterli teminatı olmayan kimselere kredi kullandırıldığı için oldukça riskli olan bu tarz kredilerin yaygınlaştırılması ancak düşük riskli fon kaynakları ile mümkündü. Geç kapitalistleşmiş ülkeler bu finansmanı uluslararası finans kurumları aracılığıyla sağladılar. Finansallaşma döneminde pek çok örneğini gördüğümüz gibi kadın girişimcilere yönelik kredi finansmanında da, çoğu zaman kredi yerine gelecekteki fon akışını menkul kıymetleştirilerek bir borçlanma aracı yaratılıyor. Bu sayede bankalar mevduat ya da sendikasyon/seküritizasyon kredisi gibi geleneksel finansman kaynaklarına bir yenisini ekliyor. Zaten finansallaşma döneminde kadınlara, azınlıklara ve genel olarak düşük gelir gruplarına bu kadar çok kredinin kullandırılabilmesi de bu şekilde menkul kıymetleştirme yoluyla yeni finansman çeşitlerinin geliştirilmesiyle mümkün olmuştur. Bu yazının kapsamı dışında kalsa da bu tarz yeni araçların sistemde balon oluşturarak krizlerde oynadığı rolün 2008 küresel krizinde açığa çıktığını belirtelim. Toparlayacak olursak, kadınların finansal sisteme içerilmeleri finansallaşmayla yakından bağlantılıdır. Finansallaşma sayesinde geliştirilen araçlar ve teknikler sayesinde kadınlara yönelik faaliyetler bankalar için yeni bir kâr alanı haline gelmiştir (Aitken, 2013).

Türkiye'de IFC ve EBRD projeleri kapsamında yaygınlaşan kadınlara yönelik bankacılık faaliyetleri

Diğer geç kapitalistleşmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de kadınları finansal sisteme dahil etme çabalarının en önemli ayağını kadın girişimciliğini arttırmaya yönelik krediler oluşturur. Türkiye ve benzeri ülkelerde kadınların işgücüne katılımlarının düşük olması ve kredi için gerekli teminatı oluşturacak varlıktan yoksun olmaları kadınların resmî kredi kanallarına erişmelerini zorlaştırır. Dolayısıyla eğer kadınlar finansal sisteme dahil edilecekse bunun daha ziyade düşük teminatın ya da teminat yerine örneğin bir işletmeyle yapılan sözleşmenin yeterli olabileceği krediler üzerinden yapılması gerekir.

Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, geç kapitalistleşmiş ülkelerde kadınların finansal sisteme dahil edilmeleri daha çok mikrokrediler üzerinden olmuştur. Diğer geç kapitalistleşmiş ülkelerde mikrokredinin yaygınlaşmaya başladığı 1990'lı yıllarda Türkiye'de henüz bu alana dair bir kurumsallaşma yoktu. Türkiye'deki mikrokredi uygulanmalarının ilk örneklerinden biri 2002 yılında Kadın Emeği Vakfı (KEDV) tarafından kurulan MAYA Mikroekonomik Destek İşletmesi'dir. Bu program kapsamında kadınlara evlerinde, tezgâhlarında ya da dükkânlarında yapacakları takı üretimi, yemek yapma ve terzilik gibi işler için düşük miktarlı kredi kullandırılmıştır (Ecevit, 2007). Üçer kişilik gruplara verilen bu kredilerde üyeler birbirlerinin geri ödemelerinden sorumlu tutulmuştur (Dinçer, 2014). Bugün Türkiye'de mikrokredi veren en önemli kuruluş olan Türkiye İsrafı Önleme Vakfı ise Grameen Bankası işbirliğiyle 2003 yılında Diyarbakır'da Türkiye Grameen Mikrofinans Programı'nı (TGMP) başlatmıştır. Dünya Bankası ve Başbakanlık'tan alınan fonlar kullanılarak başlatılan bu girişim Washington-sonrası Uzlaşı altındaki yeni kalkınma anlayışı doğrultusunda mikrokrediye biçilen yoksulluğu bireysel bazda önleme rolünün geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki tipik bir yansımasıdır. TGMP'nin internet sitesinde yer alan bilgilere göre bu program dahilinde 2012 yılına kadar 58 bin kadına 138 milyon kredi dağıtılmıştır.[10]

Türkiye'de mikrokredi henüz yeni kurumsallaştığı ve STK'lar aracılığıyla dağıtıldığı için ticari bankaların mikrokredi pazarındaki rolü ancak altyapı ve teknik destek sağlamakla sınırlıdır. Kimi zamanda *HSBC* ve *Citibank* örneklerinde olduğu gibi bankalar sosyal sorumluluk projeleri kapsamında mikrokedi veren STK'lara kaynak sağlamış ya da mikrokredi kullanan kadınlara ödül vermek üzere etkinlik düzenlemiştir. Bu anlamda Türkiye'de mikrokredi piyasası devletin egemenliğinde kalmış ve ticari bankalar bu alana ilgi göstermemiştir (Güngen, 2017). Teknik ve altyapı desteği bağlamında örneğin 2002 yılı itibarıyla *Garanti Bankası* Maya Mikroekonomik Destek İşletmesi ile anlaşarak bu kuruma kredi dağıtımı, kredilerin geri ödenmesi ve benzeri konularda hizmet sağlamıştır. Karşılığında MAYA da elindeki atıl sermayeyi bankaya yatırmış ve maaş ödemelerini de banka üzerinden yapmıştır. Ayrıca MAYA çalışanları *Garanti Bankası*'nda hesap açmaları ya da kredi kartı başvurusu yapmaları için müşterilerine yol göstermiştir (Isern ve Porteous, 2005). Böylelikle bu karşılıklı ilişkiden hem mikrokredi kuruluşu hem de banka avantaj sağlamıştır. Garanti ve MAYA arasındaki bu ilişki mikrofinansın resmî kredi sistemlerine dahil edilmesinin ilk aşamasına bir örnek teşkil eder (Littlefield ve Rosenberg, 2004).

2000'li yılların başlarından itibaren Washington-sonrası Uzlaşı'nın geç kapitalistleşmiş ülkelere yönelik kalkınma söylemlerinin bir parçası olarak kadın girişimciliğinin teşvik edilmesi hükümet politikalarında vurgulanır olmuştur. Bu bağlamda TESK, KOSGEB ve İŞKUR gibi kurumlar yeni projeler hayata geçir-

10 http://www.tgmp.net/tr/

mişlerdir.[11] Washington-sonrası Uzlaşı'yla uyumlu bir şekilde yürüyen bu alandaki devlet desteği ve düzenlemeler piyasa kuralları içinde yürütülmüş ve özel sektör için kadınlara yönelik finansman faaliyetlerini cazip hale getirmiştir. Örneğin 2006 yılında ilk kez bir özel banka kadınlara yönelik kredi sunmaya başlamıştır. Ana sponsoru olduğu KAGİDER işbirliğiyle başlattığı "Kadın Girişimci Destek Paketi" altında *Garanti Bankası* kadınlara 30 bin dolara kadar kredi sağlamayı amaçlamıştır. Banka'nın IFC için hazırladığı bir yayında da belirtildiği gibi hükümetin kadın girişimcileri desteklemeye yönelik politikaları bankanın kadın girişimcilere yönelik faaliyetlere başlanmasında önemli rol oynamıştır (IFC, 2014b). Ayrıca paket kapsamında dış ticaret hizmetleri, teminat mektupları, bireysel emeklilik ve işyeri sigortası gibi ürünlerde sunularak kadınların bankanın farklı hizmetlerini kullanmaları amaçlanıştır (Garanti Bankası, 2006). 2009 yılında sadece paket programı kapsamında değil, ilk kez tüm kadın girişimciler için "Kadın Girişimci Bireysel Emeklilik Planı" sunulmuş ve böylelikle bankanın farklı ürünlerini kullanan kadın müşteri tabanının genişletilmesi için yeni adımlar atılmıştır.

2000'li yıllarda kadınlara yönelik finansal hizmetler yavaş yavaş bankaların gündemine girmeye başlamış olsa da Türkiye açısından bu alandaki asıl atılım 2012 sonrasında IFC ve EBRD'nin Türkiye piyasasındaki faaliyetlerinde kadın girişimcilere finansman sağlamaya ağırlık vermeleriyle olmuştur. Kadınlara kredi vermek üzere Türkiye'ye "Kadınlar için Bankacılık" programı kapsamında giren IFC, 2012 ve 2013 yıllarında *Abank*, *Fibabank* ve *Şekerbank*'a kadınlara ait KOBİ'lere kullandırması için finansman sağlamıştır (bkz. Tablo 1). EBRD ise Türkiye'de ilk olarak 2012 yılında *Garanti Bankası* ve *Yapı Kredi Bankası*'na kadınlara kredi vermesi koşuluyla fon kullandırmıştır. Bu krediler EBRD'nin kadın girişimcilerin finansa erişimiyle ilgilenmeye henüz başladığı 2010-2013 yılları arasındaki ilk dönem faaliyetlerindendir. EBRD 2013 yılında uygulamaya koyduğu "Stratejik Toplumsal Cinsiyet Girişimi"nin bir parçası olan "İş Hayatında Kadınlar" programı dahilinde özellikle Türkiye'de kadınların finansmanına yönelik projelere ağırlık vermiştir. Bu program kapsamında altı bankaya (*Finansbank*, *Garanti Bankası*, *İş Bankası*, *Şekerbank*, *TEB* ve *VakıfBank*) toplam 300 milyon Euro fon sağlamıştır.

2012 sonrasında IFC ve EBRD'nin yoğun bir şekilde Türkiye'ye yönelmesiyle Türkiye'de kadınlara yönelik finansal hizmetler ticari bankaların aktif rol aldığı bir alan haline gelmiştir. Kadın girişimciliği üzerinden bankaların kadınlara yönelik faaliyetlere yönelmesinde devlet desteği önemli rol oynamış ve bu destek Washington-sonrası Uzlaşı kapsamında tarif edildiği gibi özel sektörün kâr elde etmesine yönelik ortamın hazırlanmasıyla sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda tica-

11 Örneğin Avrupa Komisyonu finansmanı ile uygulanan TESK'in "Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi" projesi (2002-2004) ya da İŞKUR'un yürüttüğü "AB Aktif İşgücü Programları Projesi Yeni Fırsatlar Hibe Programı" gibi.

TABLO 1
Türkiye'de IFC ve EBRD Fonları Aracılığıyla Kadınlara Kullandırmak Üzere Kredi Açan Bankalar

	Yıl	Banka	Fon sağlayan kuruluş	Fon miktarı
1	2012	Abank	IFC ve Hollanda Kalkınma Bankası	40 milyon dolar
2	2012	Fibabank	IFC	30 milyon dolar
3	2012	Garanti Bankası	EBRD	60 milyon dolar
4	2012	Yapı Kredi Bankası	EBRD	20 milyon euro
5	2013	Şekerbank	IFC	50 milyon dolar*
6	2013	Şekerbank	EBRD	60 milyon euro**
7	2014	TEB	EBRD	50 milyon euro
8	2014	Finansbank	EBRD	50 milyon euro
9	2014	VakıfBank	EBRD	30 milyon dolar
10	2015	İş Bankası	EBRD	55 milyon dolar
11	2016	VakıfBank	EBRD	25 milyon euro
12	2017	Garanti Bankası	EBRD	50 milyon euro
13	2017	QNB Finansbank II	EBRD	50 milyon euro

(*) En az yarısı kadın girişimcilere kullandırılmak üzere.
(**) Bir kısmı kadın girişimcilere bir kısmı tarım sektörüne kullandırmak üzere.
Kaynak: EBRD ve IFCb.

ri bankaların IFC ve EBRD gibi uluslararası kurumlarla yaptıkları anlaşmalarda Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, KOSGEB ve İŞKUR gibi kurumlar paydaş olarak yer almıştır. Örneğin EBRD'nin "İş Hayatında Kadınlar" programı kapsamında 300 milyon Euro kredi sağlanması için altı banka ile işbirliği kurulurken, bu işbirliğine Avrupa Birliği, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve İŞKUR da 38 milyon euro destek sunmuştur.

Kadın girişimciliğini artırmaya yönelik adımların atılmaya devam edileceği resmî söylemle de sıkça tekrar edilir. Örneğin 2015 yılında açıklanan torba yasa ile gelen teşvikler sayesinde beş yıl içinde, beş milyon kadın girişimci yaratılması öngörülüyor (Soydan, 2015). Kadın girişimcilere verilen devlet desteğinin en önemlilerinden biri bu riskli alanda verilen kredilerin geri ödenmemesi durumunda devreye giren Kredi Garanti Fonu'dur (KGF). KGF kadınların finansal sisteme entegrasyonlarının bankalara kâr sağlayacak şekilde yapıldığının bir ispatı niteliğindedir. 2009 yılında uygulanmaya başlayan Hazine destekli kefalet sistemi kapsamında teminat sıkıntısı çeken KOBİ'lere Kredi Garanti Fonu tarafından kefalet sağlanıyor ve bu firmaların finansmana erişimleri kolaylaştırılıyor. Türkiye'de bankaların daha çok kadın girişimcilere yönelmeleriyle 2015 yılında yeni bir düzenleme yapılarak KOBİ kredileri için %75 olan kefalet oranı, kadın girişimcilerin kullanacağı krediler için %85 olarak belirlenmiştir (ASPB, 2017). Yani bankalar açısından riskli bir alan olan kadın girişimcilerin finansmanı daha cazip hale getirilmiştir. Örneğin Garanti IFC için hazırladığı bir raporda bankanın kadın girişimcileri desteklemek için devletin olanaklarını sonuna kadar kullandığını, bu anlamda kredi garantisi sağlayan KGF ve kadın girişimcilere özel programlar sunan KOSGEB'ten yararlandığını ifade ediyor (IFC,

2014b). Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi kadınların finansal sisteme içerilmeleri esasında Washington-sonrası Uzlaşı ile uygun bir şekilde devletten özel sektöre transferin yeni bir biçimini oluşturur.

Kadın girişimciliğinin teşvik edilmesi ve kadınların finansal sisteme entegre edilmesinde devlet desteğinin yanı sıra KAGİDER ve ANKİGAD gibi STK'lar da önemli rol oynuyor. Washington-sonrası Uzlaşı'nın en önemli söylemlerinden biri olan yönetişim kavramıyla ifade edildiği gibi kamu kurumları, özel sektör ve sivil toplumun işbirliği katılımcılığın sağlanması ve etkinlik açısından son derece önemlidir. Tüm paydaşların birlikteliği hem kadınların tüketim harcamalarını artırmanın araçlarının oluşturulması yoluyla sermayenin gerçekleşmesi hem de kadın girişimciler yaratılarak sermayenin değerlenmesi açısından önemlidir. Çoğu zaman gerekli teminattan yoksun kadınlara kredi verilmesi riskli bir faaliyet olmasına rağmen bankalar; devlet, STK'lar ve uluslararası kurumların işbirliği sayesinde bu riskli alana girebiliyor. Kamu kurumları ve sivil toplum örgütlenmelerinin özel sektöre en çok destek sundukları alanlardan birini genel olarak yoksulların ve kadınların eğitilmesi oluşturuyor. Eğitim kadınların yoksulluktan ve şiddetten kendi kendilerine kurtulup, topluma eşit birer vatandaş olarak katılabilmeleri için önkoşul olarak kabul ediliyor (Özar, 2007). Bu bağlamda kadınlara yönelik faaliyetlerin finansal eğitim programlarıyla tamamlanmasına son derece önem veriliyor. Türkiye'de de IFC ve EBRD programları kapsamında finansal eğitim meselesine yönelik olarak üniversiteler işbirliğinde pek çok faaliyet gerçekleştiriliyor. Örneğin 2012 yılında başlayan ve halen devam eden "Kadın Girişimci Yönetici Okulu" projesi ile *Garanti Bankası* Boğaziçi Üniversitesi'nden öğretim üyelerinin hazırladığı bir program Ankara, İzmir, Diyarbakır, Antalya ve Denizli gibi pek çok şehirde sanayi ve ticaret odalarının işbirliğinde binden fazla kadına eğitim verilmesini sağlamıştır. *Garanti Bankası*'nın yanı sıra Türkiye'de ilk kez bir banka, bünyesinde ayrı bir birim açarak kadın bankacılığına yönelen TEB de kadın girişimcilere yönelik eğitim ve danışmanlık hizmetleri sunuyor.

Kadınların finansal sisteme içerilme çabalarının finansallaşmanın bir ayağı haline gelmesi iki kanaldan ilerlemiştir. Bunlardan birincisi kredi dışında da ürünlerin pazarlanmaya başlamasıyla kadın bankacılığının Türkiye'de bankalar için yeni bir faaliyet alanı haline gelmesidir. İkincisi ise uluslararası finans kuruluşların aracılığında bu yeni faaliyet alana yönelik olarak fon kaynaklarının (riskli bir alan olan mikrokredinin finansmanına uygun şekilde) çeşitlendirmesi ve yeni araçların kullanılmaya başlanmasıdır. Bu iki kanalın Türkiye'de nasıl şekillendiğine bakacak olursak; ilkiyle bağlantılı olarak diğer ülke örneklerinde görüldüğü gibi Türkiye'de de öncelikle kadınların finansmana erişiminin toplum, ekonomi ve şirketler açısından yaratacağı olanaklar çeşitli araştırmalar yoluyla ortaya konmuştur. Örneğin Türkiye üzerine yapılan bir araştırmada kadın istihdamının %6 arttırılmasının ülkedeki yoksulluk oranını %15 azaltabileceği

gösterilir (DPT ve WB, 2009). Dolayısıyla kadınlara kredi verilerek girişimci olmalarının desteklenmesi ve böylelikle kadınların piyasaya dahil edilmesi yoksulluğun azaltılmasında oldukça işlevsel olabilirdi. Ayrıca tedarikçi sisteminde kadınların olduğu şirketler daha rekabetçi oluyordu. Tedarikçi sisteminde kadın işletmelerin sayısının arttırılması ve bunun için de tedarikçilerin finansmana erişimlerinin geliştirilmesi gerektiğine dair vurgu birçok uluslararası markanın geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki faaliyetlerinde karşılığını buldu.[12] Türkiye'de de 2015 yılında *Boyner Grup* ile IFC'nin yaptığı anlaşma sonucu "İyi İşler-Boyner Grup Tedarik Zinciri Kadın Girişimcileri Güçlendirme Programı" uygulamaya kondu. Bu program kapsamında *Boyner* kendi tedarik zincirinde olup da doğrudan ticari ilişki içinde olduğu kadın üreticilerin rekabet güçlerini artırmayı amaçlıyordu. Program yürütücülerine göre kadınlar özellikle banka kredisine ulaşmakta zorluk çekiyordu. Kadınlar örneğin araba almak yerine daha sürdürülebilir işler için para harcadıklarından krediye erişimlerinin kolaylaştırılması gerekliydi.[13] 2017 yılında KAGİDER'in *Zorlu Holding* işbirliğiyle başlattığı "Kadından Almalı, Memleket Kazanmalı" projesinde konuşan Ekonomi Bakan Yardımcısı Fatih Metin de kadın girişimci sayısını artırmak için tedarik zinciri projelerinin önemli olduğunu ve bu konuda özel bir çalışma yapacaklarını belirtiyordu.[14] Ne var ki kadınlar iş hayatına girerken toplumsal cinsiyet rollerine bağlı yükümlülüklerini de ihmal etmemeliydi. Örneğin eski Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz Bingöl'de mikrokrediler üzerine düzenlenen bir programda hem mikrokredi alan kadınlardan beklentilerini hem de mikrokredinin neden özellikle kadınlara verildiğini şöyle açıklıyor: "Hanımlar hem ailesiyle ilgilensin, hem de işini, gücünü yapabilsin. İkisini de aynı anda yapsın istiyoruz. Sadece çalışmasınlar, kendileri de girişimci olsunlar. İşte mikro kredi bunun en güzel örneği."[15]

Uluslararası finansal kurumlar aracılığıyla kadınlara verilen krediler hem yeni işlerin kurulması hem de var olan işlere finansman sağlanması açısından Türkiye'de bankacılık sektörü için büyük bir pazar oluşturuyor. Türkiye'de toplam KOBİ'lerin %38'i (200.000 üzerinde) kadınlar tarafından işletiliyor. Ne var ki bu KOBİ'lerin %54'ü ya hiç ya da yeterince finansal hizmet almıyor. Firma başına yıllık ortalama 56 bin dolar olarak hesaplanan finansman ihtiyacı, Türkiye'de 11 milyar dolarlık bir pazarın olduğu anlamına gelir (IFC, 2014b). Bu rakamlarla birlikte kadınların borçlarını geri ödeme oranları da dikkate alındığında bankalar açısından kaçırılmaması gereken bir pazar segmentinin varlığı açıkça ortadadır. IFC kadınların mikrofinans geri ödemelerinin %95'in üzerinde oldu-

12 Örneğin *Coca Cola* Nijerya'da IFC ve *Access Bank* işbirliğiyle çoğunluğunu kadınların oluşturduğu *Coca Cola* dağıtıcısı küçük işletmelere finansman sağladı (IFC, 2014a). Sonrasında *Intel* ve *GAP* gibi firmalarda benzer projeler uyguladılar.

13 "İyi İşler Olsun", *Hürriyet*, 16 Şubat 2017.

14 http://www.borsagundem.com/anlik-borsa-haberleri/20170309143957

15 http://www.bingolonline.com/mobil/Haber/MIKRO-KREDI-CARSISI-ISTEDILER-47417.html

ğunu belirtiyor (IFC, 2016). Ayrıca Türkiye özelinde, *Garanti Bankası* IFC için yaptığı araştırmada kadınların kârlı KOBİ müşterileri olduğunu ortaya koyuyor (IFC, 2014b). Tüm bu araştırmalar geleneksel bankacılık açısından riskli bir kesime karşılık gelmelerine rağmen kadınların finansal sisteme içerilmelerinin bankacılık sektörü açısından önemli bir kâr potansiyeli taşıdığını gösteriyor.

Bu anlamda bankalar bir yandan farklı teknikler deneyerek kadınlara yönelik yeni kredi çeşitleri oluştururken bir yandan kredi dışı finansal hizmetlere de yoğunlaşıyor. İlkiyle bağlantılı olarak örneğin *Garanti Bankası* teminattan yoksun olan kadınlar için "altın teminatlı kredi" çıkarıyor. *Şekerbank* aylık ücretle çalışmayan kadınlara "terzi usulüyle" diye tarif ettiği kredi hizmetleri sunuyor, bu kapsamda her müşteri için ayrı ödeme planı çıkararak kredi veriyor. Farklı finansal hizmetlerin sunulması konusunda ise öncelikle kadın ve erkek müşterilerin banka ürünlerini kullanım kalıplarının birbirlerinden nasıl farklılaştığı göz önüne alınıyor. Örneğin *Garanti Bankası*'nın araştırmalarına göre kadınlar tasarruf ve sigorta fonlarına daha çok yöneliyor. Kredi kullanarak bir kez bankanın müşterisi haline gelen kadınların %60'ı hayat sigortası, %41'i ise hayat sigortası dışında bir sigorta çeşidi kullanıyor. Ayrıca bankalar güncel trendlere uygun olarak ve kadınlara biçilen rollerle uyumlu bir şekilde farklı finansal ürünler de geliştiriliyor. Örneğin *Şekerbank* sağlık sorunlara yönelik olarak "Kadına Destek Sigorta Paketi" oluştururken bu yeni paketi daha da cazip kılmak için psikolojik danışmanlık ve diyetisyen hizmetlerinin ilk seanslarını da ücretsiz sunuyor. *Garanti Bankası* ise "Sağlıklı Kadınlar" sigortası ile kadınların jinekolojik kanser türleri, meme kanseri ve tiroit kanserine yakalanma risklerine karşı bu hastalıklara yakalanmaları durumunda ellerine geçecek parayı her türlü kullanma imkânı sunan bir yıllık bir sigorta ürününü piyasaya sunmuştur. Sonuç olarak tüm dünyada gözlendiği gibi Türkiye'de de toplumsal yeniden üretim süreci giderek finansallaşıyor ve bu bağlamda kamusal hizmetlerin tedarikinde finansal sistemin rolü her geçen gün artıyor.

Türkiye'de bankaların kadınlara yönelik faaliyetlerinin finansallaşma açısından ikinci ayağını bankaların kadınlara kullandırmak üzere temin ettikleri fonların çeşitlenmesi oluşturuyor. Örneğin bu bölümde verdiğimiz tabloda görülen 2012 yılında *Yapı Kredi Bankası*'nın EBRD'den kullandığı fon, varlık teminatlı menkul kıymet ihracı ile gerçekleştirilmiştir. *VakıfBank*'a 2016 yılında EBRD ve uluslararası birkaç bankadan sağlanan fon ise finansmanın sağlandığı yeni finansal araç itibarıyla Türkiye finansal sistemi için bir ilki temsil ediyor. EBRD *Vakıfbank*'a bu finansmanı konut ipoteğine dayalı kredilerden oluşan bir portföye yatırım yaparak sağlamıştır. Bu finansal araç Türkiye'nin ilk euro cinsi ipotek teminatlı menkul kıymet ihracı olmuştur. Kadın girişimcilere yönelik kullandırılan kredilerin sağlandığı bir başka finansman aracı ise Çeşitlendirilmiş Ödeme Hakları'dır (*Diversified Payment Rights*). Tabloda görülen, *VakıfBank*, *İş Bankası* ve *Garanti Bankası*'nın 2014, 2015 ve 2017 yıllarında kadın girişimcilere kul-

landırmak üzere aldığı fonlar Çeşitlendirilmiş Ödeme Hakları (DPR) menkul kıymetleştirme programı altında temin edilmiştir. Geç kapitalistleşmiş ülkelere özgü olarak geliştirilen bu menkul kıymetleştirme aracında banka, işçi dövizleri ya da yurtdışındaki ithalatçıların yapacakları ödemeler gibi yurtdışı havaleleri menkul kıymetleştirerek bonoya dönüştürüp bu bonoları ihraç ederek, uluslararası finans kurumlarından fon sağlıyor.[16] Daha önce belirtildiği gibi, bankalar menkul kıymetleştirme sayesinde yeni finansman kaynaklarına ulaşırken aynı zamanda finansal sistemde bir balon oluşmasına neden oluyorlar. DPR örneğinde yurtdışı havalelerin bankaya ödenmemesi durumda bu havalelerin teminat gösterilmesiyle oluşturulan menkul kıymetler de riske giriyor. Sonuç olarak kadın girişimciliğini teşvik etmek üzere bankacılık sistemine dahil edilen küçük işletme sahibi kadınlar aynı zamanda küresel finansal sistemin de bir parçası haline geliyor. Ulusal ve küresel piyasalar arasında kurulan bu ağlar sayesinde kadınlara yönelik bankacılık faaliyetleri giderek yaygınlaşabiliyor ve bankalar açısından yeni bir kâr alanı oluşturuyor.

Sonuç

Washington-sonrası Uzlaşı altında kadınları piyasa sistemine dahil ederek hem üretim hem de toplumsal yeniden üretim açısından üretken kapasitelerinden yararlanmak sermaye açısından giderek daha önemli hale geldi. Böylelikle yeni kalkınma söyleminde kadın emeği önemli bir yer edindi. Kadınların kullanılmamış potansiyellerinden yararlanmak sadece ekonomi açısından değil, hem toplum hem de şirketler açısından son derece önemliydi.

Finansallaşma koşullarında kadınların kullanılmamış potansiyellerinden yararlanmanın geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki en uygun aracı mikrokredilerdi. Mikrokrediler toplumsal cinsiyet rollerinden ötürü finansal sisteminin dışında kalan kadınların, bu rollerini pekiştirecek yönde yaygınlaştı. Mikrokredinin bu içeriği pek bir değişim göstermezken zaman içerisinde amacı yoksulluğu önlemekten finansal içerilmeye doğru kaydı. Bu süreçte mikrokredi, Washington-sonrası Uzlaşı altında önem kazanan yönetişim kavramıyla uyumlu bir şekilde, uluslararası kuruluşlar, devlet desteği ve STK'ların işbirliğiyle sayesinde özel sektörün girdiği kârlı bir yatırım alanı haline gelerek ticarileşti. Kadın girişimcilere yönelik kredi verilmesinin kârlı bir iş alanı olduğu mikrokredi pratiğinin kadınların borçlarını geri ödeme oranlarının erkeklere göre daha yüksek olduğunu göstermesiyle tescillenmişti. Ne var ki ancak devlet, STK ve uluslararası kuruluşların desteği olursa, kayıtdışı sektörde yer almalarından ötürü finansal sistem açısından yüksek risk taşıyan kadınlara kredi verilmesi özel sektör açı-

16 DPR'lerin bankalar açısından en büyük avantajı, hem yurtdışı havale hem de ödenecek kredi aynı para cinsinden olduğundan kur riski içermemesi, düşük faizli ve uzun vadeli finansman olmasıdır. Bu tarz özellikleri nedeniyle DPR yüksek riskli kredileri finanse etmek için uygun bir araçtır.

sından cazip olabilirdi. 2000'li yıllarda bankalar sadece yeni iş kurması için kadınlara düşük miktarlı kredi vermekle kalmayıp halihazırda bir işletme sahibi olan fakat kredi almak için uygun koşulları sağlayamayan kadınlara da görece daha yüksek miktarlı kredi vermeye başladı. Bunu yaparken de uluslararası finansal kuruluşların çeşitli kanallar üzerinden sağladıkları fonlardan yararlandılar. Bankalar bu yolla bir kez finansal sisteme dahil ettikleri kadınlara, özel olarak tasarlanmış sağlık sigortası, bireysel emeklilik ve benzeri hizmetlerini de pazarlayarak piyasa paylarını artırmayı hedeflediler.

Türkiye'de bankaların kadınlara yönelik faaliyetlerine yönelmesi henüz beş yıllık yeni bir süreçtir. Bununla birlikte bankaların bünyelerinde kadın bankacılığı birimleri açmaları, uluslararası kurumların faaliyet raporlarında bu konuya giderek daha fazla önem vermeleri ve kadın girişimciliğine yönelik artan devlet desteği, bankaların bu alandaki faaliyetlerinin artacağına işaret eder. Geleceğe dönük bu beklenti bankaların kadınlara yönelik faaliyetleri üzerine araştırma yapmanın gerekliliğini ortaya koyar. Bu bağlamda ele alınması gereken temel meselelerden biri bankalardan girişimcilik kredisi kullanımının kadınlar açısından ne gibi sonuçlar doğurduğu ve bu sonuçların Türkiye'de şimdiye dek STK'lar aracılığıyla kullandırılan mikrokredilerin yarattığı sonuçlardan hangi açılardan farklılaştığıdır. Bunu söylemekle birlikte tüm bu süreçteki esas sıkıntının da altını çizmek gerekir. Uluslararası finans kuruluşları tarafından kadınların girişimci olmalarının toplum, ekonomi ve şirketler için faydaları sıralanırken kadınların toplumsal cinsiyet rolleri hiçbir şekilde sorgulanmaz. Kadının ataerkil toplum içerisindeki konumunu sorgulamadan girişimci olmalarını teşvik etmek için atılan her adım kadınların mevcut durumda hem ev içinde hem de ev dışında çalışarak omuzlarındaki çifte yükün artacağını görmezden gelir. Dolayısıyla uluslararası kurumlar kadın meselesini gündemlerine dahil ettikleri için alkışlanmayı beklerlerken, esasında yaptıkları şey kadının ev içi emeğini yok saymak ve bir yandan da ev içi emeklerine yönelik beklentiyi artırmaktır.

KAYNAKÇA

Aitken, R. (2013) "The Financialization of Micro-credit", *Development and Change*, 44(3): 473-499.

Allon, F. (2014) "The Feminisation of Finance", *Australian Feminist Studies*, 29(79): 12-30.

Altan-Olcay, Ö. (2014) "Entrepreneurial Subjectivities and Gendered Complexities: Neoliberal Citizenship in Turkey", *Feminist Economics*, 20(4): 235-259.

ASPB. (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı) (2017) "Türkiye'de Kadın", ASPB, Ankara.

Bakker I. (2003) "Neo-liberal Governance and the Reprivatization of Social Reproduction: Social Provisioning and Shifting Gender Orders" Bakker I., Gill S. (der.) *Power, Production and Social Reproduction* içinde, Palgrave Macmillan, Londra.

Balkız, Ö. I. ve E. Öztürk. (2013) "Neo-liberal Gelişme Anlayışı ve Kadın: Mikro Finans Uygulamaları Kadınları Güçlendiriyor mu?", *Mediterranean Journal of Humanities*, III (2): 1-21.

Bergeron, S. (2016) "Transgressing Gender and Development: Rethinking Economy Beyond 'Smart Economics'", *Social Sciences for an Other Politics*, Palgrave Macmillan, 65-77.

Bergeron, S. (2003) "The Post-Washington Consensus and Economic Representations of Women in Development at the World Bank", *International Feminist Journal of Politics*, 5(3): 397-419.

Bryan, D., R. Martin ve M. Rafferty (2009) "Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Makeover", *Review of Radical Political Economics*, 41(4): 458-472.

CGAP. (2003) *CGAP Phase III Strategy 2003-2008*, CGAP, Washington, DC.

Dedeoğlu, S. (2000) "Toplumsal Cinsiyet Rolleri Açısından Türkiye'de Aile ve Kadın Emeği", *Toplum ve Bilim*, 86: 139-170.

Demirguc-Kunt, A ve L. Klapper. (2012) "Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database", *Policy Research Working Paper 6025*, World Bank.

Dinçer, C. (2014) "The Role of Microfinance in Women's Empowerment", *Center for Law and Policy*, Boston University.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) ve DB (Dünya Bankası). (2009) "Female Labor Force Participation in Turkey: Trends, Determinants, and Policy Framework", Dünya Bankası, Washington DC.

EBRD. (2010) *Gender Action Plan*, EBRD, Londra.

EBRD. (2011) *Annual Report 2011*, EBRD, Londra.

EBRD. (2013) *Strategic Gender Initiative*, EBRD, Londra.

Ecevit, Y. (2007) *Türkiye'de Kadın Girişimciliğine Eleştirel Bir Yaklaşım*, ILO, Ankara.

Ergüneş, N. (2010) "Kadınlara Yönelik Kredi Biçimleri ve Kadın Emeğinin Enformelleşmesi" Yaman, M. ve Dedeoğlu, S. (der.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* içinde, SAV Yayınları, İstanbul.

Garanti Bankası. (2 Ağustos 2006) "Garanti Bankası'ndan Kadın Girişimcilere Özel Destek Paketi", Basın Bülteni.

Güngen, A. R. (2017) "Financial Inclusion and Policy-Making: Strategy, Campaigns and Microcredit a la Turca", *New Political Economy*, DOI: 10.1080/13563467.2017.1349091

IFC. (2013a) "IFC Jobs Study: Assessing Private Sector Contributions to Job Creation and Poverty Reduction Findings on Gender", World Bank, Washington DC.

IFC. (2013b) "Investing in Women's Employment Good for Business, Good for Development", World Bank, Washington DC.

IFC. (2014a) "Women-Owned SMEs: A Business Opportunity for Financial Institutions", World Bank, Washington DC.

IFC. (2014b) "Case Study Garanti Bank SA: Combining SME Banking Excellence with a Proposition for Women Entrepreneurs in Turkey", World Bank, Washington DC.

IFC. (2016) "Profit with Purpose- Making Banking on Women Impactful", World Bank, Washington DC.

İsern, J. ve Porteous, D. (2005) "Commercial Banks and Microfinance: Evolving Models of Success", *CGAP, Focus Note*, 28.

Karaçimen, E (2016) "Consumer Credit as an Aspect of Everyday Life of Workers in Developing Countries: Evidence from Turkey", *Review of Radical Political Economics*, 48: 1-17.

Karaçimen, E (2016b) "Finansallaşmayla Derinleşen Cinsiyet Eşitsizliği" Yaman, M. ve Dedeoğlu, S. (der.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* içinde, SAV Yayınları, İstanbul.

Karaçimen, E. (2015a) "Interlinkages between Credit, Debt and the Labour Market: Evidence from Turkey", *Cambridge Journal of Economics*, 39: 751-767.

Lapavitsas, C. (2011) "Theorizing Financialization", *Work, Employment & Society*, 25(4): 611-626.

Lapavitsas, C. ve Levina, I. (2010) "Financial Profit: Profit from Production and Profit upon Alienation, Research on Money and Finance", *Discussion Papers 24*, http://researchonmoneyandfinance.org/media/papers/RMF-24-Lapavitsas-Levina.pdf

LeBaron, G. (2010) "The Political Economy of the Household: Neoliberal Restructuring, Enclosures, and Daily Life", *Review of International Political Economy*, 17(5): 889-912.

Littlefield, E ve R Rosenberg (2004) "Microfinance and the Poor", *Finance and Development*, 41(2).

McKinsey (2010). "The Business of Empowering Women", http://mckinseyonsociety.com/the-business-of-empowering-women/

Montgomerie, J. (2013) "America's Debt Safety-Net", *Public Administration*, 9(4): 871-888.

Özar, Ş. (2007) "Neoliberalizm ve Yoksulluk", *Amargi*, 6.

Pollard, J. (2012) "Gendering Capital: Financial Crisis, Financialization and (an Agenda for) Economic Geography", *Progress in Human Geography*, 37(3): 403-423.

Rankin, K. N. (2001) "Governing Development: Neoliberalism, Microcredit and Rational Economic Woman", *Economy and Society*, 30(1): 18-37.

Razavi, S. ve C. Miller (1995) "From WID to GAD: Conceptual Shifts in the Women and Development Discourse", *Occasional Paper 1*, United Nations Research Institute for Social Development, Cenevre.

Revenga, A. ve Shetty, S. (2012) "Empowering Women is Smart Economics", *Finance and Development*, 49(1).

Roberts, A. (2013) "Financing Social Reproduction: The Gendered Relations of Debt and Mortgage Finance in Twenty-First-Century America", *New Political Economy*, 18(1): 21-42.

Roberts, A. (2015a) "The Political Economy of 'Transnational Business Feminism'", *International Feminist Journal of Politics*, 17(2): 209-231.

Roberts, A. (2015b) "Gender, Financial Deepening and the Production of Embodied Finance: Towards a Critical Feminist Analysis", *Global Society*, 29(1): 107-127.

Roberts, A. ve Soederberg, S. (2012) "Gender Equality as Smart Economics? A Critique of the 2012 World Development Report", *Third World Quarterly*, 33(5): 949-968.

Roy, A. (2010) *Poverty Capital: Microfinance and the Making of Development*, Routledge, Londra.

Shields, S. ve Wallin, S. (2015) "The European Bank for Reconstruction and Development's Gender Action Plan and the Gendered Political Economy of Post-Communist Transition", *Globalizations*, 12(3): 383-399.

Soydan, B. (12 Ağustos 2015) "Şimdi Kadın Bankacılığı Zamanı", *Turkishtime*, http://www.turkishtimedergi.com/bankacilik/simdi-kadin-bankaciligi-zamani/

Working Paper. (7 Ocak 2018) http://www.bu.edu/bucflp/files/2012/04/24-08-2014-Microfinance-in-Turkey.pdf

World Bank. (2006) "Gender Equality as Smart Economics: A World Bank Group gender Action Plan", World Bank, Washington DC.

World Bank. (2012) "World Development Report 2012: Gender Equality and Development", World Bank, Washington, DC.

World Bank. (2016) "Global Monitoring Report 2015/2016: Development Goals in an Era of Demographic Change", World Bank, Washington, DC.

Yaman-Öztürk, M. (2010) "Ücretli iş ve ücretsiz bakım hizmeti ekseninde kadın emeği: 1980'lerden 2000'lere" Yaman, M. ve Dedeoğlu, S. (der.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* içinde, SAV Yayınları, İstanbul.

Yaman, M. (2013) *Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında Kadın Emeği, Kadın Bedeni*, SAV Yayınları, İstanbul.

Yiğitbaş-Akça, B. (2006) "Mucizenin Adı Mikrokredi Olabilir mi?", *İktisat Dergisi*, 469.

Young, S. (2010) "Gender, Mobility and the Financialisation of Development", *Geolpolitics*, 15(3): 606-627.

Arendt ve Marx'la siyasal bir emek kategorisine doğru

*Seval Ünlü**

Özet: Çağdaş siyaset kuramında siyaseti yeniden sahiplenme arayışları güç kazanırken emek sorunsalı giderek arka planda kalıyor. Emek ve siyasetin maruz kaldığı böylesi bir ayrışmanın kuramsal ve pratik açıdan ne ifade ettiğini tartışmak açısından Hannah Arendt'in Karl Marx eleştirisi, oldukça önemli bir zemin sunar. Arendt, Marx'ı insani yetilerimizi zorunluluk alanına ilişkin bir kategori olarak gördüğü emeğe indirgemekle eleştirir. Bu eleştirisiyle Arendt, toplumsal yaşamda emeğin merkezî bir konumda olmadığı tezinin temel başvuru kaynaklarından biri olageliyor. Buna karşılık emeğin merkezî olduğu görüşü, Marx'ın emek anlayışından yola çıkarak özgürleşim arayışında emeğin temel rolünü işaret eder. Arendt'in Marx eleştirisinde açığa çıkan gerilim, Marx'ın emek anlayışının çeşitli yorumları üzerine düşünmeye davet ederken emekten/zorunluluktan özgürleşmek ile emeği özgürleştirmek arasındaki ilişkiyi yeniden sorgulamayı mümkün kılar. Bu çalışmada Arendt'in emek kategorisine odaklanan Marx eleştirisinden yola çıkılarak birbirini dışlayan kuramların konusu olagelen emek ve siyaset ilişkisini bütünlüklü bir şekilde ele alma olanağı irdelenecek, birlikte eyleme kapasitesi olarak siyaset ile özgürleştirici bir pratik olarak emeğin ilişkisi tartışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Emek, özgürleşim, zorunluluk, Hannah Arendt, Karl Marx.

Giriş

İçinde yaşadığımız toplumların siyasal meşruiyet krizi karşısında geliştirilen yurttaşlık ve kamusal alana dair tartışmalar 1980'li yılların sonlarından itibaren siyaset kuramının merkezinde yer alır. Bu çerçevede yapılan çalışmalar bir yandan siyasal kararların, bunların sonuçlarından etkilenenlerin katılımıyla şekillenmesini mümkün kılan bir kamusal müzakere ortamında alınması üzerinde durur. Diğer yandan bu ortamın önündeki yapısal engellerin kaldırılması, iletişimsel bir zeminde yordamlar geliştirilmesinin yollarını tartışır. İster uzlaşmacı

(*) Dr. Beykoz Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim üyesi.

(konsensüsçü) ister çatışmacı (agonistik) biçimde olsun siyaset kuramını meşgul eden temel konu, siyasetin giderek teknik gerektiren bir uzmanlık işine dönüştüğü ve ortak yaşama dair ilginin giderek biçimselleşerek geri çekildiği çağdaş toplumlarımızda, siyaseti yeniden tanımlama ve yeniden sahiplenme olarak kendini gösterir.

Solda reel sosyalizmin sorgulandığı bir ortamda yeşeren siyaseti yeniden sahiplenme arayışlarının kuramsal yansımaları olan bu yaklaşımlara paralel olarak emeğin çağdaş toplumlardaki rolüne dair bir başka tartışma, aynı dönemlerde hız kazanmıştır. Fordizm'in sosyal refah devleti uygulamalarıyla desteklenen emek örgütlenmesinin yerini daha esnek ve güvencesiz koşullara bırakmasıyla sınıfın yeni biçimleri, kapsamı ve değişen özelliklerine dair sürmekte olan bir dizi tartışma baş göstermiştir. Neoliberalizme mal edilen ve çoğunlukla kapitalizmin çağdaş koşullar altında ortaya çıkan özgün bir biçimine denk geldiği öne sürülen bu nitelikler, proletarya/prekarya, işçi sınıfı/çokluk, örgütlülük/lidersiz ve yatay hareketler ikilikleri ekseninde karşımıza çıkar.

Bu süreçte bir yandan bütünlüklü bir sınıf görüntüsünü silikleştiren işçi hiyerarşisinin keskinleşmesi, diğer yandan ülke ayırt etmeksizin karşılaşılan antidemokratik, otoriter ve baskıcı yönetimler, toplumların sıkıntı ve arayışlarının dile geldiği bir toplumsal mücadeleler dalgası yaratmıştır. Modernitenin içinde barındırdığı sorunlar, çeşitli tanınma talepleriyle gün yüzüne çıkarken ekoloji, barış, kent hakkı mücadeleleri, kemer sıkma ve yoksulluğa karşı isyanlar, işgal gibi direniş biçimleriyle kamusal alanların oluşturulmasının ve yeniden sahiplenilmesinin çeşitli örneklerini verir.

Çağdaş toplumların içinde olduğu ve toplumsal mücadelelerle aşmaya çalıştığı böylesi bir kıskaçta kuram ve pratikteki bu canlılık, yaşamdaki iç içeliğe rağmen bir ayrışmanın konusu olur. Bunu kamusal alanı yeniden sahiplenme arayışıyla emeğin demokratik bir yeniden düzenlenişi arayışının giderek birbirinden ayrışması şeklinde ifade etmek mümkündür. Şüphesiz kuramsal düzlemde bu ayrışmada, 1962'de yayımlanan *The Structural Transformation of the Public Sphere*[1] (*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*) adlı eseri ile bir dönüm noktası yaratan Jürgen Habermas'ın (1989) etkisi hissedilir. Habermas, devlet ve sermaye mantığı altında işleyen alanlar ile bunların dışında kalan ve "yaşam alanları" olarak adlandırdığı alanları birbirinden ayırarak sonuncusunu özgür iletişimin ve toplumsal mücadelelerin alanı olarak tanımlar.[2] Fakat emek mücadelesi ve siyaseti sahiplenme mücadelesinin doğalmışçasına birbirinden ayrılmasının nedenini sadece bir kuramın etkisinde aramak yeterli değildir. 1980'li yıllar-

1 Eser, Türkçeye *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* adıyla Tanıl Bora ve Mithat Sancar tarafından Almancadan çevrilmiştir (Habermas, 2012).

2 Elbette burada Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin (1993) "proleter kamusal alan" kavramını unutmamak gerekir. Ne var ki sosyal bilimlerde kamusal alanı, emek süreçlerinden ayrı bir siyasal iletişim düzlemi olarak gören yorum hâkim görünüyor. Kitabın giriş bölümünün Türkçe çevirisi için bkz. (Negt & Kluge, 2015)

la birlikte neoliberal politikaların artan egemenliği, hem emek süreçlerini hem de emekçileri daha parçalı ve hiyerarşik bir düzene tabi kılarak "emek kategorisinin de politik, hukuki ve toplumsal söylemden dışlanmasına" (Özbek, 2015: 39) neden olmuştur. Esnek emek örgütlenmesi, güncel emek biçimlerini kavramayı zorlaştırmış, bunları okunaksız kılmıştır (Sennett, 2014).

Bu genel bağlam içerisinde Hannah Arendt, hem kuramsal açıdan farklı bir kamusal alan anlayışı sunması hem de onun çoğulluk ve birlikte eyleme gibi kavramlarının çağdaş toplumsal mücadelelerde yankılanması itibarıyla kendisine sıkça başvurulan bir düşünürdür. Siyaseti sahiplenme ile emek mücadelesinin, kamusal alan ile emek sürecinden gelen deneyimin birbirinden ayrışması sorunsalı çerçevesinde Arendt'in oldukça özgün bir konumu vardır. Arendt, modern toplumda emeğe ve onun bağlı olduğu zorunluluğa ilişkin konuların, amaç-araç kategorisi dışında tanımladığı ve *doxa*'ların (kanıların) yuvası olduğunu ileri sürdüğü kamusal alanda yer alamayacağını derinlikli bir tartışmayla savunur. Emeğin modern toplumda aldığı biçim ve bunun kamusal alanı tahrip edici etkileri olduğunu ileri sürer. Ayrıca 1958'de yayımlanan *The Human Condition*'nda (*İnsanlık Durumu*) yaptığı bu tartışmayı doğrudan Karl Marx'la bir diyalog içerisinde ve onun emek anlayışının eleştirisi üzerine kurmuştur. Dolayısıyla Arendt, emeğe içkin zihniyetin kamusal alanda olmaması gerektiğini savunurken bunu Habermas sonrasında alışık olduğumuz şekliyle emeğin kamusal alandan ve siyasal söylemden doğal bir reddi içinde değil, Marx'la tartışarak ve emeğin modern durumu üzerinde durarak yapar.[3]

Bu özellikleriyle Arendt'in Marx eleştirisi, emek ve siyaset ilişkisini tartışmak için önemli bir zemin oluşturur. Nitekim Arendt, emeğin toplumsal yaşamdaki merkezîliğine ilişkin tartışmada, merkezîlik savını reddeden düşünürler için önemli dayanaklar sunar. Arendt'in, emek anlayışı, emekten kurtulmanın mümkün olmadığı, dolayısıyla emek yerine kamusal alan dahil, yaşamın diğer alanlarını zenginleştirmeyi öneren anlayışlarla örtüşür. Siyasal bir yaşamla emek üzerine kurulu bir yaşamı karşı karşıya getiren bu yaklaşımın öte kutbunda emeğin merkezîliğini vurgulayan ama siyaseti, kapitalizm sonrası toplumda sona ermesi gereken bir olgu olarak gören Marx'ın anlayışı yer alır.

Bu çalışmadaki izleğimiz Arendt'in, Marx'ın emek kavrayışı eleştirisinden yola çıkarak Marx'ta emeğin özgürleşimi (*emancipation of labor*) anlayışını siyasal bir içerikle yeniden yorumlamak olacaktır. Öncelikle Arendt'in Marx eleştirisini ele alırken aynı zamanda onun siyaset anlayışının ve modern toplum eleştirisinin ana hatlarını çizeceğiz. Ardından emeğin merkezîliği tartışmasındaki temel karşıtlık noktalarını tespit edip bunların Arendt'in eleştirisiyle kesişen boyutlarını irdeleyeceğiz. Son olarak Marx'ın emek anlayışını "emekten özgürleş-

3 Arendt, kategorik olarak reddetme ya da göz ardı etme tutumunun aksine emek ve kamusal alan ilişkisini modern toplum çözümlemesinin temeline oturtmuştur. Şüphesiz bunda insanlık durumunu emek, iş ve eylem şeklinde üçayaklı bir kategori altında incelemesinin payı büyüktür.

mek" değil, "emeği özgürleştirmek" şeklinde yorumlamanın dönüştürücü potansiyelini değerlendireceğiz.

Arendt'in Marx eleştirisi: Çelişkili bir emek anlayışı

İnsanlık Durumu, varlığı insani kılan özellikler üzerine bir incelemedir. Bu özellikler Arendt için fenomonolojik olarak ancak insani etkinlikler üzerinden saptanabilir. Arendt'i üçayaklı insani etkinlikler kategorisinin ayrıntılı bir incelemesine iten de bu fenomenolojik ihtiyaçtır. Emek (*labor*), iş (*work*) ve eylem (*action*), insani varlığın çeşitli yönlerini ifade eder. Bu analitik ayrımın her bir kategorisi, *İnsanlık Durumu*'nda son derece ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Ne var ki Arendt'in amacı, analitik bir ayrım üzerinden düşünce egzersizi yapmak değil, modernitenin insanlık durumu üzerine etkilerini anlamaya çalışmaktır. Yeni ve hızla değişen olgular, mutlak ve değişmez kavramlarla anlaşılamaz. Aksine kavramların yüklendiği anlamların değişiminin ortaya konmasıyla olgular, tarihsel özgüllükleri içinde kavranabilir. Bu nedenle Arendt, insani etkinliklerin uğradığı anlam değişikliklerinin izlerini Batı düşünce geleneği üzerinden takip eder.[4] Dolayısıyla Arendt'in düşünce sistematiği birbirine ilmeklenmiş ikili bir hat izler: Bir yanda olguların varlığı, diğer yanda düşünce tarihinin seyri yer alır. Aynı modern koşulların insani varlık üzerine etkilerini, düşünce geleneğinde *vita activa* ve *vita contemplativa*'nın uğradığı anlam değişiklikleri ışığında incelemesinde olduğu gibi.

Arendt (2013: 35-49), Batı düşünce geleneği içinde iki kırılmadan, iki anlam ve değer kaymasından söz eder. Bunlardan ilki tüm zorunluluk ve yararlılıkla ilişkili etkinliklerin dışlandığı Aristotelesçi bir özgürlük anlayışının değişimini işaret eder. Zaman içinde Aristotelesçi anlayışın yerini eylemin de iş ve emek gibi zorunlulukla ilişkilendirildiği bir başka anlayış almıştır. Bu kırılma, *vita contemplativa*'nın öne çıktığı hiyerarşiyi işaret eder. Böylece filozofun yaşam biçimini ifade eden tefekkürün Hıristiyanlıkla birlikte dinî bir onay kazanması, Marx ve Nietzsche'ye dek sürecek bir geleneksel hiyerarşi doğurmuştur. Arendt'in modern tersine çevirme (*modern reversal*) olarak adlandırdığı ikinci kırılma ise sadece *vita activa* ve *vita contemplativa* arasındaki hiyerarşiyi tersine çevirmekle kalmayıp *vita activa* içinde de emeğe özgü etkinlik biçiminin yüceltilmesinden kaynaklanır.

İki kırılmayla özetlediği düşünce geleneği karşısında şüphesiz Arendt'in kendine özgü bir konumlanışı vardır. Arendt, insani etkinliklere yönelik modern tersine çevirmenin, hiyerarşinin sıralamasını değiştirmek dışında geleneksek bakışla aynı değeri paylaştığını savunur. Her ikisi de *vita activa* ve *vita contemp-*

4 Tama Weisman (2014: 3), Arendt'in totalitarizmini o zamana kadar görülmemiş benzersiz bir olgu olarak anlamaya çalışırken, bunu her zaman Batı siyasi ve felsefi düşünce geleneğiyle ilişkisi içinde ele aldığını belirtir. Hatta bu yaklaşım doğrultusunda Arendt, *İnsanlık Durumu*'nun ilk projesi olan "Marksizm'deki Totaliter Öğeler"i ("Totalitarian Elements in Marxism") terk edip doğrudan Marx'a ve onun söz konusu gelenekteki yerine odaklanmıştır.

lativa arasında bir hiyerarşi öngörerek emek, iş ve eylem arasındaki sınırları bulanıklaştırır. Oysa Arendt (2013: 42-49), insani varlığın temel özelliklerini üçayaklı insani etkinlikler üzerinden incelerken *vita activa* ve *vita contemplativa* arasında, etkinliklerle düşünme arasında bir hiyerarşi kurmaktan kaçındığını belirtir. Nitekim Arendt'in totalitarizm incelemesi ve "kötülüğün sıradanlığı" olarak adlandırdığı olgu, düşünce ve eylem arasındaki ilişkinin koparak yargılama yetisinin askıya alınmasıyla ilgilidir.

Arendt'in düşüncesinin, özellikle de *İnsanlık Durumu*'nun Marx'la gerçekleştirilen bir diyalog gibi okunmasını mümkün kılan, ikisinin de kapitalist üretim ilişkileri içinde beliren modern olguları anlama çabasıdır.[5] Ona göre (2013: 143) Marx, emeğin kamusal alana çıkışıyla şekillenen toplumsal bakış açısını en tutarlı ve kapsamlı biçimde açıklayan düşünürdür. Söz konusu toplumsal bakış açısı, Marx'ın terimleriyle ifade edilecek olursa en iyi "emek gücü" kavramıyla karşılanır. Arendt (143), Engels'i onaylayarak emek gücü kavramının Marx'ın düşünce sisteminin en devrimci yanını oluşturduğunu belirtir. Emek gücü, üretim sürecinde tükenmeyen ve kendisini yeniden üretebilen üretkenliğe sahiptir. Arendt'e göre sadece emek gücünün kendisinin değil, herkesin yaşamının devamını sağlayacak bu üretkenlik, yaşamsal sürecin kamusal alanı tümüyle kaplamasıyla sonuçlanan toplumsalı (*the social*) doğurmuştur.

Toplumsalın yükselişi, Arendt için başlı başına modern bir sorundur. Bu sorunun kökeninde emek, iş ve eylem arasındaki sınırların bulanıklaşması, emeğe özgü yaşam biçiminin giderek tüm alanları kuşatması ve nihayetinde hem kamusal hem de özeli işgal etmesi vardır.[6] Özgün siyasal anlamlarıyla özel ve kamusal, bir hiyerarşi içinde olsalar da karşılıklı olarak bağımlı görülmüştür (Arendt, 2013: 78). Oysa modern toplumlarda bu iki alanın bulanıklaşması, mahremiyetin siyasal alanla değil, toplumsalla karşıtlığına dönüşmüştür (78). Antik Yunan'da özel alana ait siyaset öncesi[7] bir etkinlik olan hane yönetimi,

5 Her iki düşünürde de kapitalist üretim ilişkileri içinde beliren modern koşulları anlama çabasını görmek, bizim onlara atfettiğimiz bir özelliktir. Arendt, Marx'la diyaloğunu hiçbir şekilde kapitalist üretim ilişkileri üzerinden ifade etmemiştir. Stéphane Haber'in (2014) ileri sürdüğü ayrımı benimseyerek söyleyecek olursak Arendt, kapitalizmi merkeze koymayan bir modernite çözümlemesi yapmıştır. Bu nedenle iki düşünürün kavramlarını birbirine çevirmeye odaklanan bir okuma baştan hatalı olacaktır. Bu çalışmada amacımız ne Arendt'in sınıf siyasetiyle ya da Marksizm'le ilişkisini incelemek ne de Marx'ın aslında bir siyaset kuramı vaat ettiğini açığa çıkarmaktır. Aksine amacımız, iki düşünürün birbirine çevrilemez kategorilerinin temsil ettiği konumlar arasındaki gerilime odaklanarak bugün emek ve siyaset ilişkisi açısından bize neler söyleyebileceklerini tartışmaktır.

6 Arendt'in emeğe içkin zihniyetin modern toplumda oynadığı role ilişkin bu saptaması sıklıkla işçi sınıfının, siyasetin gündeminde olmasını eleştirdiği ya da emeği siyasal yaşam karşısında küçümsediği şeklinde yorumlanmıştır. Arendt'in insani etkinlik kategorilerini ayrıntılarıyla ele almaya bu çalışmanın sınırları el vermediğinden onun bu kategorileri, belli toplumsal sınıf ya da gruplarla özdeşleştirmediğini, bunları insani kapasiteler olarak kullandığını söylemekle yetinmek durumundayız. Hanna Pitkin'in de (1998) belirttiği gibi emek (*labor*), iş (*work*) ve eylem (*action*) varoluş alanlarını değil, zihniyet, söylem ve ilişkilenme biçimlerini ifade eder.

7 Arendt'in sıkça indirgemeci okumalara maruz kalan bir başka savı Antik Yunan'da hanenin siyaset öncesi boyutuyla ilgilidir. Arendt (2005: 117), Antik Yunan'da kapitalist sömürüden farklı

modern toplumun tamamını yönetmenin aracı olmuştur. Başka bir deyişle modern toplum, büyük bir hane gibi yönetilir (65-76). Şüphesiz bu yönetim etkinliğinin ortak yaşam alanını ortaklaşa düzenlemeyi ifade eden siyasetle bir ilgisi yoktur. Zorunlulukların yerine getirildiği ve ihtiyaçların karşılandığı haneye özgü olan yönetim, modern toplumlarda siyaseti yutmuştur. Özetle emeğin kamusal alan mantığıyla örgütlenişi, kamusal ve özelin birbirine karışıp kendilerine özgü yönlerini kaybettiği melez bir alan oluşturmuştur.

Arendt, Marx'ı toplumsalın yükselişine koşut gerçekleşen bu yitimi fark etmemekle eleştirir. Bunun sebebi kendinden önceki tüm modern düşünürler gibi Marx'ın da "bedenimizin emeği" ile "elimizin işi"ni birbirinden ayıramamış olmasıdır (135). Arendt için bu iki etkinlik türü arasındaki ayrımın kıstası kalıcılıktır. Tamamen ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak yapılan üretimler hızlıca tüketilmeye mahkûmdur. Oysa *homo faber*'in işi, dünyaya bir kalıcılık kazandırır. Ne var ki modern dünyada ortaya çıkan benzersiz üretkenlik, Marx'ı emek ve iş arasındaki ayrımı görmekten alıkoymuştur. Arendt (140), bu konuyla ilgili olarak şunları yazmıştır:

> Emeğin modern çağda yükselişe geçişinin nedeni tam da bu "üretkenliğiydi" ve Marx'ın insanın (Tanrı tarafından değil) emek tarafından yaratıldığı veya insanı diğer hayvanlardan ayıranın (akıl değil) emek olduğu doğrultusundaki küfür gibi algılanan görüşü; bütün bir çağın üzerinde hemfikir olduğu bir şeyin en radikal ve tutarlı yoldan formüle edilmesinden başka bir şey değildi.

Arendt'e göre modern toplum, iş ve emek arasındaki farkın tüketim zihniyeti içinde hızla silindiği bir toplumdur. Marx da topluma egemen olan bu zihniyetin en yetkin açıklamasını yaparken iş ve emek arasındaki ayrımı göremeyen bir düşünürdür. Marx erken yazılarında insanı hayvandan ayıran temel özelliğin kendi geçim araçlarını üretebilmesi olduğunu söylemiştir. Fakat Arendt'e göre (2013: 157) Marx, bu ayrımı yeterli bulmamış ve daha sonraları insanın, emek sürecinin sonunda elde ettiği ürünü önce tahayyülünde canlandırabilmesini vurgulamıştır.[8] Oysa Marx, burada aslında işi (*work*) tarif eder. Ne var ki emek ve iş arasında bir ayrıma gidemediği için ve son kertede insanı *animal laborans* olarak görmeye devam ettiği için Milton'un *Paradise Lost*'u üretmesiyle bir ipekböceğinin ipek üretmesinin aynı mantıktan kaynaklandığında ısrar eder (157).

---

olarak efendinin köle emeğine el koymasının ona siyasal özgürlük kazandırdığını belirtir. Dolayısıyla hane yönetimi kamusal alanın konusu olamayacak bir kategori ise de kamusal alana çıkabilmenin bir öngerekliliği olarak onunla ilişkilidir. Bu savlardan köleliği ya da kadınların kamusal alandan dışlanmasına dair bir onay bulmak mümkün değildir. Arendt'in amacı, kamusal ve özel alanın özgül anlamını Antik Yunan modeli üzerinden anlatmak ve bu anlamların modern çağda uğradığı dönüşümleri sorgulamaktır.

8 "Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır" (Marx, 2016: 182).

Marx düşünce geleneğinin aksine, sadece emeği yüceltmekle kalmamış, ayrıca tüm üretim etkinliklerini emek kavramıyla tanımlamıştır (Weisman, 2014: 66). Bu nedenle de Arendt'e göre tüm insani varlığı *animal laborans*'a indirgemiş ve bu statü üzerinden düşünmüştür. En az insani yönümüz olan, biyolojik gerekliliklerı karşılayabilme yetimizden ibaret olan emeği, insanı diğer hayvanlardan ayıran özellik olarak benimsemiştir.

Arendt, Marx'ın özgürlük ve zorunluluk alanlarını Antik Yunan kategorilerinden yola çıkarak kurguladığını ileri sürer. Ona göre "[m]odern gelişmelerde toplumdaki sınıf ayrımlarını ortadan kaldırmak ve devletin yerine Engels'e göre sosyalist toplumun nişanesi olarak 'şeylerin idaresi'ni geçirmek yönünde şaşmaz bir eğilimin varlığından bahsetmeksizin, Marx'ın kendisinin de bu idealleri [emekten ve zorunluluktan kurtulmak] özgür yurttaşların sahip oldukları ayrıcalıkların komünist toplumda herkese yaygınlaştırılması hariç, Atina demokrasisine göre kavradığı kesindir" (Arendt, 2013: 198). Dolayısıyla Marx, Antik Yunan'da yurttaşların sahip olduğu serbest zamanın, başkalarının emek zamanına el konmadan herkes için yaygınlaştırılacağı bir düzen öngörür.

Burada Arendt'in eleştirisi, Marx'ın zorunluluk ve özgürlük ilişkisini Antik Yunan kategorileri üzerinden düşünmesi değildir. Özgürlüğü, temelde zorunluluklardan özgür olmak şeklinde tanımlamakla Arendt'in kendisi de bu ilişkiyi Antik Yunan kategorilerinden yola çıkarak yorumlar. Öyleyse eleştirinin kökeninde Marx'a atfedilen bir tutarsızlık vardır: Marx, bir yandan emeği en insani ve üretici etkinlik olarak görürken diğer yandan devrimin asıl görevinin insanı emekten kurtarmak olduğunu düşünür (164-165). Başka bir deyişle Marx, bizi üretici kölelik ile üretici olmayan özgürlük arasında bir tercihe zorlar (165). O nedenle Marx'ın tüm diğer çelişkileri içinde en temel olanı, "emek ve eylemin (tefekkür ve düşünce karşısında) yüceltilmesi ile devletsiz, yani eylemsiz ve (neredeyse) emeksiz bir toplumun yüceltilmesi"nden kaynaklanır (Arendt, 1961).

Arendt'in söz konusu saptaması, Marx'ın ileri sürdüğü tüm kavramları, söz konusu çelişki etrafında okumasına yol açar. Bu kavramların en önemlisi, Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerinin yok olacağı gelecek toplum için kullandığı "toplumsallaşmış insanlık" (*socialized humanity*) kavramıdır. Ona göre Marx'ın üretken güçlerin hiçbir engelle karşılaşmadan sınırsızca gelişeceği toplumsallaşmış insanlığı, "insanlara hükümet etmekten şeyleri idare etmeye" çoktan geçmiş, bunun sonucunda da kamusal alanı sönümlenmiş bir toplumdur (Arendt, 2013: 181, 198).

Tüm bu eleştiriler, Arendt'in Marx eleştirisinin en özgün savları değildir. Marx'ın emekten kurtulmakla özgürlük arasında kurduğu ilişki Arendt'inkine benzer ya da karşıt çeşitli şekillerde yorumlanır. Onun eleştirisinin özgün yanı Marx eleştirisiyle modern toplum eleştirisinin kesiştiği noktadadır. Arendt, "toplumsallaşmış insanlık"ı bugünkü toplumda beliren saf toplumsal mantığın açıkça benimsenmesine yorar. Toplumsallaşmış insanlık, eylemin davranışa dö-

nüştüğü, davranışın yaşamı kazanma gerekçesiyle meşrulaştığı, yaşam süreçlerine batmış bugünkü toplumları ifade eder. Marx'ın türsel insanı, Arendt için bir tür olarak insan olmaktan öte değildir.

> İlk bakışta bu ütopik bir amaç gibi görünmektedir ve Marx'ın öğretisindeki yegane ütopik unsur da budur. Marx'ın kendi ifadesiyle emekten kurtulmak, zorunluluktan kurtulmaktır ve son tahlilde tüketimden yani tam da insani yaşam durumunu oluşturan doğal metabolizmadan kurtulmak demektir. Ne var ki son on yılın gelişmeleri, özellikle de otomasyondaki ilerlemenin ortaya çıkardığı olasılıklar, dünün ütopyasının yarının gerçekliği durumuna gelip gelemeyeceği sorusuna yol açmaktadır (198-199).

Dünün ütopyası Arendt için işbölümünde gerçekleşen kendi döneminde tanıklık ettiği, yeni gelişmelerle çoktan bugünün toplumuna dönüşmüştür. Sanayi Devrimi'nin ardından gelen üretkenliğin ve bolluğun, işin (*work*) doğasını değiştirmesine bağlı olarak işbölümünün nitelikleri de değişmiştir. İş söz konusu olduğunda geçerli olan becerilerde uzmanlaşmaya dayalı işbölümü, modern toplumda giderek birbirinin yerine geçebilir emek güçlerinin toplamını ifade eder olmuştur. Emek gücünün kolektif ve bitip tükenmeyen bu niteliği, bireysel doğum ve ölümlerle kesintiye uğramaksızın, üretim ve tüketimin yaşamsal etkinlik döngüsünde topluma egemen olmasını sağlamıştır (189).

Arendt, Marx'ın ütopyasının tüm olumsuz sonuçlarıyla bugünkü toplumda yeşerdiğini anlatmak için üretkenliğin artışı ve tüketim toplumu ilişkisini değerlendirir. Üretimde artan otomasyon, Marx'ın hayal ettiğinin aksine özgürce gerçekleştirilecek etkinliklere fırsat vermektense tamamıyla tüketime adanmıştır. Boş zamanın tüketim merkezli yeniden yapılanışına dikkat çeken Arendt'e göre (202-203) emeğin üretkenliğindeki artış, "şeylerin neredeyse ortaya çıktıkları hızla ıskartaya çıkartıldıkları" bir tüketim toplumuna yol açmıştır. Hayatını kazanmakla ilgili işlerin dışında kalan diğer etkinlikler ise bugün hobi diye adlandırdığımız etkinliklerden ibarettir. Arendt'e göre (195) ilginç olan şudur ki Marx'ın, emeğin özgürleşiminin ardından serpilmesini umduğu üretim etkinliği ile çağımıza özgü bir etkinlik kategorisini ifade eden hobi, yakınlık benzerlik içindedir.

Arendt'in özellikle kendi yaşadığı dönemdeki son gelişmelere ilişkin gözlemlerini aktarırken başvurduğu otomasyon, tüketim kültürü ve hobi kavramları açıkça Fordist çağrışımları olan olgulardır. Nitekim Arendt de doğrudan montaj hattını, otomasyonla üretkenliğin artışının simgesi olarak ele alır. Otomasyonun geldiği noktayı değerlendirirken Arendt (222), montaj hattında çalışan emekçilerin, emek kuramcılarının savunduğunun aksine, "çalışmanın hazzı"nı hissetmekten çok uzak olduklarını belirtir. Marx'ın dinde olduğuna inandığı "halkın afyonu"nun aslında emek ve zorunluluktan kesin bir kurtuluş umudunda barındığını söylerken (198) komünist idealdeki "şeylerin yönetimi"ne geçişin Fordist üretimde kendini çoktan açığa vurduğu düşüncesini yineler.

Arendt'in Marx eleştirisi, onun tam da en devrimci bulduğu ifadesinde somutlaşan yaklaşımıyla bağlantılıdır. Arendt, Marx'ın hem modern toplumun mantığını açıklayacak düşünsel araçları sunmasını takdir eder hem de modern toplumu bu araçlarla açıklamasını eleştirir. Bir yandan Marx'ın olguları kavrayışını ve olgulara sadakatini överken (166) diğer yandan bu olguların dayattığı bakış açısını benimsemesini yargılar. Marx'ın öngörülerinin hakkını teslim eder ama bu öngörülerin devrimci bir içerikten yoksun olduğunu ileri sürer. Marx'ın filozofların dünyayı değiştirme çağrısında totaliter ögeler bulurken onun özgürleşmiş insanlık idealinin bugünkü tüketim toplumu koşulları altında gerçekleşecek kadar ütopyadan yoksun olduğunu ileri sürer.

Arendt ve emeğin merkezîliği

Marx'ın emek anlayışı, şüphesiz onun kapitalizme ve kapitalizm sonrası topluma dair çözümlemeleri açısından son derece önemlidir. Arendt'in Marx eleştirisi, onun bir yandan emeğin ebedi zorunluluğa tabi olduğunu söylerken diğer yandan emeğin var olmadığı bir toplum ütopyası kurduğu savıyla ilişkilidir. Başka bir deyişle Arendt, Marx'ta emeğin sonunu (*la fin du travail/the end of politics*) arzulayan bir düşünür görür. Bu yaklaşımıyla Arendt, emeğin siyasal anlamını sorgulamak anlamında bugün güncelliğini koruyan emeğin merkezîliği (*centralité du travail/centrality of labor*) tartışmasında, özellikle bu merkezîliği reddedenler tarafından sıkça başvurulan bir düşünür olarak karşımıza çıkar.

Emeğin merkezîliğini ya da merkezî olmadığını savunmak, güncel kapitalizm çözümlemeleri açısından oldukça belirleyicidir. Emeğin merkezîliği savı, Marx'ın emek kavrayışını temel alarak toplumsal örgütlenmenin, bireysel ve kolektif yaşamın başat unsurunun emek olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşım, Marx'ın çeşitli yerlerdeki emeğe ilişkin yorumlarını temel alır: *Alman İdeolojisi*'nde (2010a: 31) insanları hayvanlardan ayıran temel özelliğin kendi üretim araçlarını yapabilmesi olduğu ifadesi ya da *Grundrisse*'de (1973: 534) emeği kendini gerçekleştirme, öznenin nesneleşmesi ve gerçek özgürlüğün eylemi olarak belirtmesi ya da *Kapital I*'de (2016: 181) emeği insanın doğa ile arasında madde alışverişini kendi çabasıyla yürütüp denetlediği süreç olarak nitelemesi gibi... Emeğin merkezîliğini savunanları, homojen bir yaklaşımın parçaları olarak görmek zordur. Bu yaklaşımı savunanlar arasında antropolojik bir emek anlayışını benimseyenler[9] olduğu gibi tarihsel bir emek anlayışını[10] öne çıkaran-

9 Marx'ın emeği sadece kapitalizme özgü tarihsel koşullar altında değil, antropolojik olarak da toplumların merkezî unsuru olarak kavradığını ileri süren yaklaşım. Antropolojik bir kategori olarak emekten yola çıkan Marksist bir çalışma için bkz. (Bidet J., 1995)

10 Moishe Postone (1993), Marx'ın kapitalizmi emek açısından eleştirmediğini ama kapitalist koşullar altında beliren emeği eleştirdiğini ileri sürerken Marx'ta tarih-üstü bir emek kavrayışı görenlere karşı çıkar. Antoine Artous da (2003) Marx'ın emeği doğal ve tarih-üstü bir kategori olarak kullanmadığını ama kapitalizme özgü üretim ilişkileri içinde, toplumsal olarak inşa edilmiş bir kategori olarak anladığını savunur.

lar da vardır. Emeğin merkezîliğini kapitalizm sonrası toplumda ortadan kaldırılması gerekli bir olgu olarak görenlerin yanı sıra günümüzdeki tahakküm biçimleriyle mücadelenin ve yeni toplumda özgürleşmiş ve demokratik örgütlenmenin kaynağı olarak gören yaklaşımları da sayabiliriz.[11]

Emeğin merkezîliği savına temel oluşturan tüm düşünsel kaynaklar ve olgular, aynı zamanda emeğin merkezî olduğunu reddeden yaklaşımın da dayanak noktalarını oluşturur. Emeğin merkezî olmadığı görüşü, özgürleşim arayışında emeğin dönüşümü yerine emek-dışı alanlara yönelen arayışlar tarafından benimsenir. Habermas'ın izinde, kapitalist mantık ve araçsal akıl tarafından ele geçirilmiş olduğu ileri sürülen emeğin, bir özgürleşim arayışının merkezinde bulunamayacağı görüşü (Méda, 2010: 58), insani gelişim olanaklarını başka alanlarda aramayı beraberinde getirir. Dolayısıyla çalışma saatlerini azaltıp herkese daha nitelikli iş ya da herkese garanti bir gelir öngören yaklaşımlar, bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu savın önde gelen savunucularından André Gorz'un (1988) terimleriyle söylersek emek etkinliği, her zaman kendinden başka bir amaç için gerçekleştirildiğinden heteronom bir alanı işaret eder. Öte yanda kendinde amacı olan özgür etkinlikler, otonom bir alanda varlık gösterir. Böylece kaçınılmaz olarak yabancılaştırıcı ve kendisinden özgürleşmenin mümkün olmadığı heteronom emek alanına karşı otonom alan, insani gelişimin asıl kaynağı olarak tasarlanır. Emekten kaynaklanan kaçınılmaz yabancılaşma, ancak kişilerin serbestçe seçtikleri diğer etkinliklerden oluşan bu özerk alanda telafi edilebilir. Gorz'la aynı kuramsal çerçeveyi paylaşan Dominique Méda da (2001: 28) modernitede emeğin kaçınılmazlığını ve yaşamın diğer alanlarından ayrılığını vurgular. Marx'ın *1844 El Yazmaları*'nda açıkladığı gibi insanın kendini ifade edebilmesinin tek yolu olarak sunulan bir emek anlayışı, sadece bir mübadele toplumu olma riski barındırır ki burada artık ne siyasete ne de başka bir toplumsal ilişkiye yer kalır (Méda, 2001: 29; Méda, 2010: 59). Hatta emeğin merkezîliğini savunmak, normatif açıdan bakıldığında sanayi zihniyetinin doğurduğu tahakkümü haklı çıkarmaya hizmet edebilir (Deranty, 2013: 19).[12]

---

11 Postone (1993), emeğin yalnızca kapitalizmde toplumsal olarak aracılık sağlayan bir etkinlik olarak ortaya çıktığını ve bu nedenle kapitalizmde emeğin merkezî bir rol oynadığını vurgular. Dolayısıyla Postone'a göre kapitalizm sonrası toplumda, toplumsal ilişkileri düzenleyen unsurlar doğabildiği ölçüde emek, kapitalizmde merkezî konumunu yitirecektir. Emmanuel Renault (2011; 2016) ve Jean Philippe Deranty (2013) ise Marx'ta emeğin farklı boyutlarıyla kullanıldığına dikkat çekerek emek sürecindeki deneyimlerin hem emek-dışı alanların hem de emeğin kendisinin özgürleşimi (*travail émancipé*) için bir mücadele kaynağı olduğunu savunurlar. Bu çalışmaya sonuncu yaklaşım kılavuzluk eder.

12 Emeğin merkezîliği savına karşı çıkanlar özellikle sanayileşmenin kadınlar üzerindeki tahakkümünü kırmanın koşulunun da buradan geçtiğine inanırlar. Bir yandan çalışma hayatına katılırken ev işlerini hâlâ çoğunlukla kadınların sürdürüyor olmasını modern sanayileşme mantığına bağlayan bu bakış, kadınların ev işi yükünden kurtulmalarının kadınlar ve erkekler için daha kısa çalışma saatleriyle mümkün olduğunu savunurlar. Böylece çocuk bakımından tüm ev işlerine kadar kadınlar ve erkekler ailevi, bireysel, toplumsal ve meslekî yaşamlarına eşit oranda vakit ayırabileceklerdir (Méda, 2001: 33). Kadınlar modernite öncesinde sadece hane içinde tahakküm altındayken moderniteyle birlikte ve kapitalist üretim ilişkileri içinde kamusal alanda da

Arendt,'in emeğin merkezîliği savına karşı geliştirilen yaklaşımlarda temel kabul edilmesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan ilki şüphesiz, Arendt'in emeği diğer insani etkinliklerden ayrı ve yaşamsal zorunluluklar alanına ait olması nedeniyle özgür etkinliğe karşıt olarak tanımladığı kuramsal çerçevesidir. Heteronom-otonom alan karşıtlığında yankılanan bu görüş, emeğin sadece kapitalizmde aldığı yabancılaştırıcı biçim nedeniyle değil, zorunluluk karşılamaya yönelik kendinden başka bir amaca bağımlı niteliği nedeniyle de toplumsal örgütlenmenin merkezi olamayacağını kabul eder (Méda, 2010: 67). Onun için insanları sürekli kurban olarak gören emeğin merkezîliği savı ya da emek felsefesinin yerini bir etkinlik felsefesinin alması gerektiği savunulur (Méda, 2001: 22). Bu öneride aslında, çeşitli hobilerin herkes tarafından ulaşılabilir olması fikri öne çıkar. Gorz'un (1988: 116) deyimiyle insani gelişimin kaynağı emek değil, emeğe adanmış zamanın herkes için kısaltılarak meslekî olmayan etkinliklerin herkes için ulaşılabilir olduğu bir işbölümü düzenlemesidir.

Bu kuramsal yakınlığı mümkün kılan ikinci nedense daha çok kuramların geliştirildiği bağlama ilişkindir. Arendt'in modernite eleştirisi, sadece insanlara değil, insanlık durumunun kendisine kasteden totaliter felaketi anlama çabasıyla yakından ilişkilidir. Arendt'in emek eleştirisi, güçlü toplumsal sonuçları olan Fordist üretimdeki gelişmeler doğrultusunda şekillenmiştir. Üretimdeki akılcılığın ulaştığı bir zirve olarak sol içinde dahi olumlu karşılanan Fordist üretim, Arendt'in yeryüzünün yasası olarak gördüğü çoğulluğa tamamen aykırıdır. Fordizm'in temel özelliklerinden olan bant işçilerinin birbirinin yerine geçebilir olmaları, totaliter felaketlerin kamp uygulamalarında insanların gereksiz kılınmasıyla benzer bir mantığı sergiler. Fordist üretim tekniğinin yükselişiyle siyasal eylemin zemini olan ortak dünyanın yitimi arasındaki bu koşutluk, Arendt'in siyaset kuramını başlı başına emek, iş ve eyleme özgü alanların ayrımları üzerinden kurmasını koşullandırmıştır. Taylorizm'in bilimsel ilkeleri doğrultusunda emeğin akılcı ve ortaklaşa örgütlenişi önemli bir gelişme olarak selamlanırken Arendt, bunu emekten özgürleşme ütopyasının toplumu daha da çok emek sürecine batırmasının kanıtı olarak okumuştur. Sosyal demokrasi politikalarıyla desteklenen Fordizm boyunca, solun emek eleştirisi yerine ücretle sağlanan telafilere odaklanması (Renault, 2016: 160-161), Marksist ütopyanın otomasyonun sağlayacaklarıyla sınırlı olduğu görüşünü pekiştirmiştir.[13]

---

sömürülmeye başlamışlardır. Fakat bu dönüşüm sadece emeğin yapısal dönüşümü (işbölümü, çalışma saatleri vs.) ile açıklanamaz, ataerki ve modernitenin birbirine eklemlenmesi ile açıklanabilir. Dolayısıyla çalışma saatlerinin kısalmasıyla ev içi iş yükünün kadın ve erkekler arasında kendiliğinden ortaklaşa üstleneceğini düşünmek, ataerkiye dair oldukça naif bir yaklaşım olur. Ataerki ve emek üzerindeki tahakküm, birbirinden ayrı fakat bir arada mücadele edilmesi gereken bağlantılı iki yapıdır.

13 Arendt *İnsanlık Durumu*'nda (2013: 222), Ford fabrikasında on dokuzuncu yüzyılda yapılan araştırmalara gönderme yaparak işçilerin, makinelerin ritmine uyum sağlaması gereken yeknesak işleri tercih ettiğini yazar. Arendt bu tercihin sebebinin kimilerinin savunduğunun aksine çalışmaktan duyulan haz değil, bu işlerin daha az dikkat gerektirmelerinin rol oynadığını belirtir.

Emek ve siyaset kuramının birbirinden ayrılışı ve çoğu zaman birbirine karşıt hale gelişi, Fordizm'i takip eden ve neoliberalizmle ilişkilendirdiğimiz bir dizi yeni gelişmeyle daha da belirginleşmiştir. Bilgi teknolojilerinin gelişimi, hizmet sektörünün yükselişi, güvencesiz ve esnek çalışma ve cinsiyetlerarası işbölümünün yeni koşullar altında yeniden üretilmesi, emek sürecinde oldukça önemli değişiklikler yaratmıştır. İşbölümünü derinden etkileyen bu değişikliklere performansa ve bireysel projeciliğe dayalı yeni bir yönetim zihniyetinin eşlik etmesi, çoğu zaman kendisine karşı mücadele edilecek ana hedef durumuna gelir. Neoliberalizmin ötesinde daha iyi bir dünya umudu, emeğin demokratik örgütlenmesinden çok emek-dışı alanların insani gelişim için yeniden düzenlenmesi üzerine kurulu hale gelmiştir (152-153). Emek sürecindeki son gelişmeler, emekten kurtulmanın mümkün olmadığının tarihsel kanıtları olarak yorumlanırken Arendt'in siyaset kuramı, emeği bir kenara bırakan özgürleşim arayışlarıyla buluşur.

Emeğin merkezîliğini savunan ve reddedenlere dair daha kapsamlı bir tartışmaya bu çalışmanın sınırları içinde yer olmasa da bunlardan ilkinin Marx'a, ikincisinin ise Arendt'e dayandırıldığını görüyoruz. Bu çalışmada benimsenen şekliyle emeğin merkezîliği savı, bugünkü toplumun analizini bir dönüşümün zemini olarak yorumlamaya izin veren kuramsal bir çerçeve sunar. Bu çerçeve, bugünkü toplumda yaşanan olumsuz deneyimleri kapitalizm sonrası bir toplum ütopyasının gerçekçi dayanakları olarak görmeyi mümkün kılar (Renault, 2014). Emeğin merkezî olmadığı görüşü ise baştan böyle bir düşünsel ve pratik çerçeveyi reddeder. Bu yaklaşımın günümüzdeki savunucuları, emeğe dayalı ve özgürlüğe dayalı etkinliklerin karşıtlığını yinelerken emeğin zorunlu niteliğini tüm olumsuz yanlarıyla kabul eder. Bugünkü toplumla sınırlı tutulan çözümlemelerde emeğin kapitalist üretim ilişkileri altındaki yabancılaştırıcı niteliği bir kader gibi görülür. Bu nedenle çalışmanın olumsuz yönlerini azaltıp yaşamın diğer alanlarını zenginleştirecek projeler savunulur. Arendt, sadece emeği diğer insani etkinliklerden ayıran kuramsal bakışıyla değil, çözümlemelerinin modernite eleştirisine odaklanması ve bununla sınırlı kalmasıyla da emeğin merkezîliğinin reddine kaynaklık eder. Güçlü bir modernite eleştirisi getirmesine rağmen Arendt'te bugünkü toplumdan yarınki topluma doğru bir dönüşüm ufkuna rastlanmaz. Arendt, tarihte ve tanıklık ettiği çağda insanların birlikte ve uyum içinde eyleme kapasitelerini sergiledikleri özgün siyasal eylemleri her zaman selamlamıştır. Fakat bunlara dönüştürücü niteliğini veren mücadele ve direniş boyutlarını tutarlı bir şekilde çözümlemesinin dışında tutmuştur (Ünlü Gök, 2017: 103).

Söz konusu kuramsal ve yöntemsel yakınlığa rağmen, Arendt'in kapitalizmde emeğin yabancılaştırıcı yönlerini başka etkinliklerde telafi etmeye çalışan yaklaşımlardan daha güçlü bir modern emek eleştirisi barındırdığının altını çizmek gerekir. Arendt'in emek ve iş arasında yaptığı ayrım, üretimde otomasyona dayalı Fordist kolektifleşmenin insani olmayan sonuçlarını görmesini sağlamıştır. Arendt, modern toplumun diğer insani yetileri neredeyse ortadan kaldıracak ölçüde

emek sürecine battığını görmüş, emeğin kapitalist koşullar altındaki bu egemenliğiyle hiçbir zaman barışmamıştır. Marx'tan farklı olarak Arendt, bu sorunu emeğin kapitalist tahakküm altında bulunması olarak değil, kamusal alanın emek zihniyeti tarafından kuşatılması olarak dile getirmiştir. Eylemi bir sorun çözme biçimi olarak değil, her ne biçimde, neye karşı ya da ne için olursa olsun birlikte ve uyum içinde eyleme (*to act together and in concert*) kapasitemizin gerçekleşmesi olarak görmüştür. Arendt'in, Marx'ın ütopyasının kapitalist sanayileşme mantığı için öngörülebilir bir geleceğin ötesine geçemediği şikâyetini onun da aslında emeğe dair bir ütopya arayışında olduğunun kanıtı olarak yorumlayabiliriz. Ne de olsa daha önce görülmemiş bir üretkenliğe ulaşan modern toplumun, özel ve kamusal tüm alanları tüketim kültürü içinde soğurması Arendt'in başlıca sorunsalıdır. Şimdi Arendt'in eleştirileri doğrultusunda Marx'ın ütopyasını daha yakından inceleyebilir, bu ütopyanın emekten tümüyle kurtulmak mı yoksa emeği başka bir dönüşümün kaldıracı yapmak mı olduğu sorusuna yanıt arayabiliriz.

Serbest zaman mı, özgürleşmiş emek mi?

Marx özellikle geniş ölçekli sanayileşme sonrası sermaye ve emek ilişkisini incelediği bazı yerlerde serbest zaman ve emek zaman arasında ayrıma gider.[14] Örneğin "[b]ireyselliğin özgür gelişmesi artık [geniş ölçekli sanayi ile birlikte] artı-emek sağlamak için gerekli emek zamanının azaltılmasına değil, bireylerin hepsinin sanatsal, bilimsel vb. gelişmesine uygun düşen serbest zamanın ve araçların yaratılmasına olanak sağlayan toplumun gerekli emeğinin en az düzeye indirilmesine bağlıdır" (2013: 163)[15] derken Marx, söz konusu karşıtlığı öne çıkarır. Ricardo'nun "zenginlik serbest zamandır" sözünü tartıştığı yerde, emek zamanın aksine serbest zamanın doğal bir zorunluluk ya da toplumsal bir görev olarak dışsal bir dayatma doğrultusunda gerçekleştirilmeyen etkinliklerle ilişkili olduğunu söyler (2010b: 391). Arendt ise Marx'ın emek merkezli serbest zaman ve kendini gerçekleştirme anlayışının, modern koşullarda tüketim toplumu biçiminde açığa çıktığını ileri sürer:

> Marx'a ve muhtelif işçi hareketlerinin önde gelen simalarına esin kaynağı olan –özgür zamanın, sonunda insanları zorunluluktan kurtaracağı ve *animal laborans*'ı üretken kılacağı– umudu, emek gücünün de, başka herhangi bir enerji gibi asla kaybol-

14 Melda Yaman makalesinde (2017), Marx'ın emek ve serbest zamana dair yazılarını yorumlar. Bu çalışmada Yaman, emeğin merkezîliği tartışmasına yer vermemekle birlikte, merkezîlik tezini paylaşırcasına zamanın örgütlenmesinin sadece kapitalist toplum için değil, komünist toplum için de temel bir konu olduğunu savunur. Dolayısıyla Yaman'ın emek, zorunluluk ve kendini gerçekleştirme ilişkisine dair benimsediği genel çerçeveyi paylaşıyorum. Öte yandan özgürleşmiş emeğin bulunduğu bir toplum için serbest zaman-çalışma zamanı şeklindeki ikiliği sürdürmeyi uygun bulmuyorum. Bu nedenle emeğin merkezîliği tartışmasını da göz önünde bulundurarak "özgürleşmiş emek" kavramını Yaman'ın komünist toplum için kullandığı "herkese serbest zaman"a tercih ediyorum.

15 Çeviri, İngilizcesi (Marx, 1973: 625) ile kıyaslanarak tarafımdan değiştirildi.

> mayacağını, dolayısıyla yaşamın angaryaları içinde harcanıp tüketilmediğinde otomatik olarak, "daha ulvi" başka etkinlikleri besleyeceğini varsayan mekanik bir felsefenin yanılsamasına dayanmaktadır. Marx'ta bu umuda yön veren model, insan emeğinin üretkenliğinde meydana gelen muazzam artışın da yardımıyla gelecekte varlığını sürdürmek için kölelerine gerek duymayacak, aksine herkes için bir gerçeklik halini alacak olan, Perikles'in Atinası'ydı. Marx'tan yüz yıl sonra bu mantığın ne kadar yanıltıcı olduğunu gördük; *animal laborans*'ın boş zamanı tüketim dışında başka bir şeyle geçmemektedir ve boş zamanı çoğaldıkça açgözlülüğü de artmakta, iştahı bilenmektedir. Bu iştahının, tüketimin bundan böyle zorunluluklarla sınırlı olmaktan çıkıp tam tersine yaşamın zaruri olmayan yanları üzerinde yoğunlaşarak incelmesi, toplumun karakterini değiştirmediği gibi, sonunda dünyadaki hiçbir nesnenin kendisini tüketilmekten, dolayısıyla yok olmaktan kurtaramaması gibi ciddi bir tehlike de taşımaktadır (Arendt, 2013: 201).

Gorz da (1988: 206) aynı Arendt gibi Marx'ın özgürleşimi Antik Yunan kategorileri üzerinden hayal ettiğini söylerken sanayileşmiş ülkelerde emek zamanın azalmasının, Marx'ın öngördüğü şekliyle bireysel kapasitenin gelişmesine katkı sağlamadığını belirtir. Toplumsal olarak üretilmiş zenginlikten herkesin daha çok pay almasının, ancak ve ancak herkes için (toplumun tüm kesimleri) emek zamanın azaltılıp nitelikli işlerin herkes için ulaşılabilir kılınmasıyla mümkün olduğunda ısrarcıdır. Dolayısıyla özgürleşime, emek zamanın tahakküm altındaki niteliği değişmeksizin azaltılıp yaratıcı alanlardaki etkinliklere daha çok zaman ayrılmasıyla ulaşılabileceği ileri sürülür. Emeğin niteliğini bir kenara koyup çalışma saatlerini kısaltarak kendini gerçekleştirme arayışının peşine düşme yaklaşımı, zorunluluk ve özgürlük alanına giren etkinlikleri etkileşimsiz iki ayrı alan olarak görmeyi sürdürür.

Bu yorumlarda Marx'ın serbest zaman ve kendini gerçekleştirme anlayışının ona atfedilen tutarsızlık çerçevesinde yorumlandığını görüyoruz. Marx'ın tutarsızlığı olarak okunagelen düşünce, onun emek ve özgürleşim ilişkisinin tek boyutlu kavranışıyla ilgilidir. Özgürleşim arayışında emeğin merkezî konumu, sadece emekten özgürleşmek (*émancipation de travail*) olarak kavranırken özgürleşmiş emek (*travail émancipé*) vurgusu tamamıyla göz ardı edilir. Marx, kimi yerlerde aksini söylüyor gibi görünmekle birlikte bütünlüklü bir çözümlemede komünizmi emekten özgürleşmek olarak değil, özgürleşmiş emeğin var olacağı bir düzen olarak niteler (Renault, 2014: 9). Emmanuel Renault (38), Marx'ın komünizmi pek çok şeyin; sınıfların, sınıf mücadelesinin, toplumsal ilişkilerin, ideolojinin, devletin ve siyasetin sonuyla tanımladığını ama hiçbir şekilde emeğin sonuyla tanımlamadığını belirtir. Marx, özgür etkinliğin mümkün olacağı komünist toplumda bile zorunluluk ve özgürlük alanları ayrımının süreceğini şöyle ifade eder (Marx, 2015: 806-807, abç):[16]

16 Melda Yaman da (2017: 478-486) emeğin, komünist toplumda o zamana kadarki özgür olmayan niteliğinden kurtularak "insanların kendini gerçekleştirmesine elverişli, üretken, alabildiğine özgür bir çalışma biçimi" olacağını aynı pasajın bir kısmını alıntılayarak tartışır.

> Özgürlük dünyası, gerçekte, ancak, zorunlulukla ve dışsal amaca uygunlukla belirlenen çalışmanın son bulduğu yerde başlar; yani, konunun doğası gereği, gerçek maddi üretim alanının ötesinde yer alır. İlkel insan, gereksinimlerini karşılamak, yaşamını korumak ve yeniden üretmek için nasıl doğayla boğuşmak zorundaysa, *uygar insan da aynısını ve tüm toplum biçimlerinde ve olası tüm üretim tarzlarında yapmak zorundadır*. [...] Bu alandaki özgürlük [zorunluluklar alanındaki], yalnızca, toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, kör bir güç olarak doğa tarafından hükmedilmek yerine, doğayla olan bu alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenlemeleri, onu kendi ortak denetimleri altına sokmaları (ve bunu, en az çaba harcayarak ve kendi insan doğalarına en yaraşır ve en uygun koşullar altında yapmaları) olabilir. Ama bu, her zaman, bir zorunluluk dünyası olarak kalır. Bunun ötesine geçildiğinde, insan gücünün kendi başına bir amaç olan gelişmesi, gerçek özgürlük dünyası başlar; *ama bu da, ancak, kendi temeli olan zorunluluk dünyası üzerinde çiçeklenebilir*.

Bu ifadede Marx, özgürlükler alanının, temeli emek olan zorunluluklar alanı ortadan kalktığında başlayacağını söyler. Fakat devamında, özgürlükler alanının ancak zorunluluklar alanını temel alarak filizlenebileceğini belirtir. Bu, zorunlulukların ortadan kalkması değil ama emeğin niteliğinin herhangi bir sınıfın tahakkümünden kurtulmakla tümüyle değişeceği anlamına gelir. 1861-1863 defterlerinde Marx (2010b: 391), emek zamanın kısalmasını emeğin sınıf tahakkümü altındaki karakterinin tümüyle değişip özgür bir karakter kazanmasından ayrı düşünmediğini açıkça ifade eder. Yaşamın devamı için gerekli olan zorunluluklar, komünizm öncesi toplumlarda olduğu gibi üretici güçleri gerileten nitelikte olmayacaktır. Aynı şekilde özgürleşmiş emeğin var olduğu toplum, Antik Yunan'daki gibi toplumun bir kesiminin zorunluluk işlerine koşulmasına borçlu da olmayacaktır. Tüm bunların ötesinde komünizme atfedilen özgürleşmiş emek, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde de (2010c: 87) belirtildiği üzere Antik Yunan kategorilerini aşarcasına "bireyin işbölümüne kölece boyun eğişinin ve böylece zihin emeği ile kol emeği arasındaki karşıtlığın ortadan kalkması"yla mümkündür. Özgürleşmiş yaşama sadece çalışma saatlerini kısaltarak farklı etkinlik alanlarına zaman yaratmakla ulaşılamaz. Emek zamanı azaltma gerekliliği, özgürleşmiş emek gereksiniminden ayrı düşünülemez (Renault, 2014: 44).

Bu yaklaşım, Marx'ın (2016: 183, 318) emeği, alet yapan hayvanın (*toolmaking animal*) temel antropolojik özelliği olarak tanımlamasıyla da koşuttur. Emeğin merkezîliği tartışması sıklıkla emeğin tarihsel bir inşa mı yoksa insan doğasına özgü bir boyut mu olduğu konusunda düğümlenir. Marx'ın (187) emekle ilgili aşağıdaki ifadesi Arendt'in Marx'ı, insanı *animal laborans* olarak tanımladığı iddiasını tartışmak için önemli bir kalkış noktası sunar:

> Basit ve soyut unsurlarıyla göstermiş bulunduğumuz emek süreci, kullanım değerleri üretimine, doğanın ürünlerine insan ihtiyaçları için el konmasına yönelik, insanla doğa arasındaki madde alışverişinin genel koşulu olan, insan hayatının değişmez do-

> ğal koşulunu oluşturan ve dolayısıyla bu hayatın bütün biçimlerinden bağımsız, daha doğrusu, onun tüm toplum biçimlerinde aynı olan, amaçlı faaliyettir.

Buradan ve "uygar insan da aynısını [doğayla boğuşmak] ve tüm toplum biçimlerinde ve olası tüm üretim tarzlarında yapmak zorundadır" ifadesinden yola çıkarak Marx'ın emeği antropolojik bir nitelik olarak gördüğünü doğrulayabiliriz. Fakat bu, emeğin koşullarının toplumsal biçimlere göre değişmediği anlamına gelmez. Çağımızın ürünü olan emeğin kendisi değil, genel olarak emek (soyut emek) kavramıdır (Renault, 2011: 24). Bertell Ollman'ı (2012) izleyerek bunu, Marx'ın doğal ve türsel insan arasında yaptığı ayrım doğrultusunda açıklayabiliriz. Doğal varlık olarak insan, türüne özgü her şeyden soyutlanmış insan hayvandır. Doğal varlık olarak insanın doğal güçleri, dürtüler ve eğilimler şeklinde açığa çıkar. Türsel varlık olarak insan ise insanın kendisinin bilincinde olması ve kendi amaçları peşinden koşan etkin birey olmasını ifade eder (Ollman, 2012: 146). Fakat Ollman'ın (149) dikkat çektiği gibi bu ikisi arasındaki ayrım analitik bir ayrımdır ve ilişkisel düşünülmelidir. Doğal güçler ve türsel güçler birbirinden ayrılmaz, hatta ilki, ikincisinin temeli olarak iş görür. Marx, yaşamsal zorunlulukların dahi insani bir şekilde gerçekleşebileceğini vurgular (Weisman, 2014: 73). Dolayısıyla Arendt'in Marx'ı, insanı *animal laborans*'a indirgemekle eleştirmesi doğal ve türsel insan kavramları arasındaki ilişkiselliği göz ardı eden ve aceleci bir yargıdır (65).[17] Arendt *animal laborans*'ta siyaset için gerekli çoğulluk durumundan tecrit edilmiş yalnız insanı görür. Oysa Marx'ın kendini gerçekleştirme olarak anladığı özgürlük, insani potansiyellerin kısıtlanmasını değil, birey ve toplumun karşılıklı etkileşim içinde sürekli gelişmesini öngörür (73). Marx'ın emek ve özgürlükle ilgili temel sorunsalı, Arendt'in ileri sürdüğünün aksine emeğin sona erdirilmesi değil, insanın türsel özellikleriyle yaşam etkinliği olarak çalışması arasındaki uçurumun kapatılmasıdır.

Arendt, modern toplumda emeğin tüm alanları içine alacak ölçüde genişlemesinin insanlık durumunu ortadan kaldırabilecek etkilerini ortaya koyar ama bunun çözümünü emeğin tahakküm altındaki niteliğini değiştirmekle mümkün olacağını kabul etmez. Arendt, Marx'ın aksine, özgürleşmiş yaşamı özgürleşmiş emekten ayrı (Renault, 2016: 159) düşündüğü için onun komünist topluma atfettiği özellikleri, bugünün dünyasında görür. İnsanın üretici etkinliği olan çalışma, onu çevreleyen pek çok koşula bağlı olduğundan her zaman özsel güçleri daha ileriye taşımaz. Kapitalizm, üretici etkinliğin özsel güçleri gerilettiği koşulların bir örneği olarak yorumlanabilir (Ollman, 2012: 172). Aynı bağlamda

17 Weisman (2014: 72), Marx'ın emek kavramının Arendt'in emek, iş ve eylem şeklindeki üçayaklı etkinlik kategorisine tam anlamıyla oturmadığını belirtir. Marx Arendt'teki emek ve iş ayrımına denk düşmeyen; onun yerine daha çok hem emek hem de iş anlamlarına gelen ve zihinsel üretimi de kapsayan *arbeit* sözcüğünü kullanır. Bu nedenle Weisman, Marx'ı basit ve mekanik bir şekilde Arendt'in kategorilerine çevirmenin hem Marx'ı hem de Arendt'i olduklarından daha azına indirgemeye yol açacağını belirtir.

Arendt'in tanıklık ettiği Fordist üretkenlik de insanın üretici güçlerini geliştirmekten çok uzakta, tam da Arendt'in dediği gibi tüketim kültürünün egemenliği altındadır. Öyleyse üretkenliğin artışından otomatik olarak özsel güçleri ilerlettiği sonucunu çıkarmadıkça toplumsallaşmış insanlığı bugünkü toplumda görmek mümkün değildir.

Arendt'in, Marx'ın komünist toplumda var olacağını ileri sürdüğü yaratıcı etkinlikleri, çağımızda hobi diye adlandırılan etkinliklerle özdeşleştirmesi, emeğin el konulmuş niteliğinin asla değişmeyeceği varsayımından kaynaklanır. Oysa hobi, el konulmuş emek zamandan arta kalan bir serbest zaman etkinliğidir ve emek gücünün kendini tazeleyerek yeniden üretmesini amaçlar. Dolayısıyla hobi, kapitalist tahakküm altındaki emek zaman sistemi içerisindeki bir etkinliktir ve bu nedenle de özgürleşmiş emeğin var olduğu bir etkinliği açıklamaktan yoksundur. Ollman'ın (166-175) işaret ettiği gibi Marx'ın, etkinlik, çalışma ve yaratıcılığı geçişli bir şekilde kullandığı hatırlanmalıdır. Bunun anlamı, bu kavramlar arasında fark olmadığı değil, ancak komünizmde bütün etkinlik ve işlerin olabildiğince yaratıcı olabileceğidir. Dolayısıyla Milton'un *Paradise Lost*'u üretmesiyle ipekböceğinin ipek üretmesindeki mantığın aynı olması, insanı en az insani yanıyla tanımlamak ya da yaratıcılığı emeğe indirgemekten çok, yaratıcı etkinliğin insanın doğasında bulunduğunu vurgulamaktır (173).

Arendt'in komünizme atfedilen özellikler içerisinde şimdiden bugünde bulunduğunu ileri sürdüğü, Marksist siyaset kavrayışı açısından üzerinde en çok durulması gereken nokta, siyasetin "şeylerin yönetimi" haline gelmiş olmasıdır. Engels (2010: 268), *Anti-Dühring*'de "insanlara hükümet etmenin yerini şeylerin yönetimi"nin alacağı şeklindeki ifadesini Saint Simon'dan almıştır ve devletin sönümlemesi fikri çerçevesinde benimsemiştir. Burada Arendt'in güçlü şekilde karşı çıktığı, siyasetin gelecekte şeylerin ve üretim sürecinin yönetimi içerisinde yok olup gideceği düşüncesinin izleri vardır. Arendt'in "şeylerin yönetimine geçiş" ifadesinde sezinlediği tehlike, ortak yaşamın düzenlenmesinde siyasetin merkezîliğinin reddedilmesidir. Arendt bu reddi, *zoon politicon* ifadesinin toplumsal hayvan olarak yorumlanagelişinde de görür. Aristoteles'in insanı diğer canlılardan ayıracak kapasite olarak birlikte eyleme yetisini işaret eden "siyasal hayvan" kavramının toplumsal hayvan olarak yorumlanması, basit bir yanlışlıktan öte Antik Yunan'ın ardından Batı düşünce dünyasında siyasal eylemin gözden düşmüş olmasıyla ilgilidir. Marx'ta toplumsallık, insanın gereksinimleri doğrultusunda diğer insanlara olan bağımlılığı ile ilgili bir unsurdur. Başka bir deyişle toplumsallık, Arendt'in anladığı şekilde ortak dünyamızı düzenlenmek üzere birlikte eylemeyi değil, insanları birbirine bağlı kılan koşulu ifade eder. Dolayısıyla insanın toplumsal bir varlık olması, Arendt için insanlık durumunun en insani koşulu olmaktan çok uzaktır. Arendt için toplumsallık, siyasallığın aksine bir kapasiteyi değil, bir durumu gösterir. Şeylerin yönetimine geçiş ifadesi ise bu çerçevede Arendt için üretici güçler aracılığıyla ortak dünya-

yı mekanik bir biçimde düzenleme arzusunun ifadesidir. Arendt'in toplumsallaşmış insanlığı, bugünün otomasyona dayalı üretiminde görmesinde, siyasal ve toplumsal kavramları arasındaki bu karşıtlık yatar.

Marx'ın, siyaset kavramını birlikte eylemek ve ortak yaşamı birlikte düzenlemek anlamında kullanmadığı açıktır. Marx, siyasetin ya da siyasal devletin sonu dediğinde, kendi çağında çoktan şeylerin yönetimi haline dönüşmüş ve kurumsallaşmış siyaseti eleştirir. Rancière'in (2007: 23-34) deyimiyle burada eleştirilen siyaset değil, insanın insan üzerinde tahakkümünü ifade eden siyaset sanatıdır. Bu eleştiri, Arendt'in modern siyasete getirdiği eleştirilerin pek uzağına düşmez. Şüphesiz bunu doğrudan siyaset kavramını karşısına alarak yapması, birlikte eyleme yetisi yerine birbirine bağlı olma durumuna odaklanması onu siyaset kuramcısı yerine siyasetin sonunu savunan bir düşünür olarak görmeyi kolaylaştırır. Öte yandan bu, Marx'ın özgürleşim düşüncesinde birlikte ve uyum içinde eyleyişe yer olmadığı anlamı taşımaz. Nasıl ki özgürlük, zorunluluklar dünyası üzerinde yükseliyorsa siyasal eylem de toplumsallık durumundan kaynaklanan toplumsal ilişkiler evreni üzerinde yükselir. Pierre Dardot ve Christian Laval (2014: 16-17), siyasetin sonu ifadesinin ekonomi de dahil olmak üzere tüm alanlarda insanların kendi kendini yöneteceği, Aristoteles'in izinde "söz ve edimin ortaya konacağı" bir siyaset fikrini barındırdığını ileri sürerler. Benzer şekilde Renault da (2014) Marx'ın komünizmi emeğin sonuyla değil, siyasetin sonuyla tanımladığını belirtirken bunun emeği demokratik şekilde örgütlemeyi hedefleyen yeni bir siyaset anlayışını barındırdığını düşünür.

Emeğin özgürleştiği ve bu sayede yaratıcı etkinliğin gelişeceği toplum hayali, birlikte ve uyum içinde eylemin yeni biçimlerinin gelişmesi fikriyle tamamen uyumludur. Ne var ki emek ve siyaset kuramının giderek birbirinden ayrılması, emeğin toplumsal örgütlenişini, ortak yaşamın siyasal düzenlenişinin konusu olarak görmeyi reddetme sonucu doğurur. Emeği bir kenara koyan kamusal alanı zenginleştirme arayışları bu ayrımı pekiştirir. Neoliberalizm ve kapitalizmle mücadelede emeğin sonu ütopyası ya da emekten bağımsız bir siyasal onarım fikrinin öne çıkması (Renault, 2016: 160), emeğin kendi içinde hiyerarşiler üretmesine engel olamayacağı gibi siyasetin de birlikte eylemekten çok, yeni dışlama biçimleriyle şekillenmesinin önüne geçmekte yetersiz kalacaktır. Aynı şekilde emek mücadelesi, emeği sınıf tahakkümünden kurtarma mücadelesi olarak siyasal bir dile dökülmedikçe siyasal içeriğine kavuşamaz. Bununla amacım siyasi eylemin, emek ya da zorunlulukla ilgili konular etrafında şekillenmesi gerektiğini söylemek değil, emeği özgürleşim çerçevesinde siyasal bir kategori olarak düşünmenin birlikte eyleme kapasitemizi daha ileriye taşıyacağını belirtmektir. Siyaset şimdi ve burada olanla ilgiliyse pratikte olduğu gibi kuramda da emek mücadelesinden ayrı düşünülemez.

Sonuç

Arendt'in temel olarak emek kategorisinden yola çıkan Marx eleştirisi, siyaset kuramı ve emek kategorisinin bugünkü ilişkisine dair önemli bir kalkış noktası sunar. Arendt, Marx'ta çelişkili bir emek anlayışı görür: Marx, bir yandan emeği, insani yaşamın merkezine koyarken diğer yandan gelecek toplum ütopyasını emeğin bağlı olduğu zorunluluklar dünyasından kurtulmakla betimler. Arendt bunu, kuramsal bir çelişki olmanın ötesinde modern toplumlarda çoktandır belirmekte olan kamusal alanın yitimi ve en önemli insani kapasite olan siyasal eylemenin geri çekilişini doğrulayan, emek merkezli bir toplum yorumu olması itibarıyla eleştirir.

Bu eleştiri, çeşitli bireysel ve toplumsal alanlarda emeğin merkezî bir yer kapladığını ileri süren emeğin merkezîliği savına karşıt bir konumu ifade eder. Bu konumuyla Arendt, kapitalist üretim ilişkileri altındaki çağdaş toplumlarımızda yaşamın farklı alanlarını nitelikli hale getirmeye odaklı özgürleşim arayışları ve yine aynı koşullar altında daha zengin bir kamusal yaşamı hedefleyen arayışlar tarafından benimsenir.

Emeğin merkezî olmadığını ileri süren ve Arendt'ten beslenen bu sav, Marx'ın emek anlayışını yalnızca zorunluluktan özgürleşmek olarak kavrar. Böylece bir yandan emeğin sınıf tahakkümü altındaki niteliğini sorgulanmaz ve değişmez kabul eder, diğer yandan siyaseti belirli konular ve alanlarla sınırlayarak onun dönüştürücü potansiyelini masseder. Oysa emek, sadece birey toplum ilişkisi açısından değil, bu ilişki içerisinde şekillenen ve ona etki eden siyaset açısından da merkezi konumdadır.

Şüphesiz daha esnek bir emek örgütlenmesinin egemen olması, emek üzerindeki tahakkümü Sennett'in (2014) deyimiyle okunaksız kılar. Bu okunaksızlık, emek güçleri olarak bireylerin kendi sorunlarını siyasal bir dile tercüme etmelerini zorlaştıeıe. İşe ya da işsizliğe ilişkin kaygılar, sıklıkla ya kişinin kendisine ya da mesai arkadaşı/amir/yöneticisine yönelik psikolojik saptamalara sıkışır. Bireysel düzlemdeki bu okunaksızlık, kuramsal düzlemde de yankılanır. Çağdaş siyasal söylemin, emeği ve emeğe ilişkin sorunları başka sorunların içinde soğurarak gündeminden dışlaması, bunların yaşamdaki iç içeliğini kapsamaktan uzak, indirgenmiş bir çözümlemesini sunar. Şüphesiz emek sömürüsü, çağdaş toplumsal sorunların tamamını açıklayabilecek bir kavram değildir. Bu nedenle tanınma ve kimlik talepleri, çeşitli toplumsal sorunların siyasal dile tercüme edilmesinde oldukça önemlidir. Öte yandan yeni alanları ve olguları siyasallaştırırken bunların emek sorunsalıyla nasıl bir dolayım halinde bulunduğunu açıklamaya ihtiyacımız bulunur. Daha iyi bir dünya umudunun, insani gelişimin ve özgürleşimin emek-dışı alanlarda aranması gerektiği fikri, emeğin mevcut karakterini tümüyle kabullenen ve onu siyaset-dışılaştıran bir bakışa yol açar. Oysa kimlik ve tanınma taleplerinin varlığı, farklılıklarımızla siyaset yapabilme ya

da çoğulluğa dayalı bir kamusal alan arayışı, emek sorunsalını kuramsal olarak bir kenara bırakmayı hiçbir şekilde zorunlu kılmaz. Emek sorunsalı bir kenarda bırakıldıkça, bu arayışların ufku, neoliberal koşullar altında daha iyi yönetilmekle sınırlı kalır. Özgün siyasal eylem olarak ortak dünyayı ortaklaşa düzenleme girişiminin merkezine özgürleşmiş emeği koymak, hem yeni dayanışma biçimleriyle örülecek yeni bir siyaset anlayışının hem de sınıf tahakkümünden kurtulmuş özgür ve özgürleştirici bir emek anlayışının önünü açacaktır.

KAYNAKÇA

Arendt H. (1961) *Between Past and Future,* The Viking Press, New York [Türkçesi: *Geçmişle Gelecek Arasında: Siyasi Düşünce Konulu Altı Deneme*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim, İstanbul, 1996].

Arendt H. (1998) *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago [Türkçesi: *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim, İstanbul, 2003].

Arendt, H. (2005) *The Promise of Politics*, Schocken Books, New York.

Arendt, H. (2013) *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim, İstanbul.

Artous, A. (2003) *Travail et émancipation sociale*, Editions Syllepse, Paris.

Bidet, J. (1995) "Le travail fait époque" Bidet, J. ve Texier, J. (der.) *La crise du travail* içinde, PUF, Paris.

Bidet, J. ve Texier, J. der. (1995) *La crise du travail*, PUF, Paris.

Dardot, P. ve Laval, C. (2014) "Présentation du dossier 'Marx politique'", *Cités*, 59 Marx politique: 13-18.

Deranty, J.-P. (2013) "Cartographie critique des objections historicistes à la centralité du travail", *Travailler*, 2(30): 17-47.

Engels, F. (2010) *Marx & Engels Colleted Works*, Lawrence & Wishart, Digital Edition.

Gorz, A. (1988) *Métamorphose du travail, quête du sens: critique de la raison économique*, Galilée, Paris.

Haber, S. (2014) "Critique du capitalisme ou défense de la modernité? Un dilemme de la pensée politique", *Cités*, 59 Marx politique: 127-138.

Habermas, J. (1989) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society (1962)*, MIT Press, Cambridge, MA [Türkçesi: *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, İletişim, İstanbul, 2012].

Habermas, J. (2012) *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İletişim, İstanbul.

Kluge, A., & Negt, O. (2018) *Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru,* çev. Müge Atala, Nota Bene, İstanbul.

Marx, K. (1973) *Grundrisse*, Penguin Books, Marxists Internet Archieve [Türkçesi: *Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, İletişim, İstanbul, 2008].

Marx, K. (2013) *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri (İkinci Kitap)*, çev. Arif Gelen, Sol, Ankara.

Marx, K. (2015) *Kapital III*, çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, Yordam, İstanbul.

Marx, K. (2016) *Kapital I*, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, Yordam, İstanbul.

Marx, K. ve Engels, F. (2010a) *Marx & Engels Collected Works Vol. 5*, Lawrence & Wishart, Digital Edition.

Marx, K. ve Engels, F. (2010b) *Marx & Engels Collected Works Vol. 32*, Lawrence & Wishart, Digital Edition.

Marx, K. ve Engels, F. (2010c) *Marx & Engels Collected Works Vol. 24*, Lawrence & Wishart, Digital Edition.

Méda, D. (2001) "Centralité du travail, plein emploi de qualité et développement humain", *Cité*, 4(8): 21-33.

Méda, D. (2010) "Est-il possible de libérer le travail?", *Le philosophoire*, 2(34): 55-69.

Negt, O. ve Kluge, A. (1993) *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere (1972)*, Minnesota Press, Minneapolis.

Negt, O. ve Kluge, A. (2015) "'Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş" Özbek, M. (der.) *Kamusal Alan* içinde, Hil, İstanbul.

Ollman, B. (2012) *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Yordam, İstanbul.

Özbek, M. (2015) "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları" Özbek, M. (der.) *Kamusal Alan* içinde, Hil, İstanbul.

Özbek, M. der. (2015) *Kamusal Alan*, Hil, İstanbul.

Öztürk, Ö., Yaman, M. ve Narin, Ö. (2017) *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar*, SAV, İstanbul.

Pitkin, H. F. (1998) *The Attack of the Blob: Hannah Arendt's Concept of the Social*, The University of Chicago Press, Chicago, Londra.

Postone, M. (1993) *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*, Cambridge University Press, New York.

Rancière, J. (2007) *Siyasalın Kıyısında,* çev. Aziz Ufuk Kılıç, Metis, İstanbul.

Renault, E. (2011) "Comment Marx se réfère-t-il au travail et à la domination ?", *Actuel Marx*, 1(49): 15-31.

Renault, E. (2014) "Fin de la politique et émancipation du travail: quand le réalisme rejoint l'utopie", *Cités*, 59 Marx politique: 33-44.

Renault, E. (2016) "Emanciper le travail: Une utopie périmée?", *Revue de MAUSS*, 2(48): 151-164.

Sennett, R. (2014) *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı, İstanbul.

Ünlü Gök, S. (2017) *Siyaset Deneyimi Olarak Toplumsal Mücadele: Özgürleşim ve Siyasal Özneleşme*, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.

Weisman, T. (2014) *Hannah Arendt and Karl Marx: On Totalitarianism and the Tradition of Western Political Thought*, Lexington Books, Lanham.

Yaman, M. (2017) "Antik Çağlardan Geleceğin Toplumuna: 'Kayıp' Serbest Zamanın Peşinde" Öztürk, Ö., Yaman, M. ve Narin, Ö. *Grundrisse'den Kapital'e Patikalar* içinde SAV, İstanbul.

Abstracts (İngilizce özetler)

A conceptual discussion on non-ideological and non-programmatic party-voter linkages in Turkey: Populism, personalism, patronage

TOYGAR SİNAN BAYKAN

This study develops a conceptual discussion regarding the non-ideological and non-programmatic party-voter linkages in Turkey. No doubt that the ideological, social and economic policy preferences of voters along the left-right axis and their preferred identities with regards to the secular-religious divide have important consequences with respect to electoral behaviour in Turkey. Nevertheless, many studies on our political practice based on field research have demonstrated that the linkages between parties and voters in Turkey have always been much more intense and multi-dimensional. The vivid, multi-dimensional, and complex nature of party politics, and more precisely party-voter linkages, in Turkey have pointed out to the fact that we need rather more nuanced conceptual tools and discussions in order to understand this reality. By following the studies addressing and implying this complexity of party-voter linkages in Turkey, this study has focused on the modes of relationships between parties and voters in Turkey other than those based on left-right or secular-religious divides. In order to understand these modes of relationships in a systematic fashion this study examines the concepts of "populism", "personalism" and "patronage" alongside other relevant concepts. The examination of the convergences as well as divergences among these three concepts (in the context of their relationship with the ideological and programmatic party-voter linkages) has pointed out to the limitations of investigating party-voter linkages in Turkey from the perspective of dichotomous cleavage structures such as centre-periphery and secular-religious divides.

Keywords: Ideological and programmatic party-voter linkages, populism, personalism, charisma, patronage, clientelism.

*

Neoliberal populism, authoritarianization and crisis in Turkey

ÜMİT AKÇAY

This article aims to engage into the current public debate on populism and the political economy of Justice and Development Party (AKP) rule in Turkey by introducing a labor-centered perspective. The arguments of the article can be summarized in three bullet points. First, the AKP governments have followed a mainstream neoliberal agenda since 2002 with two crucial amendments: (i) the introduction of a new neoliberal welfare regime and (ii) increasing the financial inclusion. The article also argues that formation of an authoritarian labor regime has been a key component of the neoliberal populism of the AKP. Second, it suggests that once neoliberal populism was established, it changed the nature of the political conflict and the struggles within the ruling bloc became the main driver of the political scene. Third, the crisis of Turkey's capital accumulation model, which has been more visible since 2013, was accompanied by the crisis of neoliberal populism. This crisis conjuncture caused an increase in authoritarian tendencies of the AKP governments and finally brought about the political regime change towards one-man-rule.

Keywords: Neoliberal populism, financialization, neoliberal welfare regime, crisis of capital accumulation model, authoritarianism.

*

Right-wing populist representation of social memory in 21st century

ZEYNEP ÖZEN BARKOT

One of the distinctive features of the right-wing populism in 21. Century can be seen in its strategy for social memory. This article discusses the relationship between right-wing populist discourse, which has risen in the last decade, and social memory with reference to the representation. It explains why social memory needs to the representation with its constructive lack: the representation is a way of signification which always contains the absence in itself, and thus allows to make a narrative of the loss. From this point of view, the article examines how right-wing populism enclose the possibilities of the representation in terms of social memory. Populism manipulates the present with a fictive and mythical past while it make the imaginary reproduction of the past in compliance with the present require-

ments. The aim of this article is to bring into question populist strategy of social memory which has no room for the trauma, and what it takes risks.

Keywords: Populism, social memory, representation, trauma.

*

Making law on the border of pragmatism: Judicial populism

AYDIN ATILGAN

That judicial function relies upon interpretation, frequently leads to a conflict of judicial acts with the principles of independence and impartiality, the *raison d'etre* thereof. Against this background, it is not likely to understand judicial action from a formalist perspective. One issue that impairs autonomy of the judiciary from other powers is the populist rhetoric that is observed in court decisions from time to time. How should this type of interpretation –which directly determines the character of interpretation– be linked with the current rising populist ideology? In this regard, how should judicial populism be perceived in terms of the division of labor introduced by the principle of separation of powers? While seeking answers to these questions, this article will discuss the historical and actual dynamics of the populist rhetoric in court decisions, and will endeavour to conceptualize judicial populism.

Keywords: Judiciary, separation of powers, pragmatism, populism, rule of law.

*

Right-wing populism and women in Turkey

GÜLÇİN ÖZGE TAN

As one of the highly disputed issues of the recent years, populism although finding place in a widespread geography, in practice has not been used in the same meaning in almost nowhere. Populism whether a tool and a strategy of the left or right wing politics, refers to the rise of the right-wing policy with its different examples as an answer to whether a populist authoritarian government has replaced liberal democracy. The rise of this right-wing policy which has shown a significant echo in Turkey as well, reflects a populism –a right-wing populism– that has established a relationship between the leader and the follower, that has become authoritarian and that has raised patriarchy. Women are one of the basic components of this populist politics folk construction. Within the scope of this article, the political activities of the Justice and Development Party (AKP) towards this important electoral fraction will be examined and the discourses and political tools used by this conservative right-wing party in order to convince the women voters will be discussed.

Keywords: Right-wing populism, women, conservatism, organization, motherhood.

*

The structural transformation of collective bargaining structure in labor and employment relations in the U.S.: The 2008 financial crisis and its effects

EVREN DİNÇER

Collective bargaining as an institution regulating the world of work moved to the center of socio-economic systems in the U.S. and Europe after the World War II. However its manifestations in the latter, which relied on governments as key and major actors, were qualitatively different than the former, which retained the role of private sector at the center. Identified as employer-centered welfare by sociologist Arne Kalleberg, this system emerged as something unique to the U.S. and underwent significant changes over time until its major overhaul during the crisis of 2008. This article offers a historical and analytical approach to this overhaul in three sections. First, it offers a historical account of the rise and demise of the collective bargaining as an institution. Second, it focuses on the 2008 crisis to assess its direct and indirect effects. And third, it offers perspectives on its current state under Trump administration. Following this thorough analysis of the transformation of collective bargaining institution I historicize the world of work in the U.S., one of the most important epicenters of global capitalism today.

Keywords: Collective bargaining, structural transformation, the 2008 crisis, the auto industry, sociology of work.

*

Financial inclusion of women: Proliferation of microcredit as a banking activity in Turkey

ELİF KARAÇİMEN

This study examines how banking activities for encouraging women entrepreneurship has become a part of financialisation by drawing on the case of Turkey. Under the Post-Washington Consensus, international institutions have adopted the idea that benefiting from untapped potential of women is important for development. Accordingly the emphasis on the importance of supporting women entrepreneurship via bank credit has increased. Nevertheless, since women lack regular income and sufficient collateral, banking activities towards women correspond to a risky area for the sector. Financialisation, under which finance has become more important for the production and social reproduction relations, created room for introduction of new financial tools for including women into the market system.

Microcredit is an important one of these financial tools, the functioning and aim of which has changed over time. While previously distributed via NGOs and aimed at preventing poverty, in this new phase microcredit has been introduced as a tool for including poor women into the financial system with the increased participation of capital. Apart from microcredit, banks have designed other financial products with the aim of providing credit to women who lack regular income and sufficient collateral. Benefiting from profit opportunities in this risky realm required collaboration with NGOs, state support and low-risk funds obtained from international financial institutions (IFIs) such as IFC and EBRD. It is by the fulfilment of these requirements, banks' provision of credit to women entrepreneurs has become a part of financial inclusion of women in the late capitalist economies over the last decade. In this context, banks in Turkey have also oriented their activities towards women who lack sufficient collateral from 2012 onwards. While including women into the financial system via issuing IFIs-funded credit, banks also redesigned their services such as credit cards, pension and health insurances according to attitudes and requirements of women in order to enlarge their market shares. As such, banking activities towards women have become a part of financialisation in Turkey by creating new profit opportunities for banks.

Keywords: Financial inclusion, international financial institutions, banking sector, women, development.

*

Toward a political labor category with Arendt and Marx

SEVAL ÜNLÜ

In the contemporary political theory, while quests of reappropriation of politics gain strength, the problematic of labor has been ignored gradually. Hannah Arendt's critique of Karl Marx provides a very important ground to discuss the theoretical and practical implications of such a separation that labor and politics are exposed to. Arendt criticizes Marx for reducing human abilities to labor that she accepts as a category related to necessity. By this, she is one of the main reference points for who defends the thesis that labor is not central to social life. On the contrary, the approach according to which labor is central, points out the basic role of labor in quest of emancipation by looking at Marx's labor conception. The tension that reveals in Arendt's critique of Marx invites us to think about the various interpretations of Marx's labor conception, and makes it possible also to reconsider the relationship between emancipation from labor/necessity and emancipated labor. This article aims to examine the possibility of an integrated consideration of labor and politics which have been the subject of mutually exclusive theories, in the basis of Arendt's critique of Marx which focuses on labor category. In the article, we

will also discuss the relationship between politics as the ability of acting together and labor as an emancipatory practice.

Keywords: Labor, emancipation, necessity, Hannah Arendt, Karl Marx.

Yazarlara not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte bir sayfayı geçmeyen İngilizce-Türkçe birer özet, açıklayıcı nitelikte anahtar sözcükler/keywords iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların toplumbilim@iletisim.com.tr adresine word.doc olarak gönderilmeleri gerekir. Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Biçim: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve "age.", "agm." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987: 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra "vd." ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyad-

larına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience*, Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture*, 1(1): 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers*, 75(2): 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/time" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeoisie in Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim

140

Şimşek Göç ve insan güvenliği: Türkiye'deki Suriyeliler örneği **İçduygu** Suriyeli sığınmacılar: "Siyasallaşan" bir sürecin analizi **Kaya** Suriyeli mültecilerin kentsel alandaki halleri **Rumelili - Karadağ** Göç ve güvenlik: Eleştirel yaklaşımlar **Yıldız - Sert** Göçün jeopolitiği ve Türkiye'nin coğrafi kısıtlaması üzerine **Küçük - Türkmen** Milli cemaatin yeniden inşası sürecinde Demokrasi Nöbetleri **Kurt** Soykırım literatürüne eleştirel yaklaşımlar

141

Irmak-Karabaşoğlu-Dayanç Yazarlarının unuttuğu metinler **Armağan** Geleceği ertelemek: Asım Bezirci'nin mirası **Gürel** İktidarla sınanmak: Sophokles'te tiranlık sorunu **Belge** Tanpınar **Türk** Giorgio Agamben düşüncesinde Kafka'nın izini sürmek **Göktürk** Ortodoks kadınların gözünden gurbetliğe bakış **Savaşkan** 2000 sonrası Türkiye'sinde yerel yönetimler reform süreci **Can** 1980 sonrası toplumsal hareket olarak tutuklu aileleri **Coşkun** Fuhşa giden yolda kâğıtsız göçmen kadınlar **Develi** Siber ırkçı söylemde Türk imgesi ve tarihsel revizyonizm

142

Akçaoğlu - Wacquant Bourdieu'de eylem ve sembolik iktidar **Mercan** Profesyonel suçlunun oluşumunda duygulanımlar ve eğilimler **Özsan** Çıraklık hakkındaki mit ve anlam haritaları **Fırat** Mülkiyet ve müşterek: Göllüce'de toprak mücadelesi **Ocak** Gezi'nin belgeselleri nasıl yapılabilir? Veritabanı belgeseli

143

Beşpınar - Beşpınar Orta üst sınıf laik ve muhafazakârları babalık deneyimleri **Antik** Kürtaj ve maduniyet: Dört kadının öyküsü **Depeli** Temiz düşünce, pis imge: "Bakışımız hâlâ var"ken... **Bilginer** Direniş siyaseti: Direnme hakkı ve siyasal direniş **Özşeker** Ötekileştirme mekanizmasının kurulumunda marjinallik ve azlık **Soysal** Çatışmaların barışçıl bir çözüme kavuşturulma imkânı **Arar** Komplo zihniyetinin dilsel stratejileri Çoban Doğanın metalaştırılması

144

Ansal-Ekinci-Kaşdoğan Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir giriş **Yetişkin** Bir başka laboratuvar: B(ağ)-sal kürasyon **Karakaş** Toplumsal hareketler, ağlar ve beden **Erol** Feminist Bilim ve Teknoloji Çalışmaları **Alkan** BTÇ'de alt-yapılar: GAP'ın kara kutusu **Kayaalp-Arslan** Beklenen İstanbul Depremi ve uzmanlar antropolojisi **Ergin** Öjeni ve 21. yüzyıl genetik bilimleri **Mutlu** Yurtdışında yasaklı biyoteknolojilerle çare arayışları **Kaşdoğan** "Yaşamın ekonomi-politiği" üzerine bir düşünce deneyi **Ansal-Yıldırım** Sanayi 4.0 ve işgücü: Kadınlar için bir fırsat olabilir mi? **Narin** Çevrimiçi kapitalizm olabilir mi? **Beşikçi** Tarihyazımında hatırat ve günlükler nasıl kullanılmalı?

145

Günay-Erkol İllet, zillet, erkeklik **Cengiz-Küçükural** Bir tartışma pratiği olarak erkeklik **Topçu** Varsayılan aile kıskacında babalık **Açıkalın-Kineşçi** Bakıcı Erkeklik: Karaman'da güvercin yetiştiricileri **Selek** Şiddetin öznesini kurmak **Öztürk** Risk toplumunda erkeklik ve şiddet **Atılgan** Erkeklerin öldürme hakkı **Cankurtaran** Şiddet faili erkeklerle feminist bir çalışma denemesi **Sezen** *Tecârib-i Hayal*'ta yeni bir erkeklik imkânı **Damak** Erkekliğin yitiminden queerin bitimine **Atik** *Körburun* romanında çatışan erkeklik temsilleri **Boralıoğlu** Vasat bir erkeklik hali olarak Hilmi Aydın **Şakacı** Baba yarası, ana yarısı... **Korat** Yazarın nötr cinsiyeti **Topcu** Erkeklik Çalışmaları kaynakçası

146

Parlak-Tangün Komplo teorileri ve kanaat teknisyenlerinin rolü **Yücebaş** Siyaset ve kültürde yerli ama hep eksik samimiyet **Söğütlü** Castoriadis'te yaderklik, özerklik ve siyaset **Yonucu** Şehir, egemenlik ve çatışma mekânları **Aslan** Akışkan örgütlenme ve turist bakışları **Şumnu** 20. yüzyıl düşüncesinde ev/evsizlik halleri **Atuk** Bahailerin Akka Sürgünü (1868) **Soyudaoğan** Bir timar, bir ömür: Divane Müslüm'ün trajikomik hikâyesi **Özcan** Anderson'un rüzgârı

iletişim

ISSN 1300-9354

9 771300 935002